Цијена 50.— динара

РИСТО Ј. ДРАГИЋЕВИЋ

ЧЛАНЦИ О ЊЕГОШУ

1 9 4 9
НАРОДНА КЊИГА — ЦЕТИЊЕ

Његошеви родитељи и браћа

У нашој научној литератури има тако мало података о Његошевим родитељима, да ни скоро сви заједно скупљени не могу задовољити и најмање радозналог читаоца. Чак ни у свим познатим монографијама о Његошу (Медаковића, Лаврова, Ровинског и Томановића) о њима се не налази ништа сем пар узгредних реченица, од којих је једна, како ћемо касније видјети, и погрешна. Да бих бар унеколико попунио ту празнину, ја сам повремено прикупљао и најситније помене о Његошевим родитељима, како из прегледане литературе тако и из архивских докумената, па мислим да неће бити сувишно све то објавити, јер ништа није сувишно што може користити бољем познавању највећег и најјачег југословенског књижевног ствараоца.

Из наше научне литературе не може се поуздано закључити ни то, колико је браће имао Његош, а не може се сигурно казати, ни како су се она звала! Имам такође нешто података из литературе и архивских докумената и о томе питању, па ћу и њих саопштити у овом чланку.

Но прије преласка на излагање прикупљених података о Његошевим родитељима и браћи, казаћу нешто о кући у којој се Његош родио, јер у својим биљешкама имам и о њој неколика исписа. Први познати ми податак јесте из 1841 године. Почетком јула те године био је на Цетињу руски научник Измаил Ивановић Срезњевски. Он је ово своје путовање описао, али ја нијесам могао доћи до његовог дјела, већ само до једног кратког извода тога дјела у српском преводу. Из тога се извода види, да је Срезњевски пошао са Цетиња за Котор у друштву са Његошем, те су приликом преласка преко Његуша свратили до Његошевих родитеља, то јест у кућу у којој се Његош родио. Са Срезњевским је био и руски научник Прајс, а у његовој пратњи био је и аустриски капетан Орешковић. Са Његошем су били брат му (Перо Томов), два-три сенатора, један сердар и Његошеви перјаници и послуга. Све ове госте Његош је свратио у своју кућу и ту су сви доручковали. Срезњевски је казао нешто и о Његошевој кући, али у поменутом изводу стоји само, да је Владичина кућа »устројена по мужички«, но ипак се додаје и то, да је »већа и чистија«. У наставку извода пише: »Поседали су у соби и почастили се. »Sans céremonié!«, рече им владика, па их постави до себе... Свршивши дору-

чак пођоше даље«.[1]) Сигурно би се из оригиналног описа Срезњевског могло казати нешто више о Његошевој кући, али се и из овога може закључити, да Његош овакво друштво не би свраћао на одмор и на доручак у своју кућу, када би она била онаква, како су је у своје вријеме »рестаурирали« разни »стручњаци« бивше Зетске Бановине, а каква је она, мислим, и данас. У новембру 1843 године посјетили су Цетиње и Црну Гору један Енглез и једна Енглескиња, који су били и на Његушима. Они су објавили опис те посјете, па помињу и Његошеву кућу на Његушима. Из једног српског прѐвода тога описа излази, да је тада Његошева кућа била »дуга уџерица сазидана од неравно наслаганог камена, без прозора и без горњег боја«.[2]) Ја мислим, да су ови путници из 1843 године морали бити погрешно обавијештени о Његошевој кући, јер се из описа Срезњевскога и овога њиховог описа тешко може закључити, да је у њима ријеч о једној истој кући. То ме увјерава и један податак Матије Бана. Он је, наиме, био из Београда послат државним послом до Његоша 1849 године. Када се спремао да крене са Цетиња за Котор Његош га је одвраћао од пута, јер је било рђаво вријеме и изгледало је да ће бити олује. Но како је Бан морао да путује, Његош му је дао свој кишни огртач и два перјаника за пратњу, »а препоручи -- каже Бан — да, ако би ме олуја на путу затекла, преноћим свакако код његовога оца у Његушима«.[3]) Овај податак свједочи, да је Његошева кућа на Његушима ипак била пристојно намјештена, јер иначе Његош не би нудио Бана, да у њу сврати и преноћи. Имам један опис Његошеве куће из 1858 године. Те године је књижевник Емил Чакра био на Његушима код Његошевог оца. И Чакра пише да је Његошева кућа без прозора, али он изричито каже, да је зидана **»од тесана камена«**, док смо видјели, да енглески путници из 1843 године кажу, да је **»сазидана од неравно наслаганог камена«**, па је чак зову »уџерица«, а овај назив, ако је вјерно преведен, значи да је кућа била скоро склона паду, или да је била обична **страћара.** Емил Чакра Његошеву кућу описује сигурно још скромнију но што је она била, само да би имао јачи утисак његов закључак: »Дакле, из ове колибе је произашао бујни песник Петар Петровић Његош, из ове ништавости уздигао се његов дух високопарно у светила небеска...« Но ја мислим да тај Чакрин опис Његошеве куће не треба пропустити, јер је до њега врло тешко доћи, па ево како он гласи: »С њиме (тј. Његошевим оцем) одох његовој каменој пињи; станиште му је саграђено од тесана камена, ниско и мрачно, јер светлост је само кроз врата допирала, но пред овом је дашчаром настрешница, под којом на среди низак је столац око којег без млогог околишења старина, ја и још неколицина од његове родбине почучасмо, те живо по читаво печеном овну ударисмо, најприје ракијом под-

[1]) **Просветни гласник,** службени лист Министарства просвете и црквених послова краљевине Србије, свеска за август 1913, стр. 736 (за капетана Орешковића погрешно стоји „Оремовић“).

[2]) **Српски књижевни гласник** књ. XXIX, број 7 од 1 октобра 1912, стр. 516.

[3]) **Записи** књ. XX, стр. 344.

крепивши се... После овњетине ударисмо по сиру и скоруну, а из над свега залевасмо густим црничкијем вином...«[4]).

Моје је увјерење, да се из једног описа куће Његошевога ујака, његушког капетана Лаза Пророковића, може закључити, да културни и поносни Његош није могао држати своју кућу на Његушима сасвим запуштену и неуређену, као што би излазило из неких описа. То је могло бити најмање баш тога ради, што су сви странци који су му чинили посјете пролазили преко Његуша, те је било природно да се интересују Његошевом кућом и Његошевим родитељима, а природно и да сврате у Његошеву кућу, као што имамо података да су и радили. Кућу Лаза Пророковића описао је руски путник Александар Попов, који је у септембру 1842 године путовао са Његошем из Дубровника на Цетиње. У своме путопису Попов каже и ово: »У даљини могло се видјети неколико стабала и добро грађена колиба, ограђена живицом. То је кућа капетана Лазара, Владичина ујака... Та кућа, распоредом слична нашим хановима, раздијељена је на двије половине: у једној су праве собе, у другој изба са великом пећи, а сприједа дуга галерија са тремом... Домаћин нас је радосно угостио кафом и доручком, који се састојао из куване кастрадине и воћа«.[5])

Мислим да се ова неслагања у описима куће Тома Маркова, то јест куће у којој је Његош рођен, могу протумачити једном чињеницом, коју сам нашао у оригиналном тестаменту Његошевог оца. Тестаменат је од 29 августа 1854 године и о њему ћу касније детаљно говорити, а овом приликом из њега наводим само овај пасус:

»Горњу кућу у коју данас стоим остављам за душу моју и моије синова Пера и Јока остављам (sic!) Церкви Свет. Ђорђију... А доњу кућу остављам Церкви Свете Госпође такође за душу моју и моије синова...«

Томо Марков је, дакле, имао двије куће, једну до друге, и мислим да се разни описи Његошеве куће не односе на једну исту зграду, те би се једино тако могла протумачити неслагања Његошевих савременика, од којих неких кажу да је она зидана **»од тесана камена«**, док други пишу да је она **»од неравно наслаганог камена«.**

Од Креста М. Петровића добио сам обавјештење, да су данас обадвије негдашње куће Тома Маркова (и **горња** и **доња** из тестамента) од **тесанога камена.** Но ја вјерујем да тако није било и у вријеме Његошево, већ је касније могла бити извршена оправка старе (»доње«) куће Тома Маркова. Када је то било нијесам могао утврдити, али из једнога рачуна, који се чува у Државном архиву на Цетињу, види се, да је приликом припрема за прославу четиристогодишњице Црноје-

[4]) Zabavnik »Biser«, Zagreb 1863, str. 294. — Забавник "Бисер“ никако нијесам могао пронаћи, па сам био принуђен да замолим за препис одломака Чакриног чланка библиотекарку Свеучилишне књижнице у Загребу професорицу д-р Д. Чучковић. Она ми је љубазно преписала скоро цио чланак, те јој за ову ријетку услугу и на овом мјесту најтоплије захваљујем.

[5]) **Стварање** (Цетиње), свеска 11—12 за 1947 г., стр. 654.

вића штампарије (1893 године) вршена и оправка куће у којој се Његош родио.

*

О Његошевим родитељима нашао сам у прегледаној литератури мало података. Као што је познато, Његошев отац био је Томо Марков Петровић, а мајка Ивана Пророковић, сестра његушког капетана Лаза Пророковића. И отац и мајка му доживјели су дубоку старост. Један писац каже, да су Његоша 1851 године оплакали »стогодишњи отац« и »деведесетогодишња« мајка[6]). Руски инжињер Коваљевски описује посјету Његошевом оцу 1853 године и каже, да је тада имао »око сто година«,[7]) док Милорад Медаковић пише, да је Тому Маркову приликом преноса Његошевих кости на Ловћен (1855 г.) било »сто година«.[8]) Но из једне Његошеве пјесме може се утврдити, да је Томо Марков рођен 1762 или 1763 године, те приликом Његошеве смрти није имао ни деведесет година. То је пјесма »Плач или жалосни спомен на смрт мојега десетољетног синовца Павла Петровића Његоша«. Син Његошевог брата Пера Томова, Павле, умро је у Русији 20 маја 1842 године.[9]) Ма да је поменута Његошева пјесма објављена 1844 године, свакако ју је Његош спјевао 1842 године. У тој пјесми Његош има и овај стих: »Ђед ти стоји тужан **осамдесетљетни«,** те је сигурно Његошев отац рођен 1762, или најкасније 1763 године. То се потврђује и из једног описа Његошевог повратка из Беча на Цетиње крајем марта 1847 године, у коме за Његошевог оца стоји: »веома пријатна 84-годишњега старца«.[10])

Томо Марков је живио сиромашно, као и остали Његуши. То се види и из једног архивског документа од 5 новембра 1824 године, којим которски поглавар моли митрополита Петра I за дјејство, да би Томо Марков што прије повратио дуг од 14 цекина, које дугује има 17 година некој Марији Станојевић, из Котора.[11])

Ја мислим да је Томо Марков ријетко долазио до Његоша на Цетиње. То ме увјерава овај факат. Када је 1839 године долазио на Цетиње њемачки пјесник Штиглиц, водила га је од Котора до Његуша жена Драга Петровића, унука Његошевог стрица Стијепа Маркова. На Његушима је Драго тако обилато угостио Штиглица, да овај нема ријечи да му се захвали, па је од Његуша он пратио Штиглица за Цетиње. Но у само Цетиње није хтио Драго да уведе Штиглица, већ га је предао једном путнику са којим су се случајно срели. То је Штиглицу

---

[6]) **Босанска виля,** свеска за август 1910, стр. 250,

[7]) **Записи** XIII, 343.

[8]) Милорад Медаковић: П. П. Нѣгош послѣдньи владающи владика црногорски, Нови Сад 1882, 183.

[9]) Цетињски архив (Његошев „Исходјашчи журнал“, писмо број 58 од 21 августа 1842).

[10]) **Српске Народне Новине** за 1847 г. (стр. 135) и **Записи** XXI, 376. (подвучене ријечи су моје у цијелом чланку).

[11]) Цетињски архив.

било неразумљиво и Драго му је објаснио: »Откако је Раде Томов постао владика. . . **његови рођаци нерадо долазе њему лично на Цетиње«.**[12]) Но, то ипак не значи, да за вријеме двадесетогодишње Његошеве владе Томо Марков није уопште долазио на Цетиње. То не би било ни природно. Тако се, на примјер, зна, да је средином јуна 1835 г. био на Цетињу, јер 12 јуна пише Његошев секретар Милаковић Вуку Караџићу једно кратко писмо са Цетиња, па га поздравља и од стране Тома Маркова. Томо је тада био болестан, јер Милаковић пише да га »хвата грозница«.[13]) Крајем маја 1837 г. опет је Томо Марков био на Цетињу. 31 маја те године пише цетињски архимандрит Лујановић једно писмо руском конзулу Гагићу, па га поздравља »и од стране Г. Тома Маркова и Господе Сенатора«.[14]) 1841 године посјетио је Његоша на Цетињу руски научник Срезњевски. Он је том приликом нашао Тома Маркова на Цетињу, код свога сина.[15])

Идуће (1842) године Његош се вратио из Дубровника на Цетиње, а с њим је био и руски путник Александар Попов, који о њиховом проласку кроз Његуше пише: »Овдје се родио Владика; ту му је кућа у којој до сада живе његови родитељи. Бојећи се да ћемо задоцнити за Цетиње, ми смо прошли мимо Његуша. Само је Владика свратио да се види са својом породицом — обећавши да ће нас стићи на путу«.[16]) 1847 и 1848 године налазимо Тома Маркова такође на Његушима, јер је приликом повратка из Беча 1847 г. Његош преноћио код свога оца на Његушима, а код њега је свраћао и 1848 г. приликом одласка у Котор.[17]) Када се болестан враћао из Италије, 1850 године, Његош је из Котора »одјахао на Његуше код оца«. Томо Марков био је на Његушима и средином 1851 године. На Цетиње је дошао тек испред Његошеве смрти, 18 октобра увече. Када је видио свога једва живог сина рекао му је: »Добар вечер, Господару! Зла ми вечер«, а на то му је болесни Његош одговорио: »Добро дошао, Томо, и мило ми је да си дошао; нијеси ме никада на пут справљао, а сад ођеш«, на што је, наравно, заплакао и стари Томо Марков.[18])

Послије Његошеве смрти Томо Марков је, природно, још рјеђе долазио на Цетиње. Тако је 1852 г. био на Његушима, јер је до њега свратио књаз Данило са пратњом приликом повратка у Црну Гору.[19]) Код њега је био на Његушима идуће године и руски инжињер Коваљевски, искрени и стари Његошев пријатељ још од 1838 године. Описујући долазак у Црну Гору за вријеме Омер-пашина напада, Коваљевски

---

[12]) **Српски књижевни гласник,** број 7 од 1 децембра 1925 („Његошева споменица“), стр. 507.

[13]) **Вукова преписка** књ. V, Београд 1910, стр. 44.

[14]) Цетињски архив.

[15]) **Просветни гласник** за август 1913, стр. 736.

[16]) **Стварање,** св. 11—12 за 1947, стр .655.

[17]) М. Медаковић: П. П. Нѣгош. . ., стр. 137 и 159.

[18]) **Вукова преписка** књ. VII, стр. 93, 109 и 110—111.

[19]) **Записи** XXIII, 163.

пише: »По обичају свратили смо код Тома Петровића Његоша, оца покојног владике... Имао је око сто година, држао се право и добро и љубазно нас је предусрио. Али старац бјеше невесео и сузе му често навираху на очи, кад би поменуо покојног владику — а помињао га је често, знајући како га ја искрено вољах... Његова жена такође је често уздисала; све наоколо бијаше жалосно, пусто, као да је неког недостојало...«[20]) Почетком 1854 године умро је Његошев брат Перо. Он је сахрањен на Његушима, а Вук Поповић саопштава Вуку Караџићу његову смрт и сахрану, па наставља: »Кажу ми да стари Томо не чини друго, него у крај прјеклада сједи и све кука, а несретња Ивана разабира га! Невољни родитељи! Иза њиховог великог добра шта дочекаше, да се нагледају великог јада!«[21]) Но, приликом преноса Његошевих посмртних остатака на Ловћен (1855 године) стари Томо Марков ипак »дојаши на коњу на Цетиње да и он испратк свога сина«.[22]) Том приликом су Његошеви посмртни остаци пренесени у нови мртвачки сандук и једна Његошева рука била је још прилично очувана, коју стари родитељ »са сузама пољуби« — каже један очевидац.[23])

Отада до своје смрти Томо Марков сигурно није напуштао Његуше. Ту га видимо и у априлу 1857 године. То дознајемо из једног писма Вука Поповића Вуку Караџићу, у коме му пише о повратку књаза Данила из Париза у Црну Гору. Како су за вријеме књажевог отсуства били нереди у Црној Гори, то је књаз приликом доласка на Његуше наредио, да се његовим рођацима који су умијешани у нереде и завјеру поломе на кућама врата и прозори, те »да све зјапе као пусте пећине. Стари Томо отац владичин пао је на кољена, молећи га да не намеће ову бруку на своју кућу, и залуду!« — пише Поповић.[24]) Идуће (1858) године био је на Његушима Емил Чакра. Он је, као што смо видјели, био гост Тома Маркова, а оставио је и ове драгоцјене податке о Његошевом оцу: »Беше то висока узраста, мало погрбљени плећа, седим власима украшени старина, на челу му је изваjана дубока старост, руке и глас му лагано дрхтаху, ноге као да га једва ношаше, милост сипајуће очи у очњаке усахле, брада му се горњем лицу упутила, ланитне рупе међ вилице се изгубиле, једном речју: његова негдашња снага беше годинама однешена...« Томо Марков је позвао путника Чакру у кућу да се одмори и нешто поједе, али »мени не беше — продужује Чакра — ни до јела ни пића, већ пуста жеља, да се могу нагледати ове сретне и несретне старине, сретне, да је тако одгајио сина, несретне, док му се пород давно у прах претворио, он јадник јоште по земљици шета«.[25]) То је задњи податак који имам о Његошевом оцу.

---

[20] Записи XIII, 343.

[21]) Вукова преписка VII, 213.

[22]) М. Медаковић: П. П. Његош..., 183.

[23]) Ibidem, 183.

[24]) Вукова преписка VII, 315.

[25]) Zabavnik »Biser« za 1863, str. 293—294; уп. и Чупићеву Годишњицу XXIX, 190, нап. 2.

Нијесам могао поуздано утврдити годину смрти Тома Маркова. Ту сам у једној недоумици. Емил Чакра, наиме, у своме путопису »На Његуши« има поднаслов: »Путничка црта од г. 1858«, док на гробу Тома Маркова на Његушима пише: »Ова рака Тома Маркова Петровића 1857 год.« — како ме љубазно писмено извијестио његушки свештеник Гојко Ивановић, на чему му и овом приликом захваљујем. Из тога би се натписа могло закључити: да је Томо Марков 1857 године начинио своју гробницу, а не да је те године умро, те морам оставити отворено питање тачнога датума смрти Његошевог оца.

Мени изгледа да Томо Марков није имао некога нарочито видног удјела у државној управи за вријеме Његошево, те вјерујем да је претјерано када се за њега каже да је »помагао« Његошу у управи и да је гувернадура Радоњића протјерао Његош »уз помоћ свога оца и других пријатеља.«[26]) Мени је познат свега један једини документ из кога би се могло закључити, да је Томо Марков имао неку улогу у земљи. То је једно без датума објављено Његошево писмо Бјелопавлићима, у коме их кори за нереде и непослушност, па каже и ово: »А доћи ће тамо и Томо Марков с неколико Црногораца око малог Божића, ал га немојте убити, као што сте га прије кћели да убијете, а имате га зашто и убити, јер вам је доиста много зла учинио, за то што ве овамо брани од свакога«.[27])

Но, ипак се по томе може тврдити, да је Томо Марков био доста бистар и окретан човјек. Он је био и приличан зналац наших народних пјесама. За то постоје сигурни докази. Тако, на примјер, видимо, да је Сима Милутиновић народну пјесму »Харачлија Црногорац« забиљежио »од Тома Маркова Петровића Његоша«.[28]) Свакако је млади Његош могао од свога оца чути и запамтити прве народне пјесме, јер Сарајлија за неколике пјесме каже, да их је забиљежио од Рада Томова.[29]) Томо Марков је казивао и другима народне пјесме. То је чинио и Вуку Караџићу и Вуку Поповићу, што се види из њихове преписке. 11 септембра 1854 године пише Поповић из Котора Караџићу једно опширно писмо, у коме се налазе и ови редови: »Описаћу вам живот оног Ускок-Каримана, а послаћу вам брзо с неким пјесмама и новим ријечима. На Његуше нијесам могао поћи, али сам молио другог, да ми од ваше стране поздрави Тома Маркова, и да га замоли, да му каже, као што је казивао једном и вама за онога Ускок-Каримана«.[30]) Томо Марков је испунио Поповићеву молбу, јер 7 новембра исте године Поповић пита Караџића: »Хоћете ли да вам пошаљем живот Ускок-Каримана по пошти, са још неколико пјесама, или да чекамо док прикупим коју Србуљу?«[31]) Караџић је касније

---

[26]) Горски вијенац са коментаром Божидара Ковачевића, Београд 1940, стр. XV и XVIII.

[27]) Д-р Лазо Томановић: Петар други Петровић Његош као владалац, Цетиње 1896, 146.

[28]) Пѣванія церногорска и херцеговачка, собрана Чубромъ Чойковићемъ Церногорцемъ часть перва, Будимъ 1833, стр. 108.

[29]) Ibidem, часть I и II passim.

[30]) Вукова преписка VII, 247—248.

[31]) Ibidem, 251.

објавио двије пјесме о Кариману под насловима: »Ускок-Кариман« и »По смрти Ускок-Каримана«, а у предговору наглашава само то, да му их је »послао« поп Вук Поповић.[32])

О Његошевој мајци нијесам могао наћи никакав важнији податак. Сем раније наведених цитата о њој и Његошевом оцу, мени је познат само кратак њен опис од руског научника Срезњевског. Као што сам већ казао, Срезњевски је био 1841 године на Цетињу и на Његушима. На Цетињу је видио Његошевог оца, а на Његушима је био гост у Његошевој кући. Ту су га дочекале Његошева мајка и сестра. У својим биљешкама о томе путу по Црној Гори, Срезњевски је о Његошевој мајци забиљежио само ово: »Мајка му је здрава, добра, проста жена, која гледа у сина као у сунце«.[33]) Она је свакако врло ријетко долазила на Цетиње, а можда и никако сем приликом Његошеве смрти 1851 године. Чак ни тада »жалостна његова матер није га затекла жива«, већ је сазнала да је умро тек када се примакла цетињском Манастиру и чула јаук и кукање.[34]) Нијесам могао наћи никакав податак ни о приближној години њенога рођења, а такође ни о смрти. Могу поуздано казати само то, да је била жива 29 августа 1854 године, јер је тога дана сачинио тестаменат Његошев отац, у коме каже: »Моју законшту супругу Ивану остављам до ње смрти да је властита Госпођа од свега мога движимога и недвижимога...« Мислио сам да ће бар на њеном гробу бити година смрти, али, по извјештају поменутог његушког свештеника Ивановића, »на гробу Иване Томове нема никаквог натписа«. Емил Чакра у своме путопису о бављењу на Његушима и код Његошевог оца 1858 године нигдје не помиње Његошеву мајку, како ме љубазно извијестила д-р Д. Чучковић, те је вјероватно, да она те године већ није била жива.

Потребно је истовремено исправити једну грешку д-ра Лаза Томановића о Његошевој мајци. Он у својој монографији о Његошу пише: »Томо, син Марка Петровића, ступио је у брак са Иваном, шћером Лаза Пророковића с истијех Његуша«.[35]) Његошева мајка Ивана била је, међутим, **сестра,** а не **кћер** његушког капетана Лаза (Лазара) Пророковића. То потврђују три позната ми Његошева савременика. Раније смо видјели, да руски путник Александар Попов за кућу Лаза Пророковића каже, да је **»капетана Лазара, Владичина ујака«.** Свештеник Вук Поповић пише из Котора Вуку Караџићу 2 децембра 1851 године о приликама у Црној Гори, па каже и ово: »Ономадне умрије и гласовити капетан Лазо Пророковић, **ујак покојног владике,** и ово је једна не мала штета и несрећа за Црну Гору. Он им је досад овдје и код браће и код суда био највећи бранитељ: **увјерите се да налик њега у разговору није остало паметнијег**

[32]) Вук Караџић: Српске народне пјесме књ. IV, Београд 1932, стр. XXVIII и 81—88.

[33]) **Просветни гласник...** за август 1913, стр. 736.

[34]) **Вукова преписка** VII, 111.

[35]) Л. Томановић: Петар II... стр. 2.

човјека у Црној Гори. — И може се рећи баш да црче за покојником«.[36]) Раније поменути Милорад Медаковић такође каже, да је Лазо Пророковић **»рођени ујак владичин«,** а дао је и једну карактеристичну слику Лаза Пророковића.[37]) Одличан познавалац Његошеве епохе, руски научник Ровински, исто тако каже, да је Лазо Пророковић био Његошев ујак **дядя владыки** по матери«).[38]) Не знам је ли овај руски термин а **ујака** могао навести Томановића на поменуту грешку, а да је код Томановића грешка нашао сам доказ и код самога Његоша. Он, наиме, 15 септембра 1851 године тешко болестан шаље једно писмо са Цетиња тршћанском трговцу Александру Бајовићу, које почиње овим ријечима: »Г-не Бајовићу, ако би се догодило да ја умрем, молим да то 1.500 лира стерлиније што су ми код Вас предате **мојему ујаку Лазу Пророковићу,** тј. или ономе кога он пошаље и ко Вам ово моје писмо преда, али никоме другоме тако ви Ваше части и имена србскога...«[39])

Гробови Његошевог оца и Његошеве мајке налазе се у храму Светога Ђорђа у Ераковићима (Његуши). Тај храм подигао је Његошев отац. Молио сам његушког свештеника Ивановића за обавјештење о томе храму и он ме је љубазно писмено извијестио, да се на томе храму налази овај натпис:

»Овај храм Св. Ђорђа огради Томо Марков Петровић за душу своју и својих родитеља. Ераковићи работаше, а он потроши цекина 600. 1856 год.«

Тражећи разне податке у негдашњем личном архиву краља Николе, нашао сам и на тестаменат Његошевог оца, Тома Маркова Петровића. Мислим да он до сада уопште није познат нашој науци, па тога ради објављујем цио његов текст. Он се данас чува у бившем Дворском архиву при Народном музеју на Цетињу, под »Бр. 15-1854«, а сачињен је 29 августа 1854 године. На полеђини тестамента је написано: »Примјено на 2- Септ. 854.«, а при дну листа забиљежен је број »348«. Текст тестамента писало је неко лице које није било из Црне Горе, што закључујем по његовом називу мјеста »Његуше«, а пошто је писан старим правописом то сам текст транскрибовао.

»Слава Господу Богу, Амин.

Његуше на 29. мјесеца Августа 1854-го года у кући Г. Тома Маркова Петровића.

Налазећи се вишеречени Томо Марков у дубокој својој старости и слабоме здрављу, али чиста ума и бистре памети, и желећи да пријед своје смрти учини своје добровољно посљедне завјештаније и да расположи по његовој вољи своје ствари, призва мене нижеподписаног писца и два

[36]) **Вукова преписка** VII, 119. — Ја сам подвукао ових неколико ријечи у Поповићевом писму и мислим да на њих заслужује скренути пажњу, јер је Његош могао и од свога ујака нешто наслиједити.

[37]) М. Медаковић: П. П. Његош..., 160 и 163.

[38]) П. Ровинскій: Петрь II (Раде) Петровичъ Нѣгошъ. С. Петербургъ 1889, стр. 228.

[39]) Цетињски архив.

своје синовца Г-дна Мирка Станкова и Г. Машана Савова Петровића за свједоке и тако пред нама поче говорити и располагати како ниже:

Прво. Рече: »Препоручујем моју грјешну душу Господу Богу, свијем светитељима Божијим угодницима и Ангелу хранитељу, да ми буду помоћници при раздјељењу од тијела и ходатаи на дан страшнога суда; иштући опроштење у свакога ако сам кога у мом дугом животу чим отиће или неотиће увриједио, а ја опрашћам свакоме, ако је кад ко мене у чему увриједио.

Друго. Рече: »Моју законнту супругу Ивану остављам до ње смрти да је властита Госпођа од свега мога движимога и недвижимога, ђегоћ се и штогоћ се налази, а по њезиној смрти, наређујем како ниже.

Треће. Рече: Остављам за моју душу церквама како слиједи: земљу у Пачков До, која је била Ника Лазарева Поповића, у залог за 48 талијера, остављам Церкви Светога Ђорђиа у Ераковића за душу мојега покојнога сина Јока, а ако би је кад Поповић или ко други одкупио, да ове паре даде у поменуте Церкве.

Четврто. Рече: Остављам земљу у Братковe Долине, која је била Кустодина за 20 талијера — два му и по опрашћам, Церкви Св. Ђорђије за душу моније покојније родитеља.

Пето. Рече: Земљу у Вршањ и три коматића у Његушко Поље, те је била Станка Савова Кустудије заложена за 45 талијера, и ове земље остављам у исту Церкву Св. Ђорђије, и ако би је хтјели Станкови синови одкупити нека даду Церкви 40 талијера, а кои други Кустодија ако би одкупио, нека подпуно да колико је врх ње Церкви; и ово остављам за душу моју и моје жене Иване.

Шесто. Рече: Земљу под Вељи Крај, те ми је заложио Маркиша Кустодија за тал. 20, и ову остављам истој Церкви Св. Ђорђије за душу моју и моје жене.

Седмо. Рече: Дужан ми је Спасоје Вучетић врх баштине на Обрадовину 4 тал., а без баштине 4, од којех му опрашћем два, а 6 нека даде Церкви Светом Ђорђију за душу моју и моје супруге Иване.

Осмо. Рече: Земљу Давиne Савове, коју ми је заложила за 4 талијера, опрашћам јој ове паре и земљу враћем у вјечни вијек.

Девето. Рече: Дужан ми је Иво Вуков Поповић 7 талијера врх земље на Обрадовину, од којех му опрашћем два талијера, а пет нека даде Церкви Свет. Ђорђија за моју душу и моје жене.

Десето. Рече: Дужан ми је Тодор Станков Поповић 12 талијера врх земље на Обрадовине, од којех му два опрашћем, а десет нека даде Церкви Св. Ђорђије за душу моју и моје жене.

Једанаjесто. Рече: Дужан ми је Драго Јашаров врх земље под Крачеву Главицу 20 талијер(а): ове паре остављам Церкви Св. Госпођи за душу моју и моје жене Иване.

Дванаjесто. Рече: Оне 10 талијера што ми је дужан Јоко Вукалов Кустодија врх баштине на Троца, остављам и ове паре Церкви Св. Госпође за душу моју и моје жене.

Тринаjесто. Рече: Дужан ми је син Петра Филипова 21 талијера, нешто врх земље а нешто онако; сад му опрашћам једанаjест, а оне десет да даде Церкви Свете Госпође за душу моју и моје жене.

Четрнаjесто. Рече: У Сава и Лаза Перићева су ми 10 талијера врх земље (на) Подкутњицу, и ове остављам у Церкве Свете Госпође за душу моју и моје жене.

Петнаjесто. Рече: 15 талијера које ми је дужан Горо Перичин Кустодија врх земље у Зараде, два му опрашћем, а тринаjест остављам за моју душу и моје жене Иване.

Шеснаjесто. Рече: Дужан ми је Ђуро Божовић 7 талијера врх земље на Подкутњице, два талијера даривам мојој куми, а 5 нека да церкви — остављам Церкви Св. Госпође за моју душу и моје жене.

Седамнаjесто. Рече: Дужан ми је Мичина Кадија врх обора више куће 4 талијера, два да су му проста, а два нека да у Церкви Свет. Ђорђиа за душу моју и моје жене.

Осамнаjесто. Рече: Горњу кућу у коју данас стоим остављам за душу моју и моије синова Пера и Јока остављам (sic!) Церкви Свет. Ђорђију ако би се какав свјештеник (или) калуђер нашао да спомиње душе мертвије од овога дома, а ако би је церква кад продавала да је нема никада никому другому продати ни офитати до мојој браћи Петровићима по стими. А доњу кућу остављам Церкви Свете Госпође, такође за душу моју и моије синова с истим условијем, као што сам рекао за горњу кућу.

Деветнаjесто. Рече: Земљу у Шикуле која је у границу Дубску у Приморје остављам моијем синовцима Мирку и Машану, а они двоица да даду Церкви Свете Варваре у Сутвару 20 талијера, ђе нам је укопница, а Свет. Јовану у Дуб 10 талијера за душу моју и моије старијех.

Двадесето. Рече: Послијед моје смрти и моје жене штогођ остаје свемоје друго имјеније, покућство и све остало остављам да се подијели на они исти начин као што је расположио мој пок. син Перо, а то између моије шћери и унуках и моје снахе Госпаве као осам брата.

Двадесет прво: Рече: Ко ми је што дужан и другије некије копата наће се све записано у једно моје либро по чистини и здравоме конту.

Двадесет друго. Рече: Што ми је дужан Станко Марков Ердун 12 талијера врх баштине Петровић Њиве и комадић под Грничино кућиште ове аспре опрашћам сирацима Станка Маркова и (да) даду њовој тетки Ивани 4 талијера.

Двадесет треће. Рече: Остављам на славу Бога, Свете Госпође и Светога Петра Церкви на Цетиње једну пашаду сребрну.

Неимајући шта више приврћи ни одврћи од овога овђен назначенога, и пошто му би од слова до слова прочаћено, незнајући писат учини својеручни крест пред нама троицом.

Кре + ст Тома Маркова Петровића.«

Већ сам казао да се из наше научне литературе не може поуздано утврдити чак ни то, колико је браће имао Његош, па ни како су се она

звала! Тако, на примјер, негдашњи секретар књаза Николе Јован Вацлик уз своје дјело о династији Петровић објављује генеалошку таблицу династије Петровић, на којој су наведена само два сина Тома Маркова: Перо и Петар II (Раде)[40]). Д-р Алекса Ивић у својим **Родословним таблицама** има три сина Тома Маркова: Пера, Рада и Пиља. За Пера није означено када је умро, за Рада (Његоша) су наведени датуми рођења (код Ивића стоји: 1 **јула 1813)** и смрти и вријеме његове владе, а за **Пиља** пише да је **погинуо 1 августа 1836 г.**[41]) Душан Вуксан у својој **Генеалошкој таблици** има четири сина Тома Маркова: Јока, Рада, Пера и Пиља. За Рада (Петра II) наводи датуме рођења (и код њега је: **1 јула 1813)** и смрти, за Пера да је умро 1854 године, испод имена Јоковога пише »+ 1836 на Граовцу«, а испод имена Пиљовога »+ 1-VIII-1836.[42]) У једној докторској дизертацији о Његошу, издатој прије десетак година, такође је објављена генеалошка таблица куће Петровића, па и у њој пише, јер је сигурно рађена на основи Вуксанове, да је Томо Марков имао четири сина: Јока, Рада, Пера и Пиља.[43]) Чак и по излагању руског инжињера Ковалевског, који је први пут дошао у Црну Гору 1838 године, излази, да је Томо Марков имао четири сина. Видјећемо касније, да Ковалевски пише о сину Томовом Јоку, који је погинуо на Грахову 1836 године. Он такође пише о Његошу и у томе свом раду, писаном 1854 године, говорећи о својој посјети Његошевом оцу, каже и ово: »Спромах Томо бијаше у прошлој години изгубио још једног сина, оца књаза Данила, и остаде му само Перо предсједник сената«.[44])

Томо Марков је, међутим, имао само три сина. То потврђују сви бољи познаваоци Његошеве епохе. Милорад Медаковић дошао је први пут на Цетиње 1844 године. Он у једном своме дјелу износи доста детаљне податке о члановима династије Петровић, па два пута на једној истој страни наводи, да је Томо Марков имао три сина: Пера, Рада (Петра II) и Јока.[45]) Д-р Лазо Томановић у својој монографији о Његошу наводи такође само та три сина Тома Маркова,[46]) а исто тако и д-р Јован Ердељановић.[47]) У Библиотеци Народног музеја на Цетињу и до данас су сачуване двије генеалошке таблице династије Петровић, рађене прије првога свјетског рата. Из једног писма професора Живка Драговића од 19 јула 1912 године види се, да је једну од тих таблица он радио »назад не-

[40]) И. Я. Вацликъ: Черногоскія Царствующія Династіи. Историко-генеалогическая справка, С. — Петербургъ 1889, приложена таблица иза стр.22.

[41]) Д-р Алекса Ивић: Родословне таблице српских династија и властеле, друго издање, Београд 1923, таблица Број 12.

[42]) Душан Вуксан: Споменица Петра II. Петровића-Његоша-Владике Рада 1813—1851—1925, Цетиње 1926, таблица приложена иза текста.

[43]) Ljubomir Durkowisz — Jakszicz: Petar II Petrović — Njegoš (1813 — 1851). Warszawa 1938, str. 212. —

[44]) **Записи** XIII, 343.

[45]) Милорад Медаковић: Владика Данил, Београд 1896, стр. 22.

[46]) Л. Томановић: Петар II Петровић. . . . стр. 2.

[47]) Д-р Јован Ердељановић: Стара Црна Гора (Српски етнографски зборник књ. XXXIX), Београд 1926, стр. 429.

колико година« по жељи књаза Мирка, средњег сина краља Николе, и да се она (штампана) чувала у дворцу књаза Мирка.[48]) Друга таблица сигурно је рађена по првој, вјероватно јубиларне 1910 године, када је књаз Никола био проглашен за краља. И у првој и у другој таблици стоји, да је Томо Марков имао три сина: Рада, Јока и Пера. Да је Томо Марков имао само три сина потврђује нам и једна Његошева сестра. Кад јој је умро најстарији брат Перо она га је овако тужила: »Бијах сестра од три брата, аох! од три брата ка три краља, аох! а сад остах без ниједног, аох! куку сестри безбратници, аох! . . .«[49]) Ову је тужбалицу забиљежио присутни свештеник Вук Поповић и одмах сјутрадан о томе писао Вуку Караџићу, те је из ње јасно, да је Томо Марков имао само три сина, јер Томова кћер каже: »Бијах сестра од **три брата. . .** од **три брата** ка **три краља. . .**« Имам још један податак о овоме питању, и то најважнији. Он се налази у већ наведеном тестаменту Тома Маркова, у коме Његошев отац чини разна завјештања за душу својих родитеља, своју и своје жене Иване, па има и ово завјештање: »Горњу кућу у коју данас стоим остављам за душу мојy и **моије синова Пера и Јока** остављам (sic!) Церкви Свет. Ђорђију ако би се какав свјештеник (или) калуђер нашао да спомиње душе мертвије од овога дома. . . А доњу кућу остављам Церкви Свете Госпође, такође за душу мојy и моије синова с истим условијем као што сам рекао за горњу кућу.« Мислим да је сасвим разумљиво, што Томо Марков не наводи и име свога сина Рада у своме тестаменту. Његов син Раде био је **митрополит** и Томо Марков намјерно није хтио да оставља своју кућу и за душу свога сина Рада, јер ће њега, као црногорског митрополита, помињати сви црногорски свештеници и калуђери.

Најстарији син Тома Маркова био је Перо, а најмлађи Јоко. Његош је, дакле, био средњи син Томов. Умрли су обратно: први Јоко, па Његош, па Перо. О смрти Томовог најмлађег сина Јока морам детаљније говорити, јер је сигурно опис његове погибије код Вука Врчевића створио забуну у нашој науци, да се погрешно наводи број синова Тома Маркова. По Врчевићу, Његошев брат Перо остао је удовац »у месојеђе године 1836«, те је крајем јула исте године пошао на Грахово са око 200 сватова из Црне Горе и Брда за кћер попа Креста Булајића. Требињски мудир Асан-бег Ресулбеговић и гатачки мудир Смаил-ага Ченгић чули су, међутим, »да се силна црногорска војска сакупља у Грахово. . . . и на сву прешу сакупе около 800 Турака и раје и похиташе у Грахово с војском.« Кад дознаду да су дошли Перови сватови, а не црногорска војска, Турци онда »у врх поља Граховскога спрам запада разапну чадорје и ту отпочину чувајући се какве црногорске пријеваре«. »Шјутри дан у јутро, кад су сватови били на кретање, наопака се младост изопијају ракијом, а и Турци почну се приправљати да полазе« — наставља Врчевић, па затим прича да за Турцима »потрчаше тринаесторица од куће Петровића« и позваше Катуњане и Граховљане да их напану. Њихову намјеру опазише

[48]) Цетињски архив, фасцикула за 1912 г.

[49]) **Вукова преписка** VII, 212.

Асан-бег и Смаил-ага, те повратише своју војску и опколише турски коњаници и пјешаци малобројне нападаче. Врчевић наводи, да је овај сукоб био 1 августа и да су у њему погинули 42 Црногорца и 16 Граховљана, »а међу првим двије љуцке виле, с коим сам ја но и пио, а то Пиљо, брат владичин, и Стево Станков, брат књаза Данила.« Врчевићу су казали у Требињу, да је Његошевог брата посјекао »неки Латинин Балдо Мишић из Попова, из села Бјелајевића столачког кадилука, и понио му оружје и орлоће, а Стева Станкова Турчин Мемед Бабовић из села Засада, један пушкомет далеко од Требиња града«. Врчевић је писао своје дјело о Његошу 1870 године у Требињу и каже, да се код Бабовића »и дан данашњи налази оружје и џевердар« Стева Петровића. Врчевић каже, да је испитивао ко је посјекао »остале девет Петровића«, али није могао дознати. Отсјечене непријатељске главе Турци су донијели у Требиње »на осам товарећи(х) коња, и с њима окитише градски бедем, ђе су и окапале«. Код Врчевића је забиљежено и то, да је Његош неколико дана послије битке покушао да дође до главе свога брата, било отимањем исте или плаћањем за њу 1.000 златних дуката, али није могао успјети.[50])

Врчевићево излагање треба добрим дијелом исправити. Колико је Врчевић несигуран види се и по овој његовој контрадикцији: он пише да су потрчали за Турцима »**тринаесторица** од куће Петровића«, па је сазнао ко је посјекао **двојицу** од те **тринаесторице,** али није могао сазнати ко је посјекао »остале **девет** Петровића«!? Поред тога није једно исто храбро погинути за слободу своје отаџбине, или погинути — пијан у сватовима! Из даљег излагања такође ћемо видјети, да до овога боја није дошло **случајно,** нити се те године женио Перо Томов с Грахова, нити је позната граховска битка 1836 године била 1 августа. Видјећемо, међутим, да су турске припреме за напад на Грахово биле Његошу познате и прије сукоба, као и то да је борба била 11 августа. Перо Томов је, пак, први пут био ожењен с Његуша, и то чак и прије 1829 године,[51]) други пут се оженио 9 јануара 1844 године од Ђурашковића,[52]) а тек ће му трећа жена бити од Булајића са Грахова.[53])

Најмлађи син Тома Маркова, Јоко (Врчевићев **Пиљо**), погинуо је, међутим, на Грахову 11 августа 1836 године у огорченој борби са надмоћном турском војском. Његош је 6 августа извијестио руског посланика у Бечу о намјерама херцеговачког везира Али-паше Сточевића да нападне на Грахово, те су Црногорци ријешили да сви умру с браћом Граховљанима прије но допусте Али-паши да изврши ту своју намјеру. Али-паша је напад на Грахово извршио 11 августа и три дана послије борбе, тј. 14 августа, Његош је извијестио руског по-

[50]) **Чланци и прилози о српској књижевности прве половине XIX века,** Нови Сад 1914, стр. 161—162.

[51]) Вуксанова **Генеалошка таблица** и П. Ровинскій: Петаръ II (Раде) Петровичъ Нѣгошъ... С.—Петербургъ 1889, стр. 13.

[52]) **Вукова преписка** VII, 26.

[53]) Вуксанова **Генеалошка таблица** уз Његошеву **Споменицу.**

сланика у Бечу Татишчева и руског конзула Гагића о току борбе. Његош им пише, да је Али-паша извршио напад са 12—15.000 војника, те му се, поред све храбрости, Граховљани са 200—300 Катуњана, који су им одмах прискочили у помоћ, нијесу могли успјешно одупријети. Граховљанима су прискочили у помоћ најближи Катуњани, а пред њима су били рођени Његошев брат Јоко и Стеван (Стево) Станков Петровић, брат касније прослављених великог војводе Мирка и књаза Данила. У борби су погинули и Јоко Томов и Стеван Станков, као и још неколико Петровића, а спасио се само шеснаестогодишњи Драго Јоков Петровић.*) Главна заслуга за овакав пораз малобројне црногорске војске припада одреду турске војске, коме је био на челу Смаил-ага Ченгић. Смаил-ага се том побједом тако поносио да је често то наглашавао стиховима народне пјесме:

„Силног пашу Бушатлију,
Баш Махмута крвопију
Осветио нитко није,
Дого мене сератлије;
Ја испуних царску вољу
На Грахову бојном пољу,
Убих десет Петровића,
Соколова и племића.

Забиљежено је чак и то да је у своју сабљу дао урезати ове стихове из једне муслиманске народне пјесме:

"Свјетла сабља аге Ченгијића
Сасијече седам Петровића
На Грахову пољу широкоме,
На срамоту књазу Брђанскоме!"

По причању очевица војводе Јакова Даковића, отсјечене граховске и црногорске главе биле су скупљене и пренесене пред Смаил-агин шатор, а било их је 40 црногорских и 12 граховских. Ту су биле и главе Његошевог брата Јока и Стевана Станкова Петровића.[54])

Његош свакако намјерно није хтио да у својим писмима подвлачи погибију свога рођеног брата, јер су Црногорци скоро свакодневно гинули у борбама с Турцима. Тога ради он у писму од 6 октобра исте године Али-паши Ризванбеговићу говори детаљно о поменутој граховској борби, али не помиње погибију Јокову, већ каже: »... и мене се међу тијема Црногорцима неколико момчади од моје куће нагнало и ту је двоје погинуло, нијесу имали но по петнајест годинах.«[55]) Ту Његош мисли, наравно, на рођеног брата Јока и на Стевана Станкова. Јоко је,

*) Шишић каже да је тада од Петровића тек "један умакао, шеснаестогодишњи Драго Јаковов" ("Hrvatsko kolo" IV, 169). Драго је био **Јоков,** а не **Јаковов,** а био је мало старији но што је навео Шишић, јер у цетињском листу "Црногорац" од 22 априла 1872 године пише, да је Драго (Јоков) Петровић умро 11 априла "у 56 години."

[54]) Д. Вуксан: Писма Петра Петровића Његоша, књ. I, Београд 1940, стр. 218—222; Starine Југославенске академије књ. XX, 247—249; Hrvatsko kolo knj. IV, Zagreb, 1908, стр. 169—170. Мислио сам да је бар Јоков љеш донесен на Његуше, али ме писмено извијестио његушки свештеник Ивановић, да "Јоков љеш није доношен послије погибије на Граховцу".

[55]) Д. Вуксан: Писма Петра Петровића..., 227 (ја мислим, да ће у Његошевом писму прије бити „нијесу имали **ни** по петнајест годинах", јер Ковалевски каже за Јока да је приликом погибије био „прекраснији четирнадцати-љетниј малчик").

према томе, рођен 1821 или 1822 године, што потврђује и руски инжињер Ковaљевски, који је први пут дошао у Црну Гору непуне двије године послије ове граховске битке. Он помиње на једном мјесту граховску битку и каже да је у њој »погинуо рођени брат владичин, прекрасни четрнаестогодишњи младић«.[56] Све отсјечене главе црногорске однесене су у Требиње и »окапале« су на градским бедемима, а Његошев покушај да дође бар до Јокове главе није успио — каже Вук Врчевић.[57] Д-р Лазо Томановић такође каже, да су црногорске главе »требињски град окитиле«,[58] и да су се и главе Јока и Стевана Петровића »осушиле на требињском граду«.[59] Ове податке о мјесту на коме су биле истакнуте отсјечене црногорске главе навео сам тога ради, што сам у Архиву на Цетињу нашао један докуменат, у коме пише да су се отсјечене црногорске главе из битке 1836 године осушиле »на мостарској кули«. То је копија одговора књаза Данила на писмо далматинског гувернера Мамуле од 2 септембра (по новом) 1855 године. Одговор књаза Данила чува се уз Мамулино писмо, а датиран је 25 августа (по старом) 1855 године. У концепту је, свакако омашком књажевог секретара, за граховску битку означено да је била 1835 године, а у тексту пише »тачи ће« мјесто »таћи ће«. За граховски пораз и ово писмо књаза Данила врло је карактеристично, јер и послије скоро двадесет година књаза Данила су јако бољеле граховске ране, па тога ради ево цио пасус из књажевог писма:

»За дужност своју сматрам најприје посвједочити, да су турске претензије на самој неистини основане и да Грахово и Жупа од давни(х) времена принадлеже Црној Гори. Око Грахова била је борба још 1806, а другом 1835 год., када је на истом 11 изабраније ратобораца од моје породице погинуло и главе им се на мостарској кули шушиле, те је Грахово од тог времена и до данас вазда било право притјажаније црногорско. За Жупу био се бој 1807, 1809, 1812 и 1852 год. и у посљедњем боју са опасности живота борио се мој брат Мирко за толико времена. Ово је све и Вашему Превосходитељству врло добро познато: и зато Грахово и Жупа исто су ми као Цетиње и ко ми такне у ова мјеста, тачи ће у срце црногорско и за ова ћу се жертвовати као и за Цетиње.«[60]

Овом приликом ја нијесам могао ријешити питање, да ли су отсјечене црногорске главе биле истакнуте на требињском или на мостарском граду. Када се узме у обзир жеља владике Рада и свих Црногораца да дођу до црногорских глава, као и близина Требиња црногорској граници, онда бих се прије одлучио за Мостар но за Требиње. Томе у прилог би ишло и причање војводе Јакова Даковића. Он каже да је турска војска послије граховске битке са Смаил-агом и другим војсковођама пошла за Требиње и ту затекла Али-пашу Ризванбеговића. »Сјутра дан кренули смо из

[56]) Е. П. Ковалевскій: Черногорія и Славянскія земли. С. Петербургъ 1872, 212 и **Записи** XIV, 24.
[57]) **Чланци и прилози о српској књижевности...**, 162.
[58]) Л. Томановић: Петар II Петровић..., 67.
[59]) Ibidem, 106.
[60]) Цетињски архив.

Требиња и дошли на конак у Љубиње. Други дан пошли смо из Љубиња у Столац, па из Столца у Мостар« — изрично каже војвода Јаков.[61] па је тешко вјеровати, да су Али-паша, Смаил-ага и друге турске војсковође трофеје из граховске битке оставили у Требињу и без њих дошли у Мостар.*)

Када се све то узме у обзир није тешко вјеровати, да Његош није могао мировати док освети граховске жртве. Зато је сасвим јасно, што је владика Раде пошао у сусрет »са свом црногорском господом« војводи Шују Карађићу, Милићу Томићу, Секули и Новици Церовићу, Радојици Вилотијевићу и Мирку Алексићу, када су му донијели на Цетиње Смаил-агину главу, сабљу и оружје и довели два његова коња. Примивши из Алексићевић руку Смаил-агину главу, Његош је задовољно узвикнуо: »Дође ли да ми се поклониш, јадан Смаиле!«[62]

Већ сам навео, да је по Вуку Врчевићу бој на Грахову био »на 1 августа 1836«. У даљем свом излагању о овом боју Врчевић пише, да су у њему погинули Његошев брат »Пиљо« и брат каснијег књаза Данила Стево (»а међу првим двије луцке виле, с којим сам ја ио и пио, а то Пиљо, брат владичин, и Стево Станков, брат књаза Данила«).[63] Мислим, дакле, да је овај Врчевићев текст створио читаву забуну око Његошеве браће. Д-р Алекса Ивић је употребио и Врчевићево дјело о Његошу за израду своје генеалошке таблице куће Петровић и он свакако по Врчевићу каже, да је Томо Марков имао три сина: Пера, Рада и **Пиља**, а видјели смо и то, да је по Ивићу »Пиљо« **погинуо 1 августа 1836** године. Тако д-р Ивић у својој таблици нема Томовог сина **Јока,** који је погинуо **11 августа 1836** године. Душан Вуксан је на брзину сам спремио цијелу Његошеву Споменицу приликом преноса Његошевих кости на Ловћен 1925 године. Он сам каже, да се за своју генеалошку таблицу Петровића, коју је приложио уз Споменицу, служио и Ивићевом таблицом. Како је у Ивићевој таблици нашао Томовог сина »Пиља«, а знао је сигурно да је Томов син Јоко погинуо у боју на Грахову 1836 године, то, по моме мишљењу, није имао времена да ово питање пажљиво проучи, па је, видећи да код Ивића нема Његошевог брата Јока, овога додао уз Његошеву браћу у Ивићевим таблицама. Тако је изашло, да је Томо Марков имао **четири,** мјесто **три** сина. Вуксан је задржао и Ивићев датум »Пиљове« смрти, те излази, као да су два Његошева брата погинула у року од једанаест дана: »Пиљо« 1 августа, а Јоко 11 августа 1836 године. Млади наш научни радник Дурковић није могао, наравно, ово питање посебно проучавати за вријеме својих студија у Варшави и израде своје докторске дизертације о Његошу, те се и у његовој генеалошкој таблици налазе четири сина Тома Маркова.

[61]) Starine XX, 251.
*) Сигурно је послије ове битке чуо Вук Врчевић Његоша у манастиру Маинама код Будве (1836 године) када је, засукујући брк према огледалу, казао: "Црни брче, ће ћеш окапати — Ал' у **Мостар,** али у **Травнику?"**
[62]) Hrvatsko kolo knj. IV, стр. 179.
[63]) **Чланци и прилози о српској књижевности...**, 162.

Синови Тома Маркова **Јоко и »Пиљо«,** међутим, нијесу два лица, већ једно. По Врчевићу се то није могло видјети, а он је забуну повећао и ранијим датумом »Пиљове« погибије од познате граховске битке, као и својом причом о његовој погибији »у сватовима«! Но то нам потврђују други познаваоци Његошеве епохе. Први по времену био би Милорад Медаковић. Раније сам навео, да је он први пут дошао у Црну Гору 1844 године, дакле свега осам година послије граховске битке из 1836 године. Поред већ поменутих Медаковићевих података о синовима Тома Маркова, код њега се налази и овај податак: »Јоко (Пимо) погибе на Грахову 1836«.[64]) Двије године послије Медаковићевог доласка у Црну Гору, тј. 1846 године, забиљежио је Вук Караџић народну пјесму »Смрт Смаил-аге Ченгијћа«, а када је пјесму издао 1862 године, написао јој је подужи увод под насловом »Истинити догађај«. У томе уводу Караџић прича и о граховској борби 1836 године, коју веже за Смаил-агину погибију, па каже и ово: »Међу овом момчади био је рођени брат владичин Јоко, који се по надимку звао Пијо, и владичин синовац а потоњега кнеза Данила и садашњега главнога Црногорскога војводе Мирка рођени брат Стефан....«[65]) Врчевићев »Пиљо«, Медаковићев »Пимо« и Караџићев »Пијо« јесу, дакле, само надимци Његошевог брата Јока, те је Томо Марков имао само **три** сина, а Његош само **два** брата.

Видјели смо да је четрнаестогодишњи Јоко био са својим вршњаком Стеваном Станковим Петровићем на челу малог одреда Катуњана, који су појурили у помоћ Граховљанима. Ја сам мишљења, да су младоме и храброме Јоку могли дати Црногорци надимак **Пимо** под утицајем Његошевог **Горског вијенца,** јер се у **Горском вијенцу** помињу неколика пута, уз пет Мартиновића и Вука Бориловића, три тјелохранитеља владике Данила,[66]) а о њима се налазе и ови стихови:

„Соколови пет Мартиновићах,
које једна прса задојише,
а одњиха једна колијевка,
два Новака **с' барјактаром Пимом,**
и витеже Бориловић Вуче,
који први удристе на Турке,
ко умије вама сплести в'јенце?"

О најстаријем сину Тома Маркова, Перу, који је био Његошев замјеник у његовом отсуству и претсједник Сената, има нешто узгредних података у нашој научној литератури, па то нећу понављати. Потребно је ипак навести један суд о њему из 1837 године, који потиче од аустриског капетана Орешковића, Перовог одличног познаваоца. Орешковић изричито каже, да Перо »посједује веома много природне разборитости (оштроумности)«, ма да наглашава и то, да је »без икаквог финијег образовања«[67]).

Одмах ћу прећи на посљедња два-три мјесеца Перовог живота. То је вријеме у коме се Перо Томов налазио у Котору, јер је због једне завјере морао побјећи са Цетиња ноћу између 17 и 18 новембра 1853 године. Перо је до тада био претсједник Сената, а с њим су побјегли сердар Мило Мартиновић, сенатор Стеван Перовић Цуца и још неколико Црногораца. По излагању књаза Данила, завјереници су хтјели да Пера Томова »за књаза прогласе«. Народни главари су донијели 24 новембра пресуду, да Перо Петровић, Мило Мартиновић и Стеван Перовић »као главни бунтовници и јавни издајници свога Господара и Отечества буду данас за вазда прогнани из Црне Горе, без да се икада више могу повратити«, док је свима другим лицима, као и одбјеглим члановима породица главних криваца, дозвољено да се могу слободно повратити у Црну Гору. Но овима је остављен рок »до Васиљева-дневи«, то јест до 1 јануара 1854 године, а ако се до тога рока не поврате, онда се и њима забрањује повратак уопште. Копија народне пресуде послата је завјереницима преко которског окружног капетана, а сигурно је од Пера, као претсједника Сената, тражен и извјештај о државном новцу, јер он 6 децембра пише књазу Данилу, да је књажевом ађутанту Бјеладиновићу предао рачуне од 50.000 фиорина.[68]) Све ове податке навео је Душан Вуксан по документима Цетињског архива, па каже и то, како је которски поглавар извијестио 15 децембра књаза Данила, да је Перу Томову и Стевану Перовићу Цуци издао »књигу од проласка за Тријесће и Беч« и да су они »јуче ујутро отпутовали«.[69]) Но, изгледа да се Перо Томов убрзо повратио у Котор, ако је уопште био отпутовао, јер 2/14 јануара 1854 године пише књаз Данило Перу ево писмо: »Будући Вас испросио код мене у милост Г. Росијски Полковник Коваљевски, дозвољава се вам да можете свободно и без икакове опасности живота повратити се у своје Отечество и расположити о вашему имјенију у Црној Гори налазећег се, с тим условијем, да ћа Цетињу више никада пребивати не можете, а друго ће оћете.«[70]) Ово је писмо послао књаз Данило Перу Томову незапечаћено преко которског окружног капетана, с молбом да му га преда и да га истовремено увјери о слободном повратку, што се види из очуване копије спроводног књажевог писма, писаног такође 2/14 јануара.[71]) 15 јануара по новом извијестио је которски капетан Дојми књаза Данила, да је синоћ лично предао писмо Перу Петровићу, које му је послао преко њега, па наставља: »Господин Петровић има кои дан да се находи слаба живота у постељи од више различније боле-

[64]) М. Медаковић: Владика Данил, 22.

[65]) Вук Караџић: Српске народне пјесме, књ. IV, Београд 1932, стр. XXVIII и 394—395.

[66]) **Горски вијенац,** иза стихова 2582 и 2621 и стихови 2639—2645.

[67]) Прото Љубо Влачић: Петровић Петар II Његош, Београд 1937, стр. 38; упор. и стр. 26.

[68]) О тој суми се говори у Његошевом тестаменту (Д. Вуксан: Споменица Петра II. . . , Цетиње 1926, стр. 169).

[69]) **Записи** IX, 72—75.

[70]) Цетињски архив (прилог уз писмо од 15 јануара по новом 1854) уп. и **Записи** XVI, 195.

[71]) Цетињски архив.

сти, због које не находи се сада у стање за моћ ползовати се од милости Ваше Свјетлости. Али теке оздрави и нађе се у снагу намјерава вратити се у Црну Гору и тако чинит познати Вашој Свјетлости, да има цијело увјерение за сокраћеније његова живота и својег имућа«. Своје писмо которски капетан Дојми завршава овим ријечима: »Ползујем се од ове згоде за објавити Вашој Свјетлости, да у сриједу чекаћу Ве с објером, чујући да ови пут ћете ме почастити за веома кратко вријеме«.[72] Сриједа у коју је которски капетан позвао књаза Данила на ручак била је 6/18 јануара, а књаз је из Котора продужио за Трст. Убрзо иза књажевог одласка умро је у Котору Перо Томов.

То је било 16 јануара (по старом календару) 1854 године, у 2 сата послије поноћи. Вук Поповић је сјутрадан детаљно описао Перову смрт и погреб и у писму Вуку Караџићу похвално се изражава о Перу, јер пише: »Стојећи и болујући овдје поднио се човјечки: није ружно говорио против никога...« У мртвачком сандуку био је обучен у најљепше одијело, са оружјем и орденима, а на заклопу сандука били су му калпак и сабља. Нарицале су за њим жена, сестре и кћери, а из Котора га је испратило много народа, па и руски пуковник Ковањевски и аустриски потпуковник Ђорђе Стратимировић. На такозваном »Црногорском пазару« у Котору узели су га Црногорци и црногорски свештеници и однијели на Његуше, гдје је сахрањен 17 јануара у подне.[73] По обавјештењу које сам добио од његушког свештеника Ивановића, у једном гробу сахрањено је временом неколико Петровића, те је, поред осталих, на томе гробу и Перов натпис, али нема ни године рођења ни године смрти, већ само »Перо Томов«.

Књаз Данило се задржао неко вријеме у Трсту. Ту је био и 2 фебруара по новом календару, јер му тога дана далматински гувернер Мамула шаље из Задра подуже писмо, којим га моли да помилује сердара Мила Мартиновића и младога Стевана Перовића, који су пошли параbродом из Задра за Трст, да о томе и лично моле књаза Данила. »Послије смрти Господина Пера Петровића, која се догодила 28 јануара т. г. у Котору, пошто се повратила и његова породица на Његуше, нема више на аустриској територији ни једног избјеглице сем речена два Црногорца« — наставља Мамула, па затим нарочито моли бар за помиловање старога и храброга сердара Мартиновића, »тим прије што је смрт старог Пера одузела свакоме у Црној Гори сваки разлог да се сматра његовим присталицом, те је нестало сваке сјенке сумње у томе правцу«.[74]

Нијесам могао утврдити дан повратка књаза Данила на Цетиње, али он је 16/28 фебруара под бројем 69 послао которском поглавару Дојмиу ово писмо:

»Кад се је претставио у Котору покојни Перо Томов Петровић у време мога отсуствија учинио је своје последње Завјештаније и расположио у истом за многе важне послове и, како што ми је доказано, тамошња је власт речено Завјештаније к себи задржала.

Вративши се прошлиј дана из Трijеста у своје Отечество мислио сам без икакове сумје да ћу ово Завјештаније покојног мог стрица овђен на Цетињу наћи, као што би по моме мњенију право и било; но не (на)-шавши га за особено неко удивленије било ми је без да се досјетити могу о чудноватости овој, зато сам принужден обратити се к Вашему Високоблагородију с молбом, да ми га што скорије пошљете...«[75]

Тек 6 марта по новом (22 фебруара по старом кал.) поглавар Дојми удовољно је тражењу књаза Данила, али не потпуно, јер му није послао оригинални тестаменат Пера Томова, већ само »један извод сличан с матицом од последног Завјештанна пок. Господина Пера Томова Петровића«, — како Дојми пише у спроводном акту.[76] Карактеристично је, да је и овај препис тестамента примљен шест дана касније но што је датиран спроводни акт которског поглавара, јер на полеђини поглаваровог акта стоји забиљешка књажевог секретара: »(Пр)имјено на 28 фебр. 854«, то јест 12 марта по новом календару. Нијесам могао утврдити, је ли књаз Данило био задовољан само овјереним преписом тестамента, али вјерујем да оригинал није долазио на Цетиње, јер сам у бившем личном архиву краља Николе нашао само овјерени препис Перовог тестамента, који се и данас чува уз акт которског поглавара од 6 марта 1854 године. Пошто ни овај тестаменат сигурно није до данас нигдје публикован, то ћу и његов текст дословно објавити. Да би био текст тестамента јаснији, ја сам исти транскрибовао, а исправио сам очигледне ситније грешке которског писара, који није био вјешт писању ћирилицом.

»Во имја Отца и Сина и Свјатаго Духа, Амин.

Ја Перо Томов Петровић Његош, видећи себе у болесно стање, но у здравом разуму, позвах доље по(т)писане Г. Марка Стефановића, Лазара Бербера и Јока Букилицу, да би били свједоци сљедујућег мојег доброволног посљедњег завјештанија.

Перво. Препоручујем моју душу Богу и пречистој Матери Богородици.

Друго. Моју жену и ђецу препоручујем и(х) Господару Књазу Данилу.

Треће. Наређујем да моја жена и моје троје ђеце остану на Његуше код мојега отца и мајке, да ту живе као на своја добра, и остављам мојој браћи Петровићима на Божи аманет моју фамилију.

Четверто. Именујем Више Пресидента Мирка Станкова и Машана Савова Петровиће као Прокурадуре над мојом ђецом и женом, којема на тешки Божи аманет остављам моје имуће и моју сиротињу, да њом управљају као својом кућом и истијема препоручујем на тешки Божи аманет да буде у свему точно извершено ово моје посљедње завјешчаније.

---

[72]) Цетињски архив; уп. и **Записи** XVI, 195.

[73]) Вукова преписка VII, 211—213.

[74]) Цетињски архив (текст ми је са италијанског љубазно превео д-р Драго М. Петровић).

[75]) Цетињски архив.

[76]) Цетињски архив.

Остављам за моју душу:

У Манастир Светога Василије под Острог талијера стотину — 100

У Манастир на Ждребаник педесет — — — — — — 50

У Манастир у Морачу педесет — — — — — — 50

Цркви Светој Госпођи на Цетиње остављам моју кућу у којој стои поп Лазо.

Цркви Светој Госпођи на Његуше талијера стотину — — 100

Светоме Јовану у Банце талијера педесет — — — — 50

Светоме Николи у Котору талијера стотину — — — — 100

С тијем условијем, да се свијема вишереченијема Церквама половина назначене суме даде, а друга половина да се да за летурђије свјашченицима истијех Церквах.

Распołажем за моје пет ђевојака, три удате и двије неудате: оној те је удата за Јовићевићем поклањам оне новце те ми је дужан њезин домаћин; **оној за Ђурашковићем поклањам оне новце те ми је дужан њезин домаћин како либро значи;** оној за Мартиновићем у Банце остављам шест стотина талијера да јој да ње(и) домаћин од онијех те ми је дужан, како либро гласи. Двијема малијема шћерима остављам свакој по осам стотина талијера. Моијема сестрама свакој по педесет талијера. Гордани, мојој првој жени, остављам стотину цекина да јој се подмире како сам био њој обрекао.

Остало све моје имјеније, новце, оружје и проче остављам мојему сину Раду, ако жив буде, ако ли би он умро, да се тада дадне мојој жени Госпави од мога имућа хиљаду цекина, а остало моје имјеније да се подијели међу моијема шћерима, женом и сестрама.

Остављам оцу и мајци све у руке да управљају као са св(о)јом мужом, ако ли би преживјели мојега сина да имају и они тада узети по пет стотина талијера.

Ови ће се новци сви наћи у либро написати по људима на вересну, од којих ће се дати свакоме коме сам што забиљежио.

Дужан сам Лаиновићу у Скадар талијера сто и шестдесет и четири. Литографу Јовановићу у Бечу за ритрате те ми је учинио колико по души рече. Г. Гопчевићу у Тријест фиорина седам стотина. Г. Стефу Бјеладиновићу један конат колико буде. Кућа те је у Брда половина је моја, половина Попа Ђока. Кућа на врх поља половина је моја, а половина Вукосавова. На Цетиње моје су двије куће, кућа веља и коњушница моја. Они новци (те) су у Пера Сердарева, како гласи (либро), и у Сер(д)ара, да им се пуште да их плаћ(ај)у на рокове, сваке године по сто и педесет талијера без икакве добити.

Прочитано и одобрено, и немогући писати од слабости чини керет пред свједоцима.

Котор 12. Јануарија 1854.

Керет + Пера Томова Петровића Његош

Лазар Бербер свједок. — Мирко Стефановић свједок. — Јоко Ђукилица свједок.«[77])

Иза српског текста забиљежено је на италијанском језику, да је 28 јануара (1854) српски текст тестамента преведен на италијански језик ради службене употребе, а превод је извршио тумач Димитрије Огњеновић. Да је препис тестамента вјеран оригиналу потврдио је државним печатом и својеручним потписом директор Јован Боксић. Подвучене ријечи у тестаменту писар је био испустио, па су накнадно додате поред текста.

Нијесам могао доћи до података, које је слике (»ритрате«) израдио за рачун Пера Томова литограф Јовановић, но они који могу доћи до радова Анастаса Јовановића могли би на ово питање одговорити.

Син Перов, Раде, сигурно је био болестан када је Перо диктирао свој тестаменат, јер иначе не би Перо у тестаменту казао: »Остало све моје имјеније, новце, оружје и проче остављам мојему сину Раду, **ако жив буде, ако ли би он умро...«** Раде је био само »за лијек жив« 30 јануара, а није надживио свога оца ни два и по мјесеца, јер Вук Поповић пише 28 марта (по старом кал.) из Котора Вуку Караџићу, да је »ономадне... умро онај мали син покојног Пера«.[78]) Перова прва жена Гордана (Горде) Врбица била је жива и приликом сачињавања тестамента, јер када се други пут оженио од Ђурашковића 1844 године послао је прву жену у род са двије ђевојке »и сто цекина дара... за узрок што му није могла више мушку ђецу рађати, па да не би рођаци врховно владање наслиједили«.[79]) Поп Ђоко, који је имао у Брдима половину куће Перове, мислим да је Бошковић, а Перо сердарев је сигурно Поповић (Петровић) са Његуша. По једном приватном обавјештењу, Вукосав, који је имао половину Перове куће на врх његушкога поља, могао је бити неки Вукосав, који је имао надимак **Кобила,** а коме неки познаници са Његуша нијесу знали презиме. Ја сам у документима Архива на Цетињу за тога Вукосава нашао два податка: 28 октобра 1824 жали се которски поглавар црногорском митрополиту Петру I, што се још није пријавио которском суду Вукосав Кобила, из Дугога Дола (Његуши), а митрополит му одговара, да се Вукосав презива Вошовић и да неће доћи на суд због тога, што је у позиву назван Вукосав **Кобила.**

У Архиву на Цетињу нашао сам још два документа о Перу Томовом. Први је од 14/26 априла 1854 године. То је копија писма, које је књаз Данило послао которском поглавару Дојмију и уз њето му повратио аустриски орден Гвоздене круне другог степена, којим је Перо био

---

[77]) Цетињски архив. — Текст који је штампан црним слогом био је которски писар испустио, па га је накнадно уметнуо са стране; овај додатак такође је овјерен потписом директора Боксића и печатом.

[78]) **Вукова преписка** VII,215 и 227. — Приликом Перове смрти син му Раде имао је свега 7 мјесеци (Ibidem, 212). У Вуксановој Генеалошкој таблици нема овога сина Пера Томова.

[79]) Ibidem, 26. — По Вуксановим подацима у Генеалошкој таблици, трећа Перова жена била је Госпава Булајић.

одликован послије познатих борби са Омер-пашом. Књаз Данило у писму каже:

»Мој стриц покојни Перо Томов Петровић, бивши Пресидент Сената Црногорскога, био је прошле године милостивјејше обдарен с Аустријским почестним знаком Гвоздене круне II-го степена.

Будући се вишепоменути Петровић ту скоро преселио с ове к вјечној жизни, и будући да се по уставу узакоњеному сви ови знакови по смрти обдареника повратити имају, зато за дужност моју почитујем повратити га Вашему Високоблагородију с молбом, да бисте изволили упутити га на своје опредјељено му мјесто.«

Поглавар Дојми послао је враћени орден својим претпостављенима и 29 маја (по новом кал.) извијестио је књаза Данила, да је повраћени орден Пера Томова предат коме треба и шаље му у прилогу потврду »од Благоспремнитеља Ц. К. Ордена Аустријског Круне Гвоздене за увјереније од учињеног повраћења од креста II-ре класе више пофаљеног ордена, с којем је био награжден покојни бивши Пресиденте тог Сената Црногорског Господин Перо Томов Петровић, да Ваша Свјетлост се удостои чини имати је у руке насљедниках више реченог покојника«. Приложена оригинална потврда о пријему ордена датирана је у Бечу 12 маја 1854 године, а текст је на њемачком језику. Потврда о пријему ордена и спроводно писмо которског поглавара примила је канцеларија књаза Данила 21 маја по старом календару.[80])

До сада нијесам могао ништа више наћи на Цетињу о Његошевим родитељима и о Његошевој браћи. Но ја вјерујем, да се и о тим питањима може наћи нешто података у Которском, Задарском и Бечком архиву, гдје су дјелимично остајали сви важнији извјештаји аустриских власти о приликама у Црној Гори. То доказују и до сада објављене студије на основи грађе из поменутих архива, те се надати, да ће наши научни радници почети што прије систематски искоришћавати те драгоцјене архиве, као и да ће се што прије повратити десетак великих сандука од Италијана однесеног Которског архива, како би се и у Котору могла вршити научна истраживања.

---

[80]) Цетињски архив.

Година Његошевог рођења

Прошле године свечано је прослављена стогодишњица **Горског вијенца** и објављено је доста прилога о Његошу и његовом главном дјелу, али ипак није пречишћено ниједно важније питање из Његошеве биографије. То је случај и са годином Његошевог рођења, о којој има доста неслагања и код Његошевих савременика и у нашој старијој научној литератури.

Д-р Бартоломео Биазолето, пратилац саксонског краља Фридриха Августа, био је на Цетињу 31 маја и 1 јуна 1838 године по новом календару и каже, да је тада Његош имао »око 28 година«[1]) те би излазило да је Његош рођен око 1810 године. Средином августа идуће (1839) године посјетили су Његоша на Цетињу енглески путници Митфорд и Лајард. Митфорд у својим биљешкама о бављењу на Цетињу пише, да је Његош имао »од прилике двадесет и пет година«,[2]) те би Његош био рођен око 1814 године, док Лајард каже да је Његош имао »око двадесет седам година«,[3]) из чега би излазило да је Његош рођен око 1812 године. Те исте (1839) године посјетио је Цетиње њемачки пјесник Штиглиц, који каже да је тада Његош имао »једва 28 година«,[4]) те би по Штиглицу Његош био рођен око 1811 године. Д-р Ебел био је на Цетињу средином 1841 године и пише о Његошу да је имао »око 27 година«,[5]) те би Његош био рођен око 1814 године. Његошев савременик Вук Врчевић чак пише, да му је сенатор Стеван Перов Вукотић причао, како је у октобру 1830 године Његош био »тек у својој 28 години«,[6]) но то мора

---

[1]) Павле Ровински: Владика Црногорски Петар II по одзивима странијех писаца — цетињски часопис **Књижевни лист,** свеска за април 1902, стр. 86.

[2]) **Српски књижевни гласник** књ. XXVIII (16 мај 1912), стр. 767 и **Записи** XX, 89.

[3]) **Српски књижевни гласник** књ. XVIII (16 март 1907), стр. 445 и **Записи** XX, 158.

[4]) **Српски књижевни гласник,** свеска од 1 децембра 1925 **(Његошева споменица),** 508.

[5]) Павле Ровински у наведеном часопису **Књижевни лист,** свеска за мај 1902, стр. 118.

[6]) Vuk Vrčević: Ogranci za istoriju Crne Gore — zabavnik *Dubrovnik* za godinu 1870, Dubrovnik 1871, str. 104.

бити нека Вукотићева или Врчевићева омашка, а можда и штампарска грешка, јер би из тога причања излазило, да је Његош рођен 1803 године. У једном пољском листу из 1851 године међутим стоји, да је Његош рођен 1818 године.[7]) Густав Раш пише, да је Његош приликом избора за владику, 19 октобра 1830, имао **»тек 20 година«,** док мало даље каже, да приликом смрти, 19 октобра 1851, »није имао **ни пуних тридесет шест година«.**[8]) По првом наводу Густава Раша Његош би био рођен 1810, а по другоме тек 1815 године! Историчар књижевности професор Јотић чак на истој страни пише, да се Његош родио **1 новембра 1813** године и да је приликом смрти Петра I (18 октобра 1830) имао **деветнаест година!**[9])

Ма да су врло честа оваква неслагања о години Његошевог рођења, ипак је скоро у цијелој нашој научној литератури то питање одавно сведено углавном на двије године: 1811 или 1813. Споран је истовремено и дан Његошевог рођења, јер једна група биографа наводи **1 јул,** а друга **1 новембар.** Ја нећу наводити сву прегледану литературу у којој се налазе ова неслагања, јер би требало навести скоро све што је код нас написано о Његошу, већ ћу напоменути само то, да се ни писци најпознатијих монографија о Његошу (Медаковић, Лавров, Ровински и Томановић) не слажу у томе питању. Медаковић пише да је Његош рођен 1 новембра 1811, Лавров »не раније од 1811 ни касније од 1813«, Ровински само каже »родио се у 1813 г.«, док је Томановић у почетку свога рада примио 1811 годину као годину рођења, а већ при крају дјела одлучно се за 1 новембар.[10]) Милан Милићевић на једном мјесту пише: **»Његуш (sic!) Петар II,** владика црногорски, родио се 1 новембра 1812«, а у напомени додаје ове ријечи: »Тачно се не зна година његову рођењу: једни веле да се родио 1811, други 1812, а трећи 1813. **Узета је 1812 као средња«**![11])

Ова неслагања приморала су Андру Гавриловића да напише посебан чланак о години Његошевог рођења. Он ту наводи и одломке из два Његошева писма, која су ово питање још више замрсила. У једноме писму од 20 јануара 1850 године Његош каже Стевану Книћанину и ово:

[7]) Ljubomir Durkowicz — Jakszicz: Petar II Petrović — Njegoš (1813—1851). Warszawa 1938, str. 3, napomena 5.

[8]) Gustav Rasch: Vom schwarzen Berge, Dresden (1875?), 66 und 78; уп. **Записи** XIV, 152 и 158. — Моје су подвучене ријечи у цијелом чланку.

[9]) А. Ст. Јотић: Историја књижевности Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1921, књ. II, стр. 91.

[10]) М. Медаковић: П. П. Нѣгош послѣдньи владаюћи владика црногорски, Нови Сад 1882, 36; П. А. Лавровъ: Петръ II Петровичъ Нѣгошъ Владыка Черногорскій и его литературная дѣятельность, Москва 1887, 17; П. А. Ровинскій: Петръ II (Раде) Петровичъ Нѣгошъ Владыка Черногорскій (1830-1851), С. — Петербургъ 1889, 13; Д-р Лазо Томановић: Петар други Петровић-Његош као владалац, Цетиње 1896, 2, 5 и 213. - За 1811 годину су и још неколика Његошева биографа: Секула Добричанин (Петар II Петровић Његош, Ниш 1935, 5), Марко Петричевић (Петар II Петровић Његош, Дубровник 1937,3,5 и 14), па је чак и д-р Милан Решетар у предговору уз десето издање **Горског вијенца** са његовим коментаром (Београд 1940, стр. X) прије за 1811, на за 1813 годину.

[11]) Милан Милићевић: Помепик знаменитих људи у српског народа новијега доба, Београд 1888, св. III, стр. 448.

»...али ја прославивши **тридесет више осам Божића** и пребацивши преко главе мнозину (ј)ада, не могу се и не хоћу обмањивати«. У другоме писму од 18 августа исте (1850) године Његош пише Книћанину: »Ваистину још ми требује какова два мјесеца, па да ступим у **четрдесето љето** живота мога...« У својој расправи **Гавриловић се одлучио да прихвати 1811 годину као годину Његошевог рођења,** а за 1 новембар као дан његова рођења рачуна да је »ван спора«. На завршетку свога чланка Гавриловић каже: »Све је то било уверење оних знатних људи који су са њим (Његошем) живели. То треба да остане и уверење Историје Српске Књижевности.«[12])

Моје је мишљење, да Гавриловићев закључак не може остати, јер има довољно доказа да је Његош рођен 1813 године. Они су, углавном, и до сада били познати, те се није морала бар прошле године погрешно наводити година Његошевог рођења. Да се то не би и убудуће понављало, ја ћу у овом чланку изнијети важније податке о томе питању.

Његош је, као што је познато, средином 1833 године отпутовао у Русију ради рукоположења за владику. Аустриске власти у Котору пратиле су сваки његов корак и могле су знати све што их је интересовало о њему, било директним општењем с Његошем, било преко својих људи. Тако је шеф которске полиције сазнао за Његошеву намјеру да отпутује у Русију и 1 јула 1833 године извјештава о томе далматинског гувернера грофа Лилиенберга, пошто је Његош већ био са Цетиња дошао у Котор. Шеф полиције није могао поуздано казати циљ Његошевог пута, али ипак додаје, како неки мисле »да ће он већ сада, иако посве млад, у **20-ој години живота,** бити посвећен« за владику.[13])

На путу за Русију Његош је свратио у Беч и био неко вријеме са Вуком Караџићем. 22 августа те (1833) године пише Вук Лукијану Мушицком о Његошевом бављењу у Бечу ово: »Овде је пре шест недеља био црногорски управитељ архимандрит и будући владика Петар Петровић, коме **нема још пуни(х) двадесет година,** а већи је и лепши него икакав гранатир у Бечу!«[14])

Средином јула дошао је Његош у Петроград, а становао је у познатој лаври Александра Невског. Одмах је, наравно, посјетио најглавнија духовна и световна лица у руској престоници. Министар спољних послова и вицеканцелар граф Несељроде реферисао је цару Николи I о жељи народа и главара Црне Горе да се млади Његош завладичи у Русији, са чим се цар одмах сложио и одобрио »да се 15 хиљада рубаља може утрошити на посвећење«. Истовремено је Синод решавао о Његошевом посвећењу. Тешкоћа је била због Његошеве младости, јер у записнику ове синодске сједнице пише: »Не гледајући на **двадесетогодишњу младост архимандрита,** а имајући у виду примере ранијих времена, Синод не оклева

[12]) **Годишњица** Николе Чупића књ. XXIX, Београд 1910, стр. 174—175.

[13]) Прото Љубо Влачић: Петровић Петар II Његош (По необелодањеним тајним актима архиве далматинског намесништва), Београд 1937, 10.

[14]) **Вукова преписка** II, 343.

благословити га на виши јерархиски степен.«[15]) Ова синодска одлука би-ла је начелно противна канонским прописима православне цркве, јер се у најбољем случају приликом рукоположења епископа тражи »да је ба-рем прешао 30 година«,[16]) а сасвим је сигурно, да је сам Његош дао Синоду податке о својим годинама живота. Да је младост Његошева била препрека за његово рукоположење свједочи и руски универзитетски про-фесор Александар Рајц, који је био на Цетињу 1832 године и који је среском поглавару у Дубровнику, при повратку са Цетиња, изричто на-гласио, да би Његош »био већ постављен за владику, кад се томе не би противило његово млађано доба«, но одмах је додао како вјерује »да ће се ипак учинити изнимка од тога правила у његову корист«.[17]) Све ово јасно доказује колико би биле драгоцјене Његошу у то вријеме још не-колике године старости, а истовремено се из ових података види и бесми-сленост причања Милорада Медаковића, када тврди да се Његош родио 1811 године, ма да изрично признаје да је **»и сам Владика свагда гово-рио да се 1813 год· родио«,** али додаје да је то Његош говорио »да би двије године млађи био«!?[18])

Враћајући се из Русије, млади Његош је свратио и у Трст. Ту се упознао са онда већ познатим учитељем Димитријем Владисављевићем. 20 децембра 1833 године Владисављевић је послао једно опширно писмо ондашњем далматинском епископу Рајачићу, у коме му опширно пише о Његошу, па каже и то, да је Његош **»сад у новембру свршио 20 пуниј го-дина свог живота.«**[19])

На путу од Трста до Котора Његош је свратио само у Дубровник. Ту су му аустриске власти пратиле сваки корак и шиљале својим прет-постављеним опширне извјештаје о њему. 6 децембра 1833 године дубро-вачки поглавар Шалер пише далматинском гувернеру о Његошевом бав-љењу у Дубровнику, па наглашава и то, да млади црногорски владика још **»није напунио 21 годину.«**[20])

Један Његошев познаник из Трста помиње касније ово Његошево путовање у Русију 1833 године, па и он каже, да Његош »до своје **два-десете године** никада из Црне Горе изишао није, до само једаред у Боку Которску, гдје је у манастиру Савини научио нешто српски читати.«[21])

[15]) Павле Поповић: Млади Његош — **Расправе** и **чланци** (Српска књижевна задруга књ. 288 и 289), Београд 1939. — Чудно је да је овај драгоцјени по-датак слабо примијењен у нашој научној литератури, ма да је Поповић још 1914 године одржао предавање у коме су цитирани подаци, а од 1920 до данас три пута објавио текст тога предавања!

[16]) Д-р Никодим Милаш: Православно црквено право. Задар 1890, 252.

[17]) Протојереј Љубомир Влачић: Руски професор Александар Рајц у [illegible] године — Поповићеви **Прилози** XV (1935), 164.

[18]) **Седмица** број 28 од 29 августа 1854 (до ње нијесам могао доћи) и **Записи** XIX, 81.

[19]) **Летопис** Матице српске за новембар—децембар 1936, 315 и **Записи** XVII, 253.

[20]) Д-р Петар Колендић Његош у Дубровнику 1833 године — Гласник Српског научног друштва књ. XXI, Скопље 1940, 91.

1834 године изишао је у 39 свесци **Летописа** Матице српске кратак приказ Његошевог **Пустињака цетињског.** У томе приказу налазе се и ови редови: »...паметодостојно је, што стихотворац **двадесет перву годину тек свог возраста** броји и толико за стихотворство даровапија показује.«[22])

Крајем 1836 и почетком 1837 године Његош је био у Бечу. Том приликом о њему је писао и Метерних, па га је оптуживао да је склон револуционарним идејама и настојао је да му се онемогући одлазак у Француску. Метернихова писма у којима пише о Његошу су из јануара и фебруара 1837 године, а важна су и за питање о коме је ријеч у ово-ме чланку, јер Метерних за Његоша каже да је **»млад човјек од 23 го-дине«.**[23])

Станко Враз често се интересовао Његошем, а нарочито пошто је изишао из штампе **Горски вијенац.** Да би могао добити бар главне подат-ке о Његошевом животу, Враз се два пута обраћао Милораду Медако-вићу, који је живио на Цетињу као учитељ од 1844 до 1848 године. 8 фебруара 1848 године Медаковић му је, свакако по Његошевом кази-вању и одобрењу, послао кратку Његошеву биографију, коју почиње овим ријечима: **»Он се родио 1813 године, 1 новембра...«**[24])

Два дана послије Његошеве смрти, 21 октобра 1851 године, написао је некролог Његошу наш књижевник Стјепан Митров Љубиша. Он је ро-ђен у Будви, у близини Цетиња, гдје је од 1843 године до Његошеве смр-ти био општински секретар, те је и лично познавао Његоша. У помену-том некрологу Љубиша пише, да је Његош умро »19 листопада 1851 го-дине у њедру својих родитељах, **од 38 љетах узраста«.**[25])

11 (23) новембра 1851 године приредио је кнез Михаило Обрено-вић у Бечу помен Његошу. У штампаном позиву за овај помен стоји, да је Његош **»преминуо на Цетињу у 38 години свога живота«.**[26]) Том при-ликом одржао је књижевник Јован Суботић познато »Слово Петру II. Петровићу Његошу господару Црне Горе и Брда«. То »Слово« је објав-љено почетком наредне (1852) године и у њему пише: »Петаръ **Петровићъ Нѣгошъ родіо се о врачеву дну (1. юлія) 1813...«**[27]) Ово Суботићево »Слово« створило је још једну забуну у нашој научној литератури, те

[21]) **Српске народне новине** од 6 априла 1844 (њих нијесам имао у рукама) и **Записи** XIX, 78 (напомена).

[22]) Наведено у Чупићевој **Годишњици** XXXIII, 268 и **Записима** XX, 61.

[23]) **Браство** Друштва светога Саве XXI, Београд 1927, 178.

[24]) Павле Поповић: Враз према Његошу — зборник **Цетиње и Црна Гора** (приредило Професорско друштво) Београд 1927, 184.

[25]) Stevan Ljubiša: Sjeni Petra Petrovića Ljegoša II — *Arkiv* za povjestnicu jugoslavensku knji. II, Zagreb 1852, 211.

[26]) **Записи** XX, 29.

[27]) Сербскій лѣтописъ за годину 1852, часть I, стр. 23; „Слово" је касније неколико пута прештампавано, па и у **Записима** XXIII, 34 и даље.

су разни научници примили 1 јул као дан Његошевог рођења.[28]) Гавриловић је тачно примијетио, да је ова грешка настала тога ради, што су Врачеви (Кузман и Дамјан) и 1 јула и 1 новембра.[29]) Но вјероватно је, да је ово објашњење о датуму када су **Врачеви** могло дати и уредништво **Летописа,** а не сам Суботић, јер ја мислим да је Вук Караџић дао Суботићу све податке о Његошевом животу, а Караџић је сигурно знао да је Његош рођен 1 новембра, а не 1 јула, што смо виђели из његовог писма од **22 августа 1833** године, у коме пише да Његош **»нема још пуни(х) двадесет година.«** Да Суботић није могао знати тачан датум Његошевог рођења увјерава ме писмо кнеза Михаила Обреновића Вуку Караџићу од 5/17 новембра 1851 године, које гласи: »Ја и сви са коима сам се разговарао како да се парастос за покојнога владику уреди сагласно смо нашли да је најприличније да Г. Суботић надгробно слово састави и говори. Но да би Г. Суботић сходно слово начинио (о) прошлости владике покојнога и његови(х) дела, нуждно му је знати промене главније у Црној Гори учињене за владе покојника и спознати подробније њиме на свет издата дела. Ова сва ви морате имати, а оно прво, т.ј. промене и уредбе покојним у отачбини његовој учињене, Вама су боље него икоме познате. Изволите дакле Господину Суботићу дела владичина на промотрење дати и усмено му изјаснити шта би у слову на похвалу живота владичиног требало напоменути.«[30]) Караџић је, дакле, дао Суботићу углавном све податке о Његошевом животу и раду, па му је он морао дати и тачан датум Његошевог рођења, те је свакако тек приликом штампања »Слова« могло бити додато објашњење у загради, да су Врачеви **1 јула,** како би читаоцима **Летописа** то било јасније. У нашему се народу, међутим, празник **Врачеви** увијек веже за дан **1 новембра,** а не за дан **1 јула.** Вук Караџић је временом увидио потребу да и то нагласи, па је у својим рукописним биљешкама додао напомену да су **»бесребрни врачи: 1 новембра«,** што је ушло тек у треће издање **Српског рјечника.**[31]) Како у другом издању **Рјечника,** коме је предговор написао о Божићу 1851 године, нема овога објашњења, а Суботићево »Слово«, у коме је објашњење да су Врачеви **1 јула,** штампано је тек у **Летопису** за 1852 годину, могуће је да је и то утицало на Вука, да објасни када наш народ рачуна да пада празник **Врачеви.** Да се у Црној Гори празник Врачеви рачуна само на дан 1 новембра имамо доказ баш из једног села племена Његуша званог Вељи Залази, које има цркву Свети Врачеви. Д-р Јован

[28]) Светислав Вуловић (**Годишњица I** и **Целокупна дела** књ. I, 79; касније је и он примио 1 новембар), Јован Грчић (Историја српске књижевности Нови Сад 1903, 132), Марко Драговић (У спомен стогодишњице рођења Петра II Петровића-Његоша, Цетиње 1913, 6), д-р Алекса Ивић (Родословне таблице српских династија и властеле, II издање, Београд 1923, таблица број 12), Душан Вуксан (Генеалошка таблица уз **Споменицу** Петра II Пеетровића-Његоша, Цетиње 1926 и Писма Петра Петровића Његоша, Београд 1940, књ. I, стр. XI) итд.

[29]) Чупићева **Годишњица** XXIX, 172, нап. 1.

[30]) **Вукова преписка** VII, 639—640.

[31]) S. v. "безмитни врачи".

Ердељановић о томе селу има и ове податке: »Најприје је свима овим братствима било крсно име Спасов-дан, а послужица **Врачев-дан (Кузман и Дамјан, 1 новембра по ст.)...«**[32])

Двадесетогодишњи Његошев секретар Димитрије Милаковић морао је свакако знати када пада рођендан његовога господара, јер би неприродно било да од 1831 до 1851 године не сазна тај датум. Он је као Његошев лични секретар и чести пратилац морао тај датум знати и тога ради, да би га могао казати лицима која су се интересовала младим и славним црногорским господаром и пјесником. Тога ради ја сам увјерен, да Милаковићев податак о дану и години Његошевог рођења заслужује нарочиту пажњу, па ми се чини неправедан суд Андре Гавриловића да је Милаковић питање о датуму Његошева рођења »нерасправљено оставио«, а још мање ми се чини оправдана Гавриловићева претпоставка »да се скромни Милаковић повео за опдашњим књижевним гласом и ауторитетом Суботићевим«, јер је »његова Историја наштампана пошто је Суботићева беседа била постала добро позната.«[33]) Да је та Гавриловићева претпоставка тачна, онда би Милаковић примио Суботићев датум Његошева рођења, а он, међутим, јасно и одређено каже, да су народ и главари **19 октобра 1830 године** свечано прогласили »за свог господара и будућег владику Рада Томова, **ком је тад било 17 година (рођен је 1 новембра 1813 године).«**[34]) Ја не знам како је Милаковић могао јасније и сигурније расправити питање о дану и години Његошева рођења, нити ми је могуће из овога закључити, да се Милаковић »повео« за Суботићем. Иако је Милаковићева **Историја** штампана 1856, а Суботићево »Слово« објављено 1852 године, ипак ни то није доказ да се Милаковић могао »повести« за Суботићем, јер Милаковић још у априлу 1849 године пише Вуку Караџићу: »Над Историом Црне Горе трудио сам се доста...«[35]) Гавриловић је 1910 године писао и то, да је једини Милаковић усвојио 1813 годину »од писаца који су били у положају да се ближе обавесте о години Његошева рођења«, па и та Гавриловићева констатација данас отпада.

Руски рударски инжињер Јегор Петровић Ковальевски први пут је дошао у Црну Гору у мају 1838 године и цијелог живота био је Његошев искрени пријатељ и поштовалац. У своме раду о Његошу Ковальевски пише и ово: »Владика Петар II **родио се 1813 године 1 новембра,** »на дан **светих врачева«,** као да му је сама судба опредијелила да буде врачем Црне Горе, како се изразио красноречиви бесједник, који је у Бечу држао говор у спомен покојнога владике«.[36])

[32]) Д-р Јован Ердељановић: Стара Црна Гора (**Српски етнографски зборник** књ. XXXIX), Београд 1926, 385.

[33]) Чупићева **Годишњица** XXIX, 172.

[34]) Д. Милаковић: Историја Црне Горе,Задар 1856, 319 (панчевачко издање 248).

[35]) **Вукова преписка** V, 56—57.

[36]) Ег. П. Ковалевскій: Черногорія и Славянскія земли, С.—Петербургъ 1872, 201 и Записи XIII, 344. — Из овога цитата могло би се закључити, да је Ковальевски био присутан Његошевом помену у Бечу, као и то да том приликом

Његошев савременик и познаник Анастас Јовановић, са којим се Његош често састајао у Бечу, израдио је познати литографски снимак Његошев, на коме је Јовановић такође назначио да је Његош **рођен 1813 године.**

У архиву на Цетињу, који се чува у Народном музеју, налази се копија једнога Његошевог писма, из кога се такође може утврдити, да је Његош доиста рођен 1813 године. То је писмо од 7 јула 1844 године, а упућено је руском конзулу у Дубровнику Јеремији Гагићу. У њему је ријеч о разним злоупотребама негдашњег црногорског повјереника у Русији Матеје Вучићевића, који је неко вријеме био и потпретсједник Његошевог Сената. Између осталога Његош пише Гагићу о Вучићевићу ово: »Одправљајући се он 1832 године из Црне Горе у С(анкт) П(етер)-бург ја му дам моја три креста брилијантова, да ми на њих извади неколико пара, које су ми тад нуждне биле за неко внутрено устројство. Добри Вучичевић брилијантове кресте узми, но мјесто да мени на њих новце извади, а он их лијепо заложи у П-бургу у ломбард и на њих се ожени. Ето то је благодарност зашто га је блаженопочивши мој стриц из једне ничтожне фамилије у число дворјанско поставио. Тај срамотни поступак Вучичевића са мном извјестан је Књазу Александру Николајевићу Галицину и тадашњему Обер-прокурору Свјатјејшега Синода Г-ну Нечајеву и принуђен сам био о том тужити се Господину Вице-канцлеру. Но Министерство ми је одговорило да судејским путем тражити не могу не имајући на то документа; **ал' шта сам ја тад 18-љетњи знао што су то документи** и јесам ли ја мог(а)о помислити, да један чојак облагодјетељствовани моим стрицем може толико безчестан бити?«[37]) Из преписке Његошеве са Гагићем види се, да је Матеј Вучићевић отпутовао 17/29 марта 1832 године за Русију, јер 18/30 марта Његош пише са Цетиња Гагићу слједеће: »Јучера пошао је Господин Матфеј Вучичевић у Котор, од куда ће пут свој продужити преко Беча у С. Петербург народњега дјела ради, а какав је то посао мислим неће Вам бити никаква загонетка, знајући Ви добро состојаније овога народа и његову у овом оскудном, премда каменом изобилном предјелу, највећу нужду, кому само штедра десница благоутробнога Императора нашега може помоћи и срећним га учинити«.[38]) Ако се узме да је Његош рођен 1 новембра 1813 године, као што излази скоро из свих наведених података, онда је средином марта 1832 године, приликом Вучићевићевог одласка са Цетиња, Његош имао **осамнаест година и четири и по мјесеца,** те тачно Његош каже за себе, да је у марту 1832 године био **»18-љетњи«.**

Морам на крају признати, да не могу потпуно разјаснити контрадикторне податке из Његошевих писама Книћанину од 20 јануара и 18

Суботић није казао да је Његош рођен 1 јула, јер би то Коваљевски свакако нагласио и исправно. Мислим да је Коваљевски могао бити на Његошевом помену у Бечу, јер сам каже да је посјетио Цетиње „ускоро послије владичине смрти“ (Ibidem), те би на путу за Цетиње могао бити у Бечу крајем 1851 године.

[37]) Цетињски архив — Његошев „Исходјашчи журнал“, писмо број 61 од 7 јула 1844 године.

[38]) Цетињски архив.

августа 1850 године, које је објавио Гавриловић у поменутом чланку »Година Његошева рођења«. Но мислим да је Гавриловић морао много темељније та писма проучити, јер ако је та писма преписао са Његошевог концепта неки његов случајни писар, онда је он могао погријешити приликом преписивања, пошто је Његошев рукопис из 1850 године доста нечитак за неупућено лице. Ипак мислим да су у овом чланку наведени подаци довољно убједљиви за прихватање **1 новембра 1813 године као дана Његошева рођења.** Није сувишно навести, да су тај датум прихватили и краљ Никола и сва мјеродавна лица на Цетињу 1913 године, када је специјални одбор израдио програм и извршио прославу стогодишњице Његошевог рођења. Свечаност је одржана у недјељу 3 новембра, на је, између осталих, говорио о Његошу и д-р Лазо Томановић, који је сигурно већ био одустао од свога мишљења из 1896 године, да је Његош рођен 1811 године. То ипак није учинио без оправданог разлога, нити је прослава извршена на дан 1 новембра **1913** године без неких доказа, јер је д-р Лазо Томановић у своме дјелу о Његошу 1896 године тврдио, да је прихватио 1811 годину као годину Његошева рођења не само тога ради што је Медаковића рачунао као најпоузданијег Његошевог биографа који каже да је Његош рођен 1811 године, већ и »усљед распитивања некијех старијех људи, који рачунањем долазе до исте године«. О прослави стогодишњице Његошева рођења има у цетињским листовима **Гласу Црногорца** и **Вјеснику** прилично детаља, но ја ћу изнијети само један пасус из **Гласа Црногорца** од 2 новембра, који гласи: »Навршила се стогодишњица од рођења Господара Црногорског Петра II Петровића-Његоша, прослављеног пјесника **Горског вијенца.** Колико можемо, у оваквим тешким приликама послије рата, одужујемо се на видан али скроман начин успомени једног нашег великана, којим се дичи српско племе, којим се поноси све Словенство, чијем генију одаје поштовање сав образовани свијет... С нама ће у одавању признања Петру II, Господару Црне Горе, сјутра у души бити цијело Српство, за које је толико радио, и цијело Словенство, које је толико љубио.« Овај пасус наводим тога ради, што постоји и тврђење да је Његош рођен 3 новембра 1813 године,[39]) а из цитираног текста јасно се види, да је прослава извршена 3 новембра тога ради што је тога дана била недјеља, јер се у листу од 3 новембра каже· »**Навршила се стогодишњица** од рођења Господара Црногорског Петра II. . .« Колико је мени познато, један једини пут се у нашој литератури помиње 3 новембар као рођендан Његошев, те то мора бити нека случајна омашка и с тим датумом не треба уопште рачунати, већ остаје као дан Његошевог рођења једино **1 новембар 1813 године.**

---

[39]) Милан Димитрев у загребачком *Nevenu* (број 34 за 1854 годину), прештампано у **Записима** XIX, 79 и 81.

3*

Његошево школовање

Питање гдје је и колико учио млади Раде Томов није ни до данас ријешено у нашој науци. Овдје је нарочито важно колико је он учио у Боки Которској, јер се решењем тога питања индиректно решава и вријеме његовог учења на Цетињу, како прије одласка у Боку, тако и послије повратка из Боке. Тога ради ја ћу се овом приликом мало дуже задржати око Његошевог школовања у Боки, јер, као што ћемо касније видјети, вријеме које је Његош провео на школовању у Боки везано је и за друга питања из Његошеве биографије.

Ово питање се није могло ријешити на основи досадашње литературе о Његошу, ма да је она доста многобројна, па чак ни на основи досада објављених Његошу сувремених докумената. Тако, на примјер, тршћански учитељ Димитрије Владисављевић пише 20 децембра 1833 године далматинском епископу Рајачићу о Његошевом бављењу у Трсту приликом повратка из Русије, па му каже и то да је младога Рада митрополит Петар I »послао као дете от 14 година у Боку у монастир Савину да се чему обучава, и после по године к себи га позвао и нешто га и сам обучавао. . .«[1]) 8 фебруара 1848 године послао је ондашњи цетињски учитељ Милорад Медаковић Станку Вразу кратку Његошеву биографију, у којој пише сљедеће: »У години 1825 пошаље га његов свети стриц у Нови (Castel Nuovo) у манастир Савину да првопочетни плод науке окуси. Пробавивши ту годину дана, на позив свога стрица поврати се опет у своје отечество.«[2]) Заједно са Његошем учио је у Боки Петар Достинић. Он у својим успоменама пише, да је њихов учитељ калуђер Јосиф Мршић Троповић био парох на Топлој код Херцег Новога 36 година, па затим наставља: »Код њега се поучавао светопочивши Втори Владика Петар Петровић **три љета,** именом у дјетинству Раде, син Томе Петровића, и наком три љета (приликом?) његовог одшествија из Топле к свом стрицу Первом Светом Архиепископу Петру ја, писатељ, јесам с истијем на Цетиње пошао и тамо два мјесеца на Цетиње проводио. . .«[3])

[1]) **Летопис** Матице српске за новембар—децембар 1936, 315—316 и **Записи** XVII, 253.

[2]) Павле Поповић: Враз према Његошу — зборник **Цетиње и Црна Гора** (приредило Професорско друштво), Београд 1927, 184.

[3]) Д-р Мих. Вукчевић: Из једног написа Његошевог школског друга — **Записи** IV, 243.

По Владисављевићу је, дакле, Његош пошао у Боку 1827 године, јер он каже да је Његош рођен у новембру 1813, а тамо је учио само **пола године,** Медаковић пише да је пошао у Боку 1825 и да је учио **годину дана,** док је по Достинићу Његош учио у Боки **три године.**

Када су овако различни подаци о мјесту и времену Његошевог школовања у Боки из сувремених архивских докумената од 1833 и 1848 године и код Његошевог школског друга Достинића, онда се не треба чудити што се у томе питању не слажу наши историчари и писци наших историја књижевности.

Прва по времену озбиљнија студија о Његошу објављена је 1877 године, а написао ју је познати књижевни критичар Светислав Вуловић. Пошто је навео да је Његош рођен 1 јула 1813 године, Вуловић о Његошевом школовању каже ово: »До дванаесте године живљаше Раде као и друга деца његушка. . . 1825 г. узме га владика к себи у манастир на Цетиње, да га као ђак слуша. За годину дана Раде готово самоучки научи добро читати и писати. . . 1827 г. пошље владика Рада калуђеру манастира Савине, у Боци, Јосипу Триповићу, који је онда учио оне, који су се спремали за монашки чин. . . Код њега остане Раде две године и мало више — и ту му је била сва богословија. . . 1829 г. уплете се у живот Радов рука која нави песничку жицу у њему. Дошавши с богословских наука на Цетиње, састаде се Раде с човеком сасвим друкчијим од оца Јосипа. То је Сима Милутиновић песник српски. . .«[4]) Вуловићеву хронологију о Његошевом школовању у Боки Которској понављају разни наши писци, па и неки страни.[5]) Милорад Медаковић је издао 1882 године своју монографију о Његошу, у којој сада пише да се Његош школовао у манастиру Савини »кратко вријеме« и да се тамо учио »читати и писати«,[6]) те се ови нови његови подаци не слажу чак ни са онима, које је он послао Вразу 1848 године. Руски научник Лавров не помиње вријеме које је провео Његош у Боки, већ само каже да га је Петар I довео на Цетиње 1825 године, гдје му је први учитељ био цетињски калуђер Мисаил, па затим митрополитов секретар Јаков Цек, код којих је млади Његош научио читати и писати. Трећи Његошев учитељ био је, по Лаврову, калуђер савинскога Манастира Јосип Триповић, а када се вратио на Цетиње нашао је Сима Милутиновића као митрополитовог секретара. Лавров даље наводи разна неслагања код Ами Буеа и Врчевића о времену Његошевог учења код Милутиновића, јер Буе пише да је Милутиновић учио Његоша пет година, док се по Врчевићу Његош вратио из Боке 1829 године, те га Милутиновић не би могао учити толико година, али не доноси одређен закључак о овоме питању.[7]) Други Његошев биограф Рус,

[4]) Чупићева **Годишњица I** и Вуловићева **Целокупна дела** (Библиотека српских писаца) књига I, стр. 80—81.

[5]) Исторія славянскихъ литературъ А. Н. Пыпина и В. Д. Спасовича, изданіе второе, томъ I, С.-Петербургъ 1879, 228-229.

[6]) Милорад Медаковић: П. П. Нѣгош послѣдньи владаюћи владика црногорски, Нови Сад 1882, 36.

[7]) П. А. Лавровъ: Петръ II Петровичъ Нѣгош. Владыка Черногорскій и его литературная дѣятельность, Москва 1887, 18—19.

Павле Ровински, није о Његошевом школовању у Боки могао казати ништа поузданије но Лавров, па тога ради углавном и понавља оно што смо видјели код Лаврова. Но Ровински наводи неке податке, које, колико се сјећам, нијесам нашао код других Његошевих биографа. Он, наиме, пише да је Петар I хтио младоме Његошу да дâ световно васпитање, па га је тек онда послао калуђеру Троповићу када се Ђорђије одрекао учења у духовној академији. Ровински каже да је то Петар I мислио тога ради, што је нужно било да један од Петровића добије световно образовање, јер је у гувернадуровој породици, која је у свему конкурисала Петровићима, био већ један члан, Ђуза Радоњић, који је добио своје образовање у Западној Европи, по њој путовао и живио у Енглеској, гдје је научио и енглески језик. То су Радоњићи могли урадити, пише Ровински, јер су они били богати, али то није могао урадити митрополит Петар I, јер није имао средстава да тамо школује некога од својих синоваца. Ровински рачуна, да је због поново одобрене му редовне помоћи из Русије Петар I 1825 године намислио да позове на Цетиње свога даровитог синовца Рада Томова и почео се бринути о његовом световном васпитању, шаљући другога синовца, Ђорђију, да се припреми за владичанско достојанство.[8]) Све ове комбинације Ровински је начинио на основи једнога Врчевићевог мјеста, у коме стоји да је млади Његош 1831 године казао главарима (тако је записао Вук Врчевић, по причању сенатора Стевана Перкова Вукотића): »Како ћу овако ненаучен ићи у Русију да се владичим, ако Бога знате?! **Нијесам но двије године у Котор учио,** а двије три на Топлу у Кастелнови код игумна Јосифа Троповића, па ми треба још, и колико да знате приучити, па онда одити у Русију.«[9]) Упућујући само на овај Врчевићев текст, који сам ја дословно навео, Ровински овако резонује: »У Котор Црногорци обично дају своју дјецу ради учења свјетовне науке, а нарочито италијанског језика· — Из тога је јасно, да је он најприје био назначен за свјетовно образовање, за довршење којега би, без сумње, био послан у Русију«.[10])

Д-р Лазо Томановић начинио је збрку у питању о Његошевом школовању у Боки, јер овако о томе пише: »Он (Његош) је до десете своје године у родитељској кући проводио дјетињство своје као и остала дјеца његушка. Тада га стриц митрополит узе код себе у манастиру цетињскоме, гдје су га књизи учили неки калуђер Мисаил, па митрополитски секретар Јаков Цек. Но ту није морао дуго стати, нити се код тијех учитеља много користовати; јер га митрополит шиље на Топлу код савинског калуђера Јосифа Троповића, тада на гласу учитеља у Боки... Раде је остао на Топли **преко три године** и кад се повратио на Цетиње нашао је ту другог свога учитеља — Сима Милутиновића Сарајлију... Тек је Симо на Цетиње

[8]) П. А. Ровинскій: Петръ II (Раде) Петровичъ Нѣгошъ Владыка Черногорскій (1830—1851). С. Петербургъ 1889, 13—14 и 17—18.

[9]) Vuk Vrčević: Ogranci za istoriju Crne Gore — zabavnik »Dubrovnik« za 1870 godinu, Dubrovnik 1871, 105.

[10]) П. А. Ровинскій: Петръ II..., 17.

дошао, Петар I позове свог синовца с Топле и предаде га Симу, да га васпитава.« Двије стране даље Томановић наводи ове податке о Његошевом школовању: »Кад узмемо да је Раде дошао на Цетиње дијете од десет година, па претпоставимо да је ту остануо бар годину дана, а знамо да је на Топли учио преко три године, а код Сима опет преко три, онда излази, да је протекло преко осам година, пошто је десетогодишње дијете оставило Његуше, што нас принуђава да коначно прихватимо г. 1811. као годину Његошевог рођења, као што хоће Медаковић.« У напомени на истој страни Томановић каже, да наведеним подацима исправља досадашње Његошеве биографе, јер је ове податке добио »са најпоузданијег извора« и још их 1878 године саопштио у бечкој »Српској зори«. Те податке Томановић је добио од раније поменутог Његошевог школског друга Достинића, који му је и ово казао: »Раде није у манастиру Савини учио него на Топли, не богословске науке него основне, не двије године него преко три, и да је на Топли дошао као дијете... Дакле се мора узети да је Раду било највише 12 година кад је код о(ца) Јосифа на школу пошао.«[11])

Из наведених Вуловићевих података видјели смо, да је Његош пошао у Боку 1827 године и тамо остао код Троповића »две године и мало више«. Ако би Његош пошао у Боку и почетком 1827 године, онда би излазило да се повратио из Троповићеве школе најраније тек **првих мјесеци 1829** године· Ова хронологија никако не може остати, јер је Троповић умро још **8 августа 1828** године.[12]) Истовремено отпада и Врчевићево тврђење, које наводи Лавров, да се Његош вратио из Троповићеве школе 1829 године. Причање сенатора Стевана Вукотића, забиљежено код Врчевића о Његошевом школовању у Котору, које је, тобож, сам Његош казао, а Павле Ровински на основи њега начинио толико комбинација, сасвим отпада као нетачно, што ћемо видјети касније из једног поузданог архивског документа од 20 јануара 1827 године. Пажљиви читалац ће сам увидјети недосљедности Томановићевог излагања, но ја ћу ипак напоменути најглавније. Нарочито падају у очи двије Томановићеве реченице, од којих у једној пише да је Његош **»нашао« на Цетињу Милутиновића када се повратио са Топле,** док у другој стоји да је Петар I **»позвао« Његоша с Топле пошто је Милутиновић дошао на Цетиње.** Ништа бољи нијесу други Томановићеви хронолошки подаци. Да је Његош рођен 1811 године као што тврди Томановић, па је **»до десете своје године«** живио на Његушима или чак да је »дошао на Цетиње **дијете од десет година«,** како пише Томановић у истом цитату, па да је на Цетињу остао **»бар годину дана«,** онда би Његош имао 1 новембра 1821 године десет година, те би најкасније почетком 1822 године пошао са Цетиња на Топлу. Ако је на Топлој учио »преко три године«, онда би излазило да се на Цетиње повратио првих мјесеци 1825 године. Милутиновић је, међу-

[11]) Д-р Лазо Томановић: Петар II Петровић Његош као владалац. Цетиње 1896, 2—3 и 5.

[12]) Томо К. Поповић: Калуђер Јосиф Троповић, учитељ владике Рада — **Босанска вила** за септембар 1910 (Год. XXV Број 18 и 19), 279—280.

тим, дошао на Цетиње тек 25 септембра 1827 године,[13]) те би од свршеног Његошевог школовања на Топлој до доласка Милутиновићевог на Цетиње прошле најмање двије и по године! Ако би, пак, Његош учио на Топлој све до доласка Милутиновићевог на Цетиње, онда би то било најкасније од почетка 1822 до краја септембра 1827 године, то јест **шест година и девет мјесеци!** Да Томановић у овим питањима није био критичан види се и по томе, што је он примио Медаковићево тврђење о години Његошева рођења, правдајући то тим, што је Медаковић био Његошев »адјутант«, те га као таквог рачуна да је »поузданији од другијех биографа«.[14]) Међутим је много логичније и правије примити годину коју наводи Димитрије Милаковић, јер је Милаковић био **двадесет година** Његошев лични секретар, док Медаковић није никада био Његошев »ађутант«, иако он стално тако зове самога себе у своме дјелу о Његошу, јер у увјерењу које му је издао Његош 18 августа 1848 године, послије службе од **четири године и осам мјесеци** на Цетињу, изрично пише, да је Медаковић био **»учитељ овдешње младежи«.**[15]) Што га је Његош водио собом задњих мјесеци 1846 и првих мјесеци 1847 године до Беча и натраг, то ипак не значи да му је он био »ађутант«, јер је Његош увијек на путу имао по неколика пратиоца.

Немогуће је тражити одређеније податке из Његошеве биографије у разним нашим историјама књижевности и мање познатим расправама, кад се у главним дјелима о Његошу налазе таква нагађања и ничим недоказани наводи. Тако, на примјер, Јован Љепава пише, да је Његош остао »око 3 године« на Топлој »код калуђера из манастира Савине«,[16]) док Јован Грчић излаже овај период Његошева живота као и Светислав Вуловић.[17]) Јован Скерлић пише, да је млади Његош учио »неко време« у Боки и да му је Милутиновић »дошао« за учитеља од 1827 до 1830 године.[18]) По Јаши Продановићу Његош је код Троповића у Манастиру

---

[13]) Милутиновић је дошао на Цетиње **25 септембра,** а не 5 октобра 1827 године **(Записи** I, 175 и IX, 257 и 262; на стр. 257 је штампарска грешка „1828“, јер треба 1827 г.). То се види и из писма Петра I Гагићу **(Записи** I, 178). У писму Петра I Пајтонију од 29 септембра (11 октобра 1827 г. **Записи** I, 177) омашком је митрополит Петар испустио број **2,** те би у писму требало да стоји: „у прошлу недељу на уру ноћи, то јест **25-**и ден истога численија“. То потврђује и чињеница да је 25 септембра 1827 године по старом календару доиста била **недјеља.** И један Милутиновићев биограф тврди, да је била недјеља или неки празник, кад је Милутиновић дошао на Цетиње **(Годишњица** II,329). — Омашка да је Милутиновић дошао на Цетиње 5 октобра настала је свакако тога ради, што которски поглавар датира своја писма по новом, а митрополит Петар I по старом календару. — Када је пребјегао из Котора у Црну Гору однио је од свега десет комада књига које је собом донио само двије, и то Шилерове пјесме и још једну непознату њемачку књигу (Д-р Алекса Ивић: Архивска грађа о српским и хрватским књижевним и културним радницима, издање Српске краљевске академије, Београд 1931, књ. II, стр. 119 и **Записи** IX, 260—261).

[14]) Д-р Л. Томановић: Петар II . . . . , 2 (напомена).

[15]) Цетињски архив.

[16]) Јово Љепава: Лекције из историје српске књижевности, Цетиње 1896,95.

[17]) Јован Грчић: Историја српске књижевности, Нови Сад 1903, 132.

[18]) Јован Скерлић: Историја нове српске књижевности, друго илустровано издање, Београд 1921, 175.

Савини »провео три године«[19]), док Јеремија Живановић каже, да је Његош »нешто мало учио и у Боци«.[20]) Ништа одређеније не кажу ни писци који су живјели и радили у Херцег Новом. Тако поп Саво Накићеновић само напомиње, да се уз гробље парохије топаљске налази ћелија, у којој је Троповић учио Његоша,[21]) а топаљски парох Марко Станишић каже, да је Његош учио код Троповића на Топлој »преко три године«.[22]) У једном прошлогодишњем пригодном чланку М. Вукелић пише, да је Његош у Троповићевој школи био »пуне три године«, додајући и ово: »**Према историјским подацима** Раде је био најбољи ђак ове школе.«[23])

На основи оваквих контрадикција у нашој стручној литератури није се могло доћи ни до каквог поузданог закључка. Остала је једина могућност да ову збрку података рашчисти неки савремени архивски податак. Ја сам тога ради, уз остала питања која су ме интересовала, тражио и за ово питање податке у Цетињском архиву, те сам успио да нађем један документ, којим се ово питање може ријешити, ма да још не у цјелости. Тај документ је писмо митрополита Петра I руском конзулу Гагићу од 20 јануара 1827 године. Митрополит извјештава Гагића, да је примио његово писмо и приложену копију писма руског Министарства иностраних дјела, у коме је ријеч о поступцима његовог синовца Ђорђија Петровића. Ђорђије се жалио Министарству, да му је недовољна сума од 2.000 рубаља годишње, колико прима за своје издржавање, па моли да му се да извјесна сума за исплату својих дугова, или да му се да 400 червоних из помоћи која се даје народу Црне Горе. Петар I се жали Гагићу, да нема новаца, али не би жалио за Ђорђијине потребе продати ни своје имање, само када би знао да он успијева у науци и да се спрема како ваља за положај, који му је народ одредио. Но митрополит већ види, да он троши више но што би требало, а и не труди се да се што боље спреми за позив који му је намијењен, ма да га народ с нестрпљењем очекује »и жели у архијерејском достоинствје видјети, а ја највише«, каже митрополит. Но ако Ђорђије не би хтио то достојанство, или би се за њега показао неспособним или недостојним, »остала би на серце моје велика жалост, што ја, неимајући новаца, не бих у состојаније био којега другога из моих племјанников содержат у њекоје училиште у Росији и што не би(х) смјео ову милост у Височајшаго Двора просити«, продужује Петар I. Највише би жалио митрополит Петар, што би његов народ, који је од старих времена под руководством својих архијереја чувао своју вјеру, бранио своју слободу и служио руском престолу, по његовој смрти остао »без свакога пачаљства и руководства, како овци неимуштија својего пастира,

---

[19]) Јаша Продановић у предговору уз Његошево дјело **Лажни цар Шћепан Мали** (издање Српске књижевне задруге), Београд 1902, 4.

[20]) Јеремија Живановић: Примери нове књежевности, књ. I, Београд 1921, 138.

[21]) Поп Саво Накићеновић: Бока **(Насеља српских земаља** књига IX), Београд 1913, 442.

[22]) Марко Станишић: О школовању владике Рада на Топли код Херцегновога — **Споменица** манастира Савине, Котор 1930, 36.

[23]) Цетињска **Побједа** од 26 јануара 1947, стр. 6.

на неминујемују погибељ, јест ли он милосердијем Великаго Самодержца Всеросијскаго непредохрањен будет«. Из овога писма касније ћу извести потребне закључке, но сада морам нагласити, да је за решење постављеног питања много важнији додатак овоме писму, које је митрополит Петар приложио на посебном парчету хартије. И овај додатак, као и наведено писмо, писао је митрополит својом руком. Ево цио текст његов:

»Ви ћете мене вјероват да ја не могу изрећи колико сам остао о(с)корбљен поведенијем синовца мојега Георг(и)ја, видећи по издержкам које он чини да у њега ништа доброга не има и да се ови Народ залуду на њега нада. Не жалим моје труде ни трошке што сам рад њега чинио, но што сам Височајшиј Двор безпокоио и што Народ остаје по смерти мојеј на пригоду својега паденија и вјечне несреће. Ја желах прејемни(ка) мојега наком себе оставит науками просвијештена, којих ја нијесам имао, али к мојој великој жалости не имах у тому среће; ваља да је судбоју опредијељено, што би вазда у Церну Гору верху духовних како и верху мирских сљепота царствовала. — **Има јошт синовацах у мене, а особливо један кои је стојао годиште и по данах код Јером(о)наха Јосифа Троповића на Топлу; зна нешто читати, види се пријатне физономије и добре нарави, но ево моје жалости што нијесам у состојаније да га пошљем и содержим у које училиште у Росији и што не смијем ову милост у Височајшаго Двора просити.** Знам да за н(а)уку треба млађи, но како сам ја остар(а)о, не би млађи приспјео годиштима за много времена да будет моим прејемником, а Бог зна хоћу ли ја и ово писмеце свершит у животу«.[24])

На овом додатку нема датума, али је јасно да је он писан истога дана када и наведено митрополитово писмо, то јест 20 јануара 1827 године. Из овога важног оригиналног документа могу се утврдити ове чињенице:

1) да је млади Његош учио на Топлој, а не у манастиру Савини, али то, наравно, не значи, да није ишао у манастир Савину, нарочито за вријеме великих црквених и народних празника, јер добро каже Његошев школски друг Достинић, да је манастир Савина био »втори Јерусалим; у њему су се извершавала церковна сва правила како у Јерусалиму вазда, а наособито у вријеме када је светопочивши отац архимандрит Дабовић приносио славне науке из Русије«.[25])

[24]) Цетињски архив (митрополит Петар је празнословно, па сам та слова допунио). — **Червонецъ — златна моенета, око 3 рубље.**

[25]) **Записи** IV, 242. — Упор. часопис **Мисао** за новембар—децембар 1929 (Св. 237—240), Београд 1929, стр. 372, гдје је наведено причање попа Митра Васиљевића о његовом ручку код старешине манастира Савине „неђе 1825 или 1826 године", којом су приликом били на ручку и калуђер Троповић и млади Његош. Васиљевић каже, да је Његош био у црногорском народном одијелу, па додаје: „То бјеше још дијете, али порасно и веома наочито, питома израза, али за те године и необично озбиљна погледа." Његош је ручао стојећи и када је Васиљевић запитао за узрок томе, настојатељ манастира, Богетић, одговорио му је: „Као синовцу Митрополитову учинили смо му почаст да обједује с наше трпезе. Али као ученик он мора стајати поред свога учитеља и манастирског старешине".

2) да је Његошево школовање на Топлој трајало свега »годину и по«, те треба избацити сва ранија нагађања о томе времену из наше научне литературе, по којима је он учио у Боки **од пола године,** па све до **више од три године;**

3) да је Његошево школовање у Боки било завршено прије 20 јануара (по старом календару) 1827 године;

4) да је апсолутно нетачно Вукотићево или Врчевићево тврђење о Његошевом школовању у Котору, јер би то школовање радо нагласио митрополит Петар у своме писму руском конзулу Гагићу, а онда су без **основа и сва излагања Павла Ровинског, комбинована на основу овога причања,** па сигурно ни Његош није народним главарима казао да је »двије године у Котору учио«.

Из ових чињеница се може закључити и то, да Његош није прекинуо школовање у Боки тога ради, што је дошао на Цетиње Симо Милутиновић за његовог учитеља, како пише у разним Његошевим биографијама, јер је Милутиновић дошао на Цетиње тек 25 септембра 1827 године, те је **Његош био дошао из Боке бар девет мјесеци прије Милутиновићевог доласка у Црну Гору.**

Писмо митрополита Петра I од 20 јануара 1827 године и наведени његов додатак поуздано решавају још једно важно питање. Познато је, наиме, да се у нашој научној литератури налазе претпоставке и о томе, да тестаменат митрополита Петра I, којим одређује Рада Томова за свога насљедника, није аутентичан. Тако је Стеван Перков Вукотић казивао Врчевићу (ако је Врчевић тачно забиљежио његово причање), да су се сви црногорски главари **»зачудили«** када су 19 октобра 1830 године чули то из прочитаног им тестамента.[26]) Медаковић каже, да се причало по Цетињу како је Симо Милутиновић »написао лажно завјештање у корист младога Рада«, те је Милутиновића због тих прича »дуље времена крио у својој кући брат гувернадуров, Ђуза, док је први уватио згоду да утече«. Медаковић претпоставља да је та прича могла бити и истинита, а тврди да не може бити никакве сумње у то, да је Ђорђије Петровић »био прави и законни насљедник господара Црне Горе.«[27]) Медаковић није видио нелогичност једнога дијела свога излагања, наиме да Милутиновића крије у својој кући брат гувернадуров, а гувернадур је највећи непријатељ тестамента Петра I и његовог насљедника, младога Рада Томова.*) Да је, пак, фалсификовање тестамента било непотребно сасвим јасно излази из раније наведеног писма митрополита Петра, јер се из њега види да је Петар I још 20 јануара 1827 године мислио да Рада Томова одреди за свога насљедника, те није никакав »фалсификат« када се та иста одлука Петра I налази у његовом тестаменту од 18 октобра 1830 године. Никакво чудо, међутим, није што митрополит Петар није

[26] Vrčević: Ogranci. . . . , 102.

[27]) Медаковић: П. П. Његош . . . , 48.

*) О Милутиновићевом бављењу на Његушима изнијећу податке у чланку о тестаменту митрополита Петра I.

својом руком писао опширни тестаменат неколика сата прије смрти у својој већ навршеној бар осамдесетој години. Из стила тога тестамента ипак није тешко закључити, да он није Сима Милутиновића, већ митрополитов, а да Милутиновић није због тестамента морао бјежати и крити се, како каже Медаковић, може се закључити и по томе што сам ја у својим рукама имао из цетињског архива Сарајлијином руком писана писма од 22 октобра и од 30 октобра, па 17 и 19 новембра 1830 године, а тестаменат је, као што је познато, прочитан народу и главарима 19 октобра. Да Ђорђије Петровић није био 1830 године »прави и закони насљедник Господара Црне Горе«, како тврди Медаковић, о томе има такође јасних архивских доказа, као и о томе, да Ђођије није »провео сав свој вијек, имајући на себи чин ђаконски, са којем је и умро«.[28]) Прво се види из писма митрополитовог руском конзулу Гагићу од 30 маја 1828 године, у коме Петар I пише и ово: »Касатељно же мојего својенравнаго племјаника јеродиакона Георгија, находјаштас в столичном городје С. — Петербургје изволите моје мњеније доложит Министерству Иностраних Дјел, штоб јего там оставит жит на јего произвол, **када он несогласујетсја бит и здјелатсја мојим достојним прејемником в надлежаштем видје. . .**«[29]) Митрополит Петар је пристао да Ђорђију разријеши и духовнога звања, када је одлучно да пређе у руску војску, јер 1 марта 1829 године Петар I пише Гагићу поводом тога сљедеће: »Буди јему, что сам вибрал и как настојатељно желајет: **ја јего разрјешају сана духовнаго** и притомже всеусердњејше мољус Всевишњему, да би јего стопи вездје и всегда направљал чтоб и тјем Всевисочајшеје благопризрјеније заслужит возмог«.[30])

Ма да се наведеним кратким додатком уз писмо митрополита Петра I од 20 јануара 1827 године могу ријешити неколика важна питања из Његошевог живота, ипак нам он не даје тачно вријеме Његошевог одласка у Боку и повратка из Боке. Из њега се̂ утврђује само то, да се Његош повратио из Боке **прије 20 јануара 1827** године. Но ја мислим да се по архивским документима може, бар приближно, ријешити и питање, у које је вријеме Његош провео на Топлој **годину и по дана.** Вјерујем да за ово питање може много користити једно писмо Ђорђија Петровића, Његошевог брата од стрица и раније помињаног несуђеног насљедника митрополита Петра I. Писмо је од 6 јануара 1825 године, а писано је у Котору. Тим писмом Ђорђије извјештава настојатеља манастира Стањевића попа Јока Јовановића, да »у суботу партивамо у име Божије пут Дубровника. . .«, то јест за Русију, а субота је била 10 јануара. У постскриптуму Ђорђије додаје попу Јоку ово: **»Поздравите молим, Тома и Рада љубезно.«**[31]) Ђорђије је, дакле, почетком 1825 године отпутовао за Русију са својим пратиоцем Иваном Шпадијером. Ја из наведеног Ђорђијевог постскриптума закључујем, да је тада млади Раде Томов

[28]) Ibidem 49.
[29]) Цетињски ахив.
[30]) Ibidem.
[31]) Ibidem.

још био код својих родитеља на Његушима, али вјерујем да га је митрополит Петар довео на Цетиње ускоро послије Ђорђијева одласка за Русију. Постоји још једно писмо Ђорђијево, које може користити расвјетљењу постављеног питања у овоме чланку. Оно је од 7 јануара 1825 године, а послао га је Ђорђије митрополиту Петру из Херцег Новога, гдје је био на путу за Дубровник. У почетку писма Ђорђије каже митрополиту: »И ово долазим молити ваше високо Преосвјештенство да бисте се смиловали по вашеј милости, како сам и прије писа Иванчику, да вас моли од моје банде за поради Вука малога, да бисте се смилова(ли) да га прифатите ту, тако вас јошт молим с овијем моием листом да би се смиловало ваше високо Преосвјаштенство да га ту прифатите, да би му Јосиф штогође прикажева. И надам се у ваше милосердије да ћете га прифатит и на њега се смиловат, да би ту штогође поучио. . .«[32])

»Вуко мали«, о коме је ријеч у наведеном писму, јесте најмлађи Ђорђијев брат. Нијесам могао утврдити када је Вуко рођен, али знам да је био млађи но Раде Томов. То ми је познато из једног Његошевог писма од 20 децембра 1836 (2 јануара 1837) године, у коме Његош пише да средњем брату Ђорђија Петровића, Машану Савовом, 1826 године »није било више од тринаест година«.[33]) Значи да је Машан Савов био врсник Његошев, јер је и он био рођен 1813 године, а најмлађи брат Ђорђијев, Вуко, онда је морао бити млађи од Његоша. На основу ових чињеница, ево до каквих сам закључака дошао. Митрополит Петар је био најприје изабрао за свога насљедника Митра (Димитрију), најстаријега сина свога најстаријега брата Стијепа Маркова. Када је Митар рано умро, онда је митрополит узео за насљедника најстаријега сина свога средњега брата, Ђорђију Сава Маркова. Правдољубиви и стари митрополит није могао почетком 1825 године, приликом Ђорђијева одласка у Русију ради школовања, узети одмах и најмлађег Ђорђијева брата Вука да га школује на Цетињу, јер би то доиста била неправда према најмлађем митрополитовом брату Тому Маркову. И да није раније о томе мислио, вјерујем да су молбе Ђорђијеве о Вуковом школовању на Цетињу могле потстаћи митрополита Петра, да је дужан указати потребну пажњу и дјеци свога најмлађег брата Тома, који је тада имао три сина. Најстарији син Томов, Перо, тада је већ био одрастао, а можда и ожењен, најмлађи, Јоко, имао је свега три или четири године, те је једино избор могао пасти на средњега сина Томова, Рада, који је почетком 1825 године имао 11 година и 2 мјесеца. На основи изложенога претпостављам, да је **митрополит Петар довео младога Рада Томова на Цетиње у почетку 1825 године, то јест одмах послије Ђорђијева одласка у Русију.**

[32]) Ibidem.
[33]) Т. Ђукић: Његош и бечка дипломација — **Летопис** Матице српске за мај—јуни 1940, 349—350. — Можда је Његош Машану, ради бољег оправдања, смањио коју годину, јер је Машанов син Крсто 1857 године изјавио, да је 1842 године био у 15-ој или у 16-ој години (Д-р Владан Ђорђевић: Црна Гора и Аустрија 1814—1894, Београд 1924, 120), али ја нијесам могао доћи до поузданијих података о Машановој години рођења.

У цетињском манастиру, код свога мудрог и искусног стрица, сигурно је млади Раде Томов брзо савладао све што су му могли дати цетињски калуђер Мисаил, а можда баш и Јосиф из писма Ђорђија Петровића, као и митрополитски секретар Цек. Није много требало Раду Томовом ни да савлада оно што му је могао дати калуђер Троповић на Топлој код Херцег Новога, те тачно каже Љубомир Ненадовић о његовом учењу на Цетињу и у Боки: »Раде је остао на Цетињу да се књизи учи... Одмах с почетка читање му се допало и врло га занимало. Поред све своје врло живе и несташне младости, прочитао је све књиге што су у манастирској библиотеци биле. **За кратко време знао је онолико, колико су знали и они што су га учили.** Стари владика пошље га у Боку Которску, у манастир Савину, код Новога. Но и ту **не имађаше таквих учитеља, које за кратко време својим читањем у науци није превазишао.** Са житијама светих отаца у манастиру се није могао задовољити! Он је узајмљивао светске књиге из вароши и читао их... Кад се вратио на Цетиње, донео је собом нових различних књига. Желео је још учити, али нико није знао начина...«[34]) Ово је, мислим, највјернија слика Његошевог учења на Цетињу и у Боки. С обзиром на Његошеву ријетку интелигенцију и способност, доиста се може тврдити да је за неколика мјесеца савладао на Цетињу оно, што му је могао дати калуђер Мисаил и секретар митрополије Цек. Он би свакако за неколико мјесеци могао савладати и оно, што му је могао дати топаљски калуђер Троповић, да се није радило о припреми његовој за владичанско достојанство (већ током 1826 године почео је митрополит Петар I добијати из Русије жалбе на Ђорђија Петровића), а томе се много могло научити у манастиру Савини, Доситијевом »втором Јерусалиму«. Није Његошев учитељ Троповић био таквих способности, да се за њега може рећи »учени монах«,[35]), а још мање да је његова школа била »за васпитање младих људи **жељних знања и науке«**,[36]) јер Троповић доиста »не имађаше никакве правилне науке«, како је још 1877 године тврдио Светислав Вуловић.[37]) Бар се у најновије вријеме не би смјело о Троповићу напамет писати, када су још прије десетак година објављена о њему важна архивска документа, из којих се види да је он био »самоук«, да је »оскудан у учености«, да »није велике способности«, да васпитање које је добио у манастиру Савини »није било него површно« и да Троповић »познаје српски, а нешто мало и италијански језик«.[38]) Ово су подаци које су дали о Трововићу 1822 године далматински епископ и которски начелник, те су сигурно поуздани и тачни. Он, дакле, није могао много дати даровитоме и радозналоме Његошу, а подаци о каснијем Његошевом животу потврђују нам, да младога Његоша није могло много интересовати ни оно што се учило у Троповићевој школи, јер се у тој школи учило само ово: **часловац, псалтир, црквено пјевање, рачуница и италијански језик.**[39]) Да Његош није изнио много теолошког знања из Троповићеве школе види се и из његовог одговора Вуку Караџићу, када га је 1847 године упућивао да се за благослов Вуковог превода **Светога писма** обрати српским владикама у Угарској, »који су учили и познају сва црковна правила и каноне«[40]), а мало касније пише Вуку како му други послови не дозвољавају »да се оном науком како би требало занимам, стога и моје мјеније не би важило ништа као неопитно и неосновано«.[41]) Да, пак, није изнио много знања италијанског језика из Троповићеве школе може се закључити по томе, што ни крајем 1833 године није знао до само »понешто« или чак и »врло мало« италијански.[42]) Оно што је нарочито интересовало младога Његоша он, сигурно, није могао наћи у Троповићевој библиотеци, јер тршћански учитељ Владисављевић у већ наведеном писму од 20 децембра 1833 године тачно пише епископу Рајачићу, »да се овај млади још от мирскога чина **јако заљубио у читање књига српскиј и рускиј.** По ономе, као што сам могао познати, није иј само читао, него чисто и напамет изучио, тј. тако запамтио, да многе комаде из различниј летописа и напамет знаде рецитирати и о њима доста лепо судити. **Особито му је мила поезиа и српска и руска, коиј је заљубљени читатељ.«**[43])

На основу изложених података може се сигурно тврдити, да је даровити Раде Томов могао лако за годину и по дана научити све што је знао да му каже самоук Троповић и што га је нарочито интересовало од црквених обреда. Како је већ почетком 1827 године био завршио школовање у Боки, мислим да је онда **Његошево школовање на Топлој углавном било од средине 1825 до краја 1826 године.** Ово су само моји приближни закључци, али вјерујем да се они ипак неће много измијенити даљим проучавањем Његошевог живота. Ово би се слагало и са већ наведеним и изгледа сасвим поузданим сјећањем убљанског пароха Митра Васиљевића, да је »неће 1825 или 1826 године« видио младога Његоша на ручку у манастиру Савини.

Послије повратка из Троповићеве школе Његош је стално био на Цетињу код свога стрица митрополита Петра. Ту га је нашао Симо Милутиновић Сарајлија, када је 25 септембра 1827 године дошао на Цетиње. Митрополит Петар искористио је случајни Милутиновићев долазак, те га

---

[34]) Љубомир Ненадовић: О Црногорцима (Писма са Цетиња 1878 године). Београд (издање Српске књижевне задруге) 1929, 121—122.

[35]) **Горски вијенац** са коментаром Божидара Ковачевића, Београд 1940, стр. XIV.

[36]) Цетињска **Побједа** од 26 јануара 1947, стр. 6.

[37]) Чупићева **Годишњица** књ. I (до **Годишњице** нијесам могао доћи) и Вуловићева **Целокупна дела** I, 81.

[38]) Прото Љубо Влачић: Учитељ Његошев Јосиф Мршић Троповић — Поповићеви **Прилози** књ. XVII, св. 2, стр. 247—248.

[39]) Томо К. Поповић: Калуђер Јосиф Троповић, учитељ владике Рада — **Босанска вила** за септембар 1910 (Год. XXV, Број 18 и 19), стр. 279; парох топаљски Марко Ђ. Станишић: О школовању владике Рада на Топли код Херцегновога — **Споменица** манастира Савине, Котор 1930, 36.

[40]) **М. Медаковић: П. П. Нѣгош..., 127.**

[41]) **Вукова преписка** VI, 368.

[42]) Д-р Петар Колендић: Његош у Дубровнику 1833 године — **Гласник** Скопског научног друштва књ. XXI, Скопље 1940, 86 и 88.

[43]) **Летопис** Матице српске за новембар—децембар 1936, 316 и **Записи** XVII, 253.

је употребљавао за разне послове. Када је требало био му је лични секретар, па је преписивао већ тешко читане митрополитовом дрхтавом руком писане концепте, или му је митрополит диктирао текстове честих писама за пограничне аустриске власти и за руског конзула Гагића, а можда му је давао да и сам припреми текст појединих писама. Вјерујем да је ово задње било врло ријетко, јер у једном Милутиновићевом руком писаном концепту од 31 марта 1830 године види се да му је митрополит својом руком исправио неколика мјеста. Прва од тих Милутиновићевих грешака била је доиста бесмислена, јер је он овако почео писмо которском поглавару: **„Овіехъ денахъ подали су ми Церногорцьі сви общински єдно прошеніе...“, па је митрополит три подвучене ријечи превукао и** поврх њих својом руком написао: »**главари от Катунске Нахије**«. Милутиновића је митрополит шиљао и као свога изасланика у разна завађена племена, што се види из очуваних докумената цетињског архива, на која је Душан Вуксан давно скренуо пажњу.[44]) Тако је 5 јуна 1829 године митрополит Петар послао Чевљанима и Цуцама »господина игумна Мојсеја и господина Сима Милутиновића«, који ће их молити од митрополитове и од своје стране, да даду Бјелицама »тверду непоколебиму божју вјеру до Митровадне«, а 2 јула исте године поп Сава Пламенац опширно извјештава митрополита »о дошаствију Сима Милутиновића у Црмницу«, који је, као изасланик митрополитов, дошао ради умира између Сотонића и Бољевића. »И ми смо кренули ш њим њеколицина и стали смо се шест Бољевићах а шест Сотонићах и Симо међу нама и стали смо се разговарати да вјеру учинимо...« Главари се нијесу могли погодити до када ће ухватити вјеру (да ли до Илинадне, или до Госпођинадне, или до Поклада, или до Митровадне), па се поп Пламенац жали митрополиту да »Симо држаше руку све пут Сотонићах«, те је Пламенац »опет Сима врнуо с Вира у Сотониће... да би главари измакли ову вјеру«. На крају писма Пламенац каже: »Нијесу могли учинит ништа, пак сам чуо да је ваш Симо говорио да ћу ја на душу ово зло имат, кои мислим и по дневи и по ноћи како се би ово зло прекинуло, Бог ми сједок...«[45])

Милутиновић је, дакле, поред других послова учио и васпитавао младога Његоша. О томе раду Милутиновићевом Душан Вуксан није могао наћи у цетињском архиву никакве податке, сем једну својеручну Његошеву биљешку о главним правилима интерпункције, за коју Вуксан претпоставља да је могла бити »рађена под упутством Симиним«.[46]) Ја сам такође мишљења, да је ова Његошева биљешка могла бити диктирана од Милутиновића, јер да је преписана из неке штампане књиге, свакако

---

[44]) **Записи I**, 176. — Није тим избором митрополит Петар "пренео велики део државних послова" на Милутиновића, нити је Милутиновић „поред владике, био сада претставник целокупне световне власти“, а још се мање може рећи да је Милутиновић био „врховни судија“ и „у неку руку и министар спољних послова“ — како пише на једном мјесту Милен Николић (Поповићеви **Прилози** XVIII, Београд 1938, 113).

[45]) Цетињски архив.

[46]) **Записи** I, 175.

би морала бити правилније написана. Поред тога ријечи »сутра« и »нисте« сигурно су тако написане под утицајем Милутиновићевим, или по његовом диктату. Ту биљешку је Његош писао на полеђини копије једнога писма митрополита Петра Бјелопавлићима од 13 фебруара 1828 године. Мислим да ће она бити корисна за питање о коме је ријеч у овоме чланку, па је доносим у цјелости, вјерно Његошевом тексту:

„Точка полажесе на концу періода; и когда ціела мисль наша безъ доданія Другихъ реченіи резумѣтисе може, на примѣръ явасъ молимъ, да бы сте сутра къ мени дошли.*) овое цѣли смислъ, затосе посліе дошли полаже точка.

Двоеточіе употреблявасе, когди кто или чужде ріечи наводи.*) Напримѣръ онъ міе отвѣствовао: меніе весма жао, да вы къ мени дошли нисте, Оно се полаже тако иусріеди великихъ періодовъ.

Точка со Запятою, полажесе между различне менше членове, кои вси єдинъ періодъ составляю, на примѣръ нѣгова добродѣтель есть само внѣшна; онъ се самъ хвали; онъ е веть многе преваріо. Знакъ оваи поставлясе такожде и между два члена, отъ коихъ втори изъя снява перваго. Онъ е достоянъ похвале; ибое онънам доста добра сотворіо.

писа раде петровичъ Нѣгошъ

На Цетинѣ
1828“[47])

Учећи код самоука̂ на Цетињу и на Топлој, па опет на Цетињу код самоука Милутиновића, Његош није могао благовремено научити чак ни најосновнија правила интерпункције, те та правила, као што је познато, неће ни касније темељно савладати. У томе му, дакле, није ни Милутиновић много помогао за вријеме свога бављења на Цетињу, од краја септембра 1827 до средине марта 1831 године.[48]) Но из једног Милутиновићевог писма из краја септембра 1827 године, којим из неке ловћенске пећине моли митрополита Петра да га прими код себе, може се закључити, да Милутиновић није ни могао Његошу много помоћи у томе погледу. Колико ми је познато, ово Милутиновићево писмо није до данас објављено, те ћу га дословно навести, са свима одликама Милутиновићевог оригинала, јер ће се из њега тачно видјети колико је Милутиновић могао научити Његоша из граматике и синтаксе српског језика, као и то, да митро-

---

*) **Била је запета, па је преправљена у тачку.** За нека слова тешко се одлучити, да ли су мала или велика

[47]) Цетињски архив и **Записи** I, 174.

[48]) Његош пише Гагићу 18/30 марта 1831: „Што ме питате за Господина Симонија јучер су пошли главари да га ћерају с Његуша, зашто су му много путах и ја и они писали да дође овамо, али је све то код њега било ништа. Али како је чуо да иду главари утекао је у Боку Которску и отолен не знамо куда ће“ (Цетињски архив). — Нетачни су, дакле, наводи неких писаца (Вуловић, Грчић и др.) да је Милутиновић био у Црној Гори „пет година,“ јер је био тачно од 25 септембра 1827 до 17 марта 1831, тј. непуне **три и по године.** (Прије 1 маја 1831 Милутиновић је већ био у Крагујевцу — **Вукова преписка** IV, 154).

полит Петар није звао Милутиновића нити да му буде секретар, нити да буде учитељ младоме Његошу, како обично пишу Милутиновићеви и Његошеви биографи. Ево текст тога Милутиновићевог писма:

Ваше
Высокопреосвященство
Милостивѣйшій Господине
Двоіакій Архіпастырю,
Найважнія дико, похвало, и обрано Српска!
Бог вамъ дао и одъ мога живота данах.

Ево недѣля циела има какосам оздо изишо за доћи к' вама, па чувајући да вам неучиним и најманѣ бриіе за ме коме одговарати, задржосамсе за то вриеме овђе у потаи, ђе ме нитко ни видио ни чуо ни е, до данас ови брат, кои вамъ ову кныгу донесе; іасам и нѣму рекао и при кричао да никоме он за ме неби што казао ни одкрио до само Вама, пак Вы као общеСрбскій Благодѣй како и за ме "Юрода Христа рада"*) наредите; само немойте одулыти бога ради! неморете знат' какомне. Досадасте уздамсе долѣ на питанѣ за ме одговорили (ако е послѣдовало) да ме у Васъ нейма, и права Вам' је риечъ; а одсадъ ево шта: "Дошао к' мени изъ Скадра!" пак миръ и пиръ, а неймаю ме порад' шта правицомъ ни за длаку потегнути; єръ у свему ныову царству никада ништа зло ниесамъ учинио, а Турски самъ по Паспорту подайникъ но заръ штосамъ Србинъ, те овай и овакій, паксамъ у ныове лаживе ревности и педантичества очима кривъ и штосамъ живъ — но да є на пасю, неби ни лисице камол' вука било. У кратко вамъ велю: Мое наміеренѣ чулисте одъ Циркула и одъ Кнеза Рада, осимъ тога ни трунка штете ни бриге од мене имати нећете богє єлац, и мое чистѣйше Народолюбіе, и къ Вама безпредѣлно приверженность и високопочитаніе. Послѣ овога непрезрите ме и као Србин Србина неоставите без икакве нужде пропанути евовде, већ наредите по истоме кныгодавцу да вамъ дођемъ тайно обноћъ оли явно оли преобученъ подъ Црногорску; та я могу из камаре неизлазити ни за пол годишта, и ово нек' је речено, не є на сваки начинъ сувише иштасе збогъ мене бояти. И да ни за што друго, баремъ за то ме изведите к себи да Вамъ покажемъ и прочитамъ Трагедію "Обилић" коюсамъ овди сочиніо за ово недѣлякъ данахъ ништа єдући**), а даждевице піюћи. Ово є циела божиа истина, но по истоме пошлите ми и кою кртолу, да првимсе залогаемъ у Црноѣ гори заложимъ изъ Ваше свете и Очинске руке, и бог зна хоћу л' моћи пѣше, дотлесамъ ослабио силама одъ испоста, но здравсамъ иначе и духом весео, тешимсе***) кадсамъ близу Васъ; та изволте ми отворит' Отеческа нѣдра Ваша као достойноме сину и завичанцу своме, пак ћу іа макар изгамизати до тамо іошъ и овлико гладан.

Сербинства ради ме неоставте пропанути вако! а жудећи Вас. За честь себи држимъ и за највишу срећу назватисе моћи

Ваш, найвећи мой господине
Общій Сербскій Благодѣю
свимъ срцемъ и душомъ
усердствователь
Симеонъ Милутиновићъ
Сарайлия родомъ

У пустиньи незнам кога числа 1827. г.

Извините веледушно без столасамъ и на колѣну я тугу и муку свою писао, само да ме богъ и ви чуєте.[49])

---

*) У оригиналу тако, мјесто „ради".
**) Тако у оригиналу, мјесто "не єдући".
***) (Ова ријеч је нејасна, мислим да најбоље одговара).
[49]) Цетињски архив.

Овим писмом се јасно рјешавају два питања из Милутиновићеве биографије. Прво је нарочито важно, а наиме да митрополит Петар није звао Милутиновића нити да му буде секретар, нити да буде учитељ младоме Његошу, већ је Милутиновић стварно »дошао незнан и незван у Црну Гору«, како је причао Светиславу Вуловићу један Милутиновићев савременик »по казивању самога Сима«.[50]) Истовремено се утврђује, да је Милутиновић написао трагедију **Милош Обилић** прије но је дошао на Цетиње, те је нетачно Вуловићево тврђење, да је Милутиновић по доласку на Цетиње пошао »у септембру под Ловћен« и за осам дана написао ово своје дјело.[51])

Наши се научници не слажу у питању, колико је Милутиновић користио Његошу за вријеме свога бављења на Цетињу, а то је основно питање када је ријеч о Његошевом школовању. Тако, на примјер, Светислав Вуловић је писао: »Што се српска књижевност данас дичи појезијом Његушевом, половина је Симине заслуге. Песник-педагог могао је свога ђака само песником начинити: а песничка душа Његушева није могла ни пожелети бољега учитеља«.[52]) Тумачећи Његошев стих »Ти м' уведе поглед први у зрачнијем просторима«, који се налази у Његошевој пјесми **Спровод праху С. Милутиновића,** д-р Лазо Томановић пише: »Први поглед у зрачније просторе — значи опште образовање. Ту је историја са географијом и митологијом, философија и физика са природнијем наукама.«[53]) Павле Поповић чак претпоставља, да је Милутиновић за Његошево васпитање узео програм ондашње Велике школе у Београду, који је у овоме случају могао обухватати »прве основе стилистике, општу историју, земљопис са статистиком, моралне поуке, можда основе права«, додајући уз то, да је Милутиновић за Његоша »био богат извор знања и искуства«.[54])

Ја, међутим, вјерујем да су у праву они Његошеви биографи, који тврде да Милутиновић није имао никаквога програма ни система као Његошев учитељ и васпитач. Међу тима је и Љубомир Ненадовић, који је сигурно у Италији разговарао са Његошем и о Милутиновићу и његовом бављењу на Цетињу. Ненадовић у опису Милутиновићевог доласка на Цетиње каже, да је обећао Рада Томова васпитати шпартански, тј. »да подноси глад, жеђ и сваку витешку невољу«, на што му се Станко Стијепов Петровић из свега грла насмијао и додао: »Бога ми, Симо, немаш ришта томе нас учити: то сваки Црногорац зна мимо све друге људе.«[55])

---

[50]) Чупићева **Годишњица** II, 329 и Вуловићева **Целокупна дела** I, 200.
[51]) **Годишњица** II, 297 и **Целокупна дела** Вуловићева I, 164. — Сам Милутиновић каже да је трагедију **Обилић** написао у подловћенској колиби више которског засеока Шкађерах (треба **Шкаљарах — Р. Д.)** од 12 до 20 септембра 1827 (Вуловићева **Целокупна дела I,** 82, нап. 1), а на Цетиње је дошао 25 септембра.
[52]) **Годишњица II,** 329—330 и Вуловићева **Целокупна дела I,** 201.
[53]) Д-р Лазо Томановић: Петар II . . . , 4.
[54]) Павле Поповић: Млади Његош — **Расправе** и чланци (књ. 288 и 289 Српске књижевне задруге), Београд 1939, 261.
[55]) Љ. Ненадовић: О Црногорцима. . . . 123

Мало даље Ненадовић наставља: »Сима остане на Цетињу. Раде и још неколико младих Црногораца постану његови ученици. Симина школа није имала означеног часа и места. Његова наука, као и васцели његов живот, нису имали никакве системе. Као Платон, он је своје ученике учио шетајући по зеленим ливадама и у хладовини испод гранатих древета. Каткад у десет минута говорио им је: о грчким боговима, о сејању кромпира, о Круговој филозофији и о Хајдук-Вељку. Причао им је о јунацима из старог времена, као да су јуче живели, као да се с њима лично познавао. Ученици његови радо су га слушали. Он је био њихов друг и пријатељ. Гусле, песме, гађање из пушака, биле су њихове заједничке забаве. Заједно су са својим учитељем трчали, скакали, бацали се камена с рамева и рвали се ...«[56]) Јован Скерлић такође тврди, да Милутиновић није могао дати Његошу »каква позитивна и сређена знања«, јер је »сам мало био учио«, а читао је »на дохват и по случају«, те је његово знање уопште било »невелико, несистематско, несигурно и хаотично«.[57]) Д-р Владимир Ћоровић је у једном предавању о Његошу такође додирнуо ово питање, па изрично каже: »Сима је по својој неуравнотеженој природи могао бити све пре него ли добар васпитач. Он сам био је, зна се, потпуно самоук и Његош од њега није могао добити много стварнога знања«.[58])

Јован Скерлић је вјерно изнио карактер Сима Милутиновића и све његове настраности. Ма да би сву ту карактеристику било корисно навести, ја ћу само донијети ових неколико реченица: »Он ништа редовно и потпуно није учио, а бавио се свим и свачим... Његове идеје мутне су, замршене, чудњачке... Он није био ведра глава... Он врло често није знао шта говори, и сва је вероватноћа да је хотимично говорио заплетено и мутно да би давао утисак генијална човека. Стил му је тежак, нејасан, често сасвим неразумљив ... Он речима које имају свој смисао даје смисао који се њему свиди ... Свему томе треба додати: реченице испрекидане, изломљене, сажимане, недовршене, уврнуту синтаксу, прекинута излагања мисли, невезаност у идејама, крајњу невештину у композицији, злоупотребљавање митологије. . . То је био човек без икакве равнотеже у духу, пуст и пометен...«[59]) Треба потсјетити и на позната Милутиновићева тумачења разних ријечи: Марко значи **Тко мари** или **мари ко,** а може и — **зачим пође;** газда — **што гази да; Сакoнтала** значи **закон дала;** Мухамед — **муха и мед;** Морлак — **онај који лако сноси море** итд.[60]) Код Скерлића имамо и једну прегршт ријечи из Милутиновићевог фантастичног речника, као што су: снамјер, скук, зив, кобељевац, одривак,

---

[56]) Ibidem, 124.

[57]) Скерлић: Op. cit., 177—178.

[58]) Само сам могао доћи до одломка Ћоровићевог предавања у **Политици** од 21 јануара 1934 г.

[59]) Скерлић: Op. cit., 157—158 и 161—162.

[60]) Ibndem. 158; уп. **Годишњица** II, 338—339 и Вуловићева **Целокупна дела I, 213—214. Сакoнтала** или **Сакунтала** јесте позната драма индиског пјесника Калидаса, а назив **Морлак** употребљавао се често мјесто назива Влах, како су звали далматински варошани и острвљани сваког сељака и пастира на копну (Јиречек: Историја Срба I, 112).

шифљикар, марило, наткачај, зборавица, свјерак, јуротак итд.[61]) Ове и њима сличне Милутиновићеве »оригиналности« и »генијалности« може радознали читалац наћи у наведеним дјелима, која су и данас доста приступачна, па ћу навести још само једно Милутиновићево »тумачење« из његове данас врло ријетке **Пјеваније.** Оно се налази уз једну народну пјесму, која је иначе доста смућена, а забиљежио ју је Милутиновић за вријеме бављења на Цетињу од Илије Средановића из Добрског Села код Цетиња. Пјесма се зове »Освета Црне Горе«, а у њој се налазе и ова два стиха: »Бијела је Вила дозивала / **Из Лауре Турске Калауре«.** Ево цио Милутиновићев коментар уз задњи стих, са свим особинама оригинала, сем што сам текст транскрибовао данашњим правописом:

»Лаура; ријеч за што је оћен казаћу, и ако непогодим нек мисе опрости поетизирању незрелу и ниску: Караула што и овди Калаура, турска је ријеч и значи стражара, ћесе и окленсе чува ил' чека нешто; а Лаура, име оне дивне, Љепотице, Талианке, коју је Тасо, Поета, љубвом својом овјечио, која је при томе свему туђа била и остала; овди се та ријеч узима именом Идеала Турске вјере, мудрости и врлости, ка којој се толикосилно и знатно-слијепо памте Мухамедаљи, но им је, како то име туђе овди свједочи, све туђинка вешчественошћу, то јест: Како им је вјера празна и сујетна, тако и врлост и слава.«[62])

Када је Милутиновић овако »тумачио« у једном 1833 године **штампаном** дјелу неко свакако погрешно забиљежено брдо са тврђавом (можда се мислило на **Леутар,** брдо више Требиња) и од њега начинио Тасову »Лауру«, онда је лако погодити каква је све тумачења давао сиромаху Његошу у разним **усменим** разговорима за вријеме бављења на Цетињу. Сигурно је, дакле, да Милутиновић није могао дати младоме Његошу правога научног знања, нити нека озбиљна и тачна тумачења проблема која су интелигентнога, даровитога и радозналога Његоша интересовали. Још мање је Милутиновић могао бити васпитач по неком систему и одређеном програму, већ је баш у духу Милутиновићеве »педагогије« било његово »шпартанско васпитање«, по коме су се учитељ и ученик натјецали у томе, ко ће дуже трчати бос по Цетињу и његовој околини, ко ће више гледати у јако љетње сунце, ко ће лакше поднијети глад и жеђ и томе слично.[63]) Само таквоме васпитачу могао је шеснаестогодишњи Његош заказати један »двобој«, намјерно изазван од Његоша због сваће око питања да ли су бољи јунаци у Црној Гори или у Србији, којом је приликом Његош пробао »јунаштво« Милутиновићево избацивши скоро сав прах из фишека, да зрно не би могло ударити Милутиновића.[64])

Из изложенога се сигурно може закључити, да је такав васпитач морао често пута погрешно обавијестити и упутити свога младога ученика

---

[61]) Скерлић: Op. cit 161—162.

[62]) Пѣванія церногорска и херцеговачка, собрана Чубромъ Чойковићемъ Церногорцемъ, честь перва, у Будиму 1833, стр. 86, нап. друга.

[63]) Љ. Ненадовић: О Црногорцима, 124—126; **Годишњица** II, 330, а упор и 339—340; Вуловићева **Целокупна дела** I, 202, упор. и 214—215.

[64]) **Голубица** V за 1843/44 г.; **Записи** XVIII, 250—251; Ненадовић: О Црногорцима 126—127, С. Вуловић: Целокупна дела I, 82—83.

и замутити му многе појмове, које је Његош морао касније да пречишћава, те се мора признати да Ненадовић претјерује када каже, да је Милутиновић био за Његоша »једна жива енциклопедија, једна у свако доба отворена књига; могао му је на свако питање одмах одговорити и опширно о свем и свачем приповедати.«[64a]) Можда му је, доиста, могао »на свако питање одмах одговорити«, али је за Његоша било много важније **како** ће му, но **да ли** ће му на постављено питање одговорити, јер је много гори несигуран или нетачан одговор, но никакав одговор. Тога се Његош морао често сјећати, нарочито док су му били свјежи утисци Милутиновићевог васпитања и разних његових »тумачења«, јер ја друкчије не бих могао разумјети Његошеве ријечи из писма које је 8/20 јуна 1831 године упутио руском конзулу Гагићу, у коме говори и о рукопису Милутиновићеве **Историје Црне Горе,** па каже и то, да је ту књигу »написао **вртоглави** Милутиновић«.[65]) Није о Милутиновићу тако мислио само његов ученик, млади Његош, већ и његов одлични познавалац трезвени Вук Караџић, који је за Милутиновића писао да је пошкропљен »лудотворном водом.«[66]) Један објективни сарадник **Летописа** Матице српске овако је почео приказ од Милутиновића скупљене збирке народних пјесама и објављене 1833 године под насловом **Пјеванија церногорска и херцеговачка:** »Кад би човјек о свему што је у овој књиги укоравања достојно говорити ктео, морао би двапут веће критическо дело него што је ово написати. Тако сметени(х) и сплетени(х) поњатија, таке отужне смеше у језику каква је у придодатима у књиги овој Г. Милутиновича изјасненијама, нигди, ни у самог истог Г. Милутиновића другим списанијама нема. . . то се описати неможе, него само онога коме напредак изображенија народњег језика на срцу лежи до разгњевленија доводи. Вечита штета да Г. Милутинович то немари. Штета тако изрјадан дух тако неустројен да је.«[67] Чак је и сам Милутиновић признавао, да нема равнотеже у духу, а 1818 године писао је о своме »безумију« и својој »махнитости«.[68])

За вријеме Милутиновићевог бављења на Цетињу, Његошу се била дала прилика да настави своје школовање у једном великом европском граду. То је било 1829 године, када је на Цетиње дошао један богати енглески путник, коме се млади Раде Томов тако допао, да је хтио истога одвести у Лондон и школовати га о своме трошку. О томе Енглезу пишу три Његошева биографа: Ненадовић, Медаковић и Ровински.[69]) По Ненадовићу би излазило, као да је то било прије Милутиновићевог доласка на Цетиње, док је Медаковић тачно навео годину у којој је овај Енглез био на Цетињу. Обојица се слажу у томе, да стари митрополит Петар I није пристао на предлог овога Енглеза тога ради, што се бојао од Његошевог васпитања у »туђему свијету«, јер је Петар I желио да Његош »остане

[64a]) Ненадовић: О Црногорцима, 127.
[65]) Цетињски архив.
[66]) Скерлић: Op. cit., 162.
[67]) Сербскій лѣтописъ за год. 1833, частица четверта, Будим 1833, 159—160.
[68]) Скерлић Op. cit.., 158.
[69]) Ненадовић: О Црногорцима, 122; Медаковић: П. П. Његош, 38—39. Ровинскій: Петръ II.., 186, напомена.

прави Црногорац«, а »ко се у младости навикне на европске обичаје, тај не може задовољно живети у овим мучним горама« — каже Ненадовић. Ма да у архивским документима која говоре о томе енглеском путнику из 1829 године нема помена да је желио водити Његоша на школовање, неће бити сувишно саопштити их у овоме чланку. То неће бити сувишно и тога ради, што је он обећао митрополиту Петру I да ће писати о Црној Гори, па би тај његов опис требало тражити, ако је он уопште објављен. О томе Енглезу руски конзул из Дубровника Гагић пише 1/13 јуна 1829 године црногорском повјеренику у Котору Ивану Поповићу. Неки енглески путник, звани Барнет, који путује из радозналости по Азији, Африци и Европи, дошао је преко Беча и Далмације овдје прије три дана, пише Гагић, те прекосјутра жели поћи за Котор, а одатле у Црну Гору, јер се жели видјети са црногорским митрополитом. Када је Барнет саопштио своју жељу Гагићу, молио га је истовремено за препоруку митрополиту Петру I, што је Гагић и урадио. Истовремено је Гагић савјетовао Барнета, да се из Котора писмено јави митрополиту и каже му своју жељу, али да не иде у Црну Гору прије но добије од митрополита одговор и људе, који би га отпратили до Цетиња и натраг до Котора. При крају писма Гагић моли Поповића да благовремено о овоме извијести Петра I, те ако се ријеши да прими овога странца нека предузме потребне мјере, јер »добро је бити учтив, али је још боље бити опрезан« — завршава Гагић, молећи Поповића да га о свему извијести[70]). Петар I је сигурно радо примио овога ријетког путника, јер већ 10 јуна пише Гагићу баш по Барнету. Копију тога писма нијесам нашао у архиву, али се то види из једнога постскриптума на Гагићевом писму од 15/27 јуна, у коме пише Петру I да је јуче срећно дошао у Дубровник енглески путник Вилијам Барнет и донио Гагићу митрополитово писмо од 10 јуна, па наставља: »и не престаје са усхићењем о Вама говорити, хвалећи уопште све што Црној Гори припада. Мени је драго, што је овај странац тако доброга мишљења о Црној Гори, а особито о Вама, највише зато, што ће он из свога частољубља као први Енглез, који је у Црној Гори био, како он каже, с добре стране описати карактер Ваш и свих Црногораца, супротно свакога досадашњега пакоснога и пристраснога описа.«[71])

Предлог овога енглеског путника није се остварио, те је Његоша и даље васпитавао самоук Милутиновић. Но сигурно ће младоме Његошу за тешко бреме које је примио на своја млада леђа 19 октобра 1830 године више користити проведено вријеме послије повратка с Топле код свога стрица у манастиру на Цетињу, но све што је научио од својих учитеља. Искусни и мудри митрополит Петар могао му је дати много корисних упутстава и савјета, а могао му је дати из своје библиотеке и доста вриједних и корисних књига на читање.[72]) Поред тога он га је вјежбао и у народним и државним пословима, јер су се и до данас сачувале у це-

[70]) Цетињски архив. — Ровински (**Петар II,** 186, нап.) дјелимично наводи ово писмо, али му је погрешан датум (1 јула, а треба 1 јуна).
[71]) Цетињски архив.
[72]) Уп. зборник **Цетиње и Црна Гора,** Београд 1927, 209—212.

тињском архиву разне копије писама Петра I, које је писао Његош, по диктату свога стрица или преписивао са његовог концепта.[73])

Његош, дакле, није био срећан да добије систематско и стручно образовање, већ су га стално пратили учитељи самоуци, те се сигурно на њега најтачније односе ријечи игумана Теодосија Мркојевића:

"Самоук сам, ако штогод знадем:
По буквици учио сам књигу,
По људима учио сам свијет,
По звјездама и богословију...[74])

Његош је цијелога живота осјећао недостатак систематскога и стручнога школовања. Он се на то жалио чак и крајем свога живота. Имбро Ткалац се са Његошем упознао код Вука Караџића 1847 године у Бечу и стално га је посјећивао за вријеме Његошевог бављења у Бечу. Ткалац је био млађи од Његоша 11 година и тада је студирао, те је морао често причати Његошу о Паризу и Берлину и славним професорима на тамошњим Универзитетима. Његош би за вријеме тога Ткалчевог причања »по који пут уздахнуо«, па би затим своме сабесједнику казао: »Како си срећан, да у својим младим годинама можеш учити све тако добре и лијепе ствари у тако изврсних учитеља! Шта бих ја дао, да ми је таква срећа могла у дио пасти! Јер шта сам ја могао научити у нашој Црној Гори и у једној богословији? Истина је, да ја непрестано учим, трудећи се да надокнадим што сам у младости морао пропустити. Али све се то сад ради на парче и на махове, јер ми недостаје научна основица.»[75])

Но, поред свега тога Његош је ипак »све правце мудровања који су се за три хиљаде година међу људма подигли и пали сам својим размишљањем, у самом себи, у својој цетињској самоћи, стварао и обарао, док није изишао на чистину где су стојали тадашњи учени људи«.[76]) То је могао постићи само благодарећи својој ријеткој интелигенцији и ванредној жељи за знањем и науком, те је, поред свих свакодневних народних и државних брига и послова, за вријеме од ступања на столицу митрополита и господара Црне Горе до смрти (1830—1851 г.) милионе културних Европљана претекао својом образованошћу и културом, као што их је био претекао својом љепотом и висином.

[73]) **Записи** I, 175 (штампарска грешка је „1839", а треба **1829)** и 176.
[74]) **Лажни цар Шћепан Мали,** дјејствије IV, стих 86—89.
[75]) »Srd«, Година II, Број 3, Дубровник 16 фебруара 1903, стр. 133—134.
[76]) Ненадовић: О Црногорцима, 134.

Тестаменат митрополита Петра I

Митрополит Петар I умро је на Лучиндан 18 октобра 1830 године. Тада је имао преко 80 година, а како је дуго времена био болестан и изнемогао, није могао својом руком написати ни свој тестаменат. Тога ради је, свакако по његовом диктату, тога истога дана тестаменат написао његов секретар Симо Милутиновић. 19 октобра отворен је тестаменат и прочитан раније позваним и окупљеним народним главарима и народу. То је било на гувну испред Манастира, а како је у тестаменту био одређен за митрополитовог насљедника синовац му Раде Томов, на истом мјесту и истога дана он је признат од главара и народа за митрополита и господара Црне Горе, а сјутрадан, 20 октобра, потписали су народни главари и формалне одлуке о томе.

Касније ће се појавити сумња у аутентичност тестамента митрополита Петра I, коју ће прихватити неки наши историчари. Ја сам у једном своме чланку узгредно додирнуо то питање,[1]) а овом приликом ћу га детаљније обрадити. Двадесетогодишњи Његошев секретар Димитрије Милаковић, на примјер, овако пише о тестаменту Петра I: »Било је људи, који су на Цетињу по угловима тајно разговарали се и говорили да је тај тестамент подметнут; било их је који су својски настојали, да се насљедник владичин не потврди одма; али опет било их је, и то Станко Стијепов, игуман Мојсеј из Ђурђеви Ступова и Симеон Милутиновић, који су се својски заузели, да се по сваки начин и без сваког одлагања прејемник владичин призна. Овима су, понајвише настојањем и вјештином поменутога Станка Стијепова, придружили се и неки други главари, као Михаил Бошковић, сердар бјелопавлићски, Стефан Вукотић, главар чевски, Филип Ђурашковић, сердар ријечке нахије, па су гледали уразумити народ, доказујући, да и вјера међу њима ухваћена не може опстати до рока, ако одма не буде насљедник владичин признат и потврђен. Народ пристане уз ове паметније и добро мислеће главаре, те без сваког одлагања и растезања признаду и торжествено прогласе за свог господара и будућег владику Рада Томова, ком је тад било 17 година (рођен је 1 новембра 1813 године). Први приступи му к руци острошки архимандрит Јосиф Павићевић, за њим

[1]) **Историски записи** II, 194.

губернатор Вуко Радоњић, па онда остали главари, а за њима народ ту десивши се.«[1a]) Милорад Медаковић у својој **Историји Црне Горе** ништа не каже о сумњи у аутентичност митрополитовог тестамента,[2]) али када је касније написао књигу о Његошу, већ о тестаменту пише и сљедеће: »Говорило се, да је **Симо Милутиновић написао лажно завјештање у користи младога Рада...** Могуће је, да су и та предпостављања и истинита, па и да се у часу опасности употријебило свако средство, само да се одклони веће зло.«[3]) Вук Караџић и Љуба Ненадовић ништа не кажу о питању тестамента,[4]) док Вук Врчевић има доста непоузданих детаља о проглашењу Рада Томова за митрополита, по причању сенатора Стевана Перкова Вукотића, па каже и то, да су се сви главари »зачудили« када су чули да је по тестаменту одређен Раде Томов за митрополитовог насљедника.[5])

Ово су све Његошеви савременици и сви који су касније писали о Његошу на њих су се, углавном, ослањали, те каснију литературу није потребно наводити. Мјесто тога ја ћу изнијети неколико архивских података о овоме питању, из којих ће се сигурно видјети, да је питање о неаутентичности тестамента митрополита Петра I била обична каснија прича.

Интересујући се тим питањем, ја сам пажљиво прегледао сва архивска документа од 18 октобра 1830 до краја Његошеве владе, па ни у једноме од њих нијесам нашао помена о томе питању, а сигурно је да би то било поменуто бар у честој преписци са руским конзулом Гагићем. Овоме дугогодишњем руском претставнику у Дубровнику пише 22 октобра млади насљедник Петра I, Радивој Петровић, о митрополитовој смрти, па каже и ово: »За њиме смо сви, мало и велико, чрезвичајно тужни, сјетни и печални, **нит је и јавни му досле бивши злорад и противник удержао се сад од сузах,** а по томе знати можете како је његовијема домаћнијем и сроднијем, најпаче мени, којега је тобожњнијем и јаднијем Намјестником и худијем Насљедником одредио бити, тек да је свакојако најтеже мени преуцвијељеноме, ни дозрелу, ни доспремну...« Четири дана касније, 26 октобра, опет пише Његош Гагићу о смрти митрополитовој и каже да се бојао »от смутње и покоља церногорскога на његов гроб«, па благодари »всевишњему творцу и всјех благ отцу« што се то није десило и наставља: »**Како се тастамент прочита свак се заплаче, и његови највиши душмани који су му били за живота његова не уздрже се от сузах, но сви плачући закуну се слушат његов тастамент...**«

[1a]) Д. Милаковић: Историја Црне Горе, Задар 1856, 318-319 (панчевачко издање 247—248).

[2]) М. Медаковић: Повјестница Црне Горе, Земун 1850, 218—220.

[3]) М. Медаковић: П. П. Нѣгош послѣдны владајући владика црногорски, Нови Сад 1882, 48.

[4]) Вук Караџић: Црна Гора и Бока Которска, Београд 1922, 51—52 и Љ. Ненадовић: О Црногорцима, Београд 1929, 130—132.

[5]) Vuk Vrčević: Ogranci za istoriju Crne Gore — zabavnik »Dubrovnik« za 1870 g., Dubrovnik 1871, 102.

Данас нема у Цетињском архиву **оригиналног тестамента** митрополита Петра I, као што нема доста старих оригиналних докумената за која се зна да су негда постојала. Но када се потсјетимо на судбину Цетиња, томе се нећемо чудити. Не треба помињати ранија турска освајања Цетиња и паљења цетињског манастира, у коме се чувала црногорска државна архива, већ само вријеме послије смрти митрополита Петра I. У томе периоду, на примјер, стара црногорска архива пренесена је 1839 године из манастира у нови Његошев двор, касније звани **Биљарда,**[6]) а 1862 године, када су се турске трупе биле примакле Цетињу, »из Књажевог двора намјештај, **архиве** и скупоцјености преносе се на Његуше«.[7]) Током аустриске окупације Цетиња, у првом свјетском рату, сва пробрана црногорска архивска документа од средњег вијека до почетка 1916 године била су закопана у дворишту ондашњег Краљевског двора (данашњег Народног музеја), те су пропала од влаге не само поједина документа, већ често и цијеле фасцикуле. Онај дио државног архива који није био закопан слободно се разносио из потковља Владиног дома (данашњег Дома слободе) и продавао на килограме цетињским пиљарима све од 1916 до 1926 године, када је основан Државни музеј на Цетињу. Пошто је у згради ондашњег Владиног дома било аустро-угарско Војно гувернерство, свакако су старе црногорске архиве прорједили и аустриски функционери, јер је, на примјер, у новембру 1948 године дошла из Беча понуда Државном архиву на Цетињу за откуп **оригиналног** прогласа краља Николе од 15 јула 1914 године о општој мобилизацији црногорске војске. Тај проглас је купио један Бечлија 1919 године од аустро-угарског капетана В. Јанжековића, који је сигурно био на Цетињу за вријеме аустро-угарске окупације Цетиња. Поред тога Црногорци су у непрекидној борби са Турцима често употребљавали и најдрагоцјенија документа и књиге за савијање фишека, а средином прошлога вијека почела је права трговина тим драгоцјеним подацима о прошлости Црне Горе, коју су систематски проводили Вук Поповић и Вук Врчевић са Вуком Караџићем.[8]) Примјера ради наводим само то, да је Врчевић у новембру 1858 године послао Караџићу око тридесет важних **оригиналних** докумената за историју Црне Горе, напомињући му за те рукописе, да их је »мало мање него све уграбио као на силу неким Црногорцима кад су Омерпашине године фишеке савијали, и бог зна какви много љепшиј и важниј писама у фишеке (су) раздрли, од кише сагњело и миши у гнијезда развукли.«[9]) Често су важна оригинална документа олако долазила и у приватне руке, као што видимо да је руски научник Александров објавио у једној

---

[6]) Милаковић: Историја Црне Горе, стр. VIII (панч. издање 11, напомена). — Сигурно је Медаковић чуо о овоме прегледању и преношењу архива, па приписује Његошу **избацивање и спаљивање** разних старих докумената, јер, тобоже, „Владика не знаваше шта се налази у тијема артијама" **(П. П. Његош...**, 75—76)!

[7]) **Записи** III, 10.

[8]) **Вукова преписка** VI и VII, passim.

[9]) **Вукова преписка** VI, 635—639 и 642.

своjој књизи **двадесет и пет** докумената из историје Црне Горе, за која наглашава да се њихови **оригинали налазе код њега.**[10]) Било је и случајева крађе важних оригиналних докумената из Цетињског архива, који се чувао у цетињском манастиру, Његошевој **Биљарди** и новом двору краља Николе, што се види из архивских докумената. Тако се 7 маја 1857 године жалио књаз Данило на доскорашњег му секретара Милорада Медаковића, да је **»оставио Архив у највећем нереду«** и да је **однио »матице« разних књажевих писама,** а 13 децембра 1858 године књаз Данило извјештава руског конзула у Дубровнику, да је примио послата му писма »Господина Ковалевског, **заједно с старим документима Архиве Црногорске, — које чрез Секретара Милаковића понешене бјеху.**« Године 1888 био је чак осуђен на тјелесну казну **(шибикање)** један стари цетињски професор и писац разних расправа и чланака из историје Црне Горе, »који је стару манастирску, њему повјерену, архиву покрао и разне злоупотребе с њом чинио«, па га је књаз Никола помиловао и тјелесну му казну замијенио затвором на Грможуру, острву у Скадарском Језеру.[11]) Таквих случајева је сигурно чешће било, јер се никако друкчије није могло наћи у Никшићу оригинално и повјерљиво писмо митрополита новгородског и петроградског Серафима, које шаље 26 децембра 1834 године Његошу и даје му своје мишљење поводом Његошеве жеље да прогласи за светога свога претходника митрополита Петра I, а које је 1947 године откупио Народни музеј на Цетињу од једног Никшићанина, који га је срећним случајем пронашао и сачувао.*) Тим путем је једино могла доспјети до Никшића и **оригинална** Његошева инструкција Милаковићу од 17 августа 1837 г. о вођењу благајничких књига, која је 1948 год. понуђена на откуп Народном музеју на Цетињу, па није онда никакво чудо, што се није до данас сачувао оригинални тестаменат митрополита Петра I на Цетињу.[12])

Оригинал тога тестамента, који је писао по митрополитовом наређењу секретар му Симо Милутиновић, а митрополит само својеручно потписао, могли су уништити и непријатељи младога Рада Томова, а могао је нестати, као и остала многобројна документа из Цетињског архива, на један од раније наведених случајева од 1830 до 1926 године, то јест од времена у коме је писан, па до времена у коме је извршено инвентарисање остатака негдашњег црногорског архива. Но могло би се претпоставити чак и то, да је оригинал тестамента могао узети из архива или уништити баш сам Симо Милутиновић. На ту претпоставку су ме навела сљедећа документа Цетињског архива.

Видјећемо касније, да је Његош уз своје писмо од 30 октобра послао Гагићу копију митрополитовог тестамента и двије оригиналне одлуке, којима су духовни и световни главари признали тестаменат и Његоша за митрополитовог насљедника. Његош је истовремено молио Гагића, да му поврати та два оригинална документа, како би их чувао заједно са **оригиналом тестамента.** То је Гагић и урадио, што се види из његовог писма Његошу број 95 од 14/26 новембра, уз које Гагић враћа Његошу »у оригиналу два Народња признанија и потверждениja Духовног завјештанија Блаженопочившега Митрополита, која сте имали доброту послати ми к разсмотренију.« 19 новембра Његош је извијестио Гагића, да је примио послати му новац, а »такођер и оне двије бумаге народње — признаније и потверждение«.

Тих дана гувернадур Вуко Радоњић појачао је своје интриге противу младога Његоша, па је писмом од 16/28 новембра извијестио Гагића чак и о смрти митрополита Петра I, правдајући се да га о томе раније није могао извијестити »будући наложена мени многа дјела черногорска за умирити народ у Черници, Ријечкој Нахији и на остала мјеста«. Овиx нереда уопште није било у тим крајевима, што се види из свих сувремених докумената Цетињског архива, а то потврђује и Гагићев одговор Радоњићу, јер му Гагић у опширном одговору број 96 од 21 новембра (3 децембра) пише и ово: »...Послије овога страно је мени от вас чути, да сте ви отреждени били мирит народ у Черници, Ријечкој Нахији и у осталим мјестима, — **кад никто о том немиру до сад ни ријечи није проговорио, нити ми је јављено.** Дакле, ја имам право сумњати о том што ми ви пишете.«

У међувремену, 17 новембра, народни главари су на своме општем скупу на Цетињу донијели одлуку, којом су »досадашњега Гувернадура Вуколаја Радоњића сви согласно искључили од службе народске«. 13/25 децембра тражио је Гагић од Његоша, да му пошаље одлуку народних главара о разрешењу гувернадура, што је Његош и урадио уз своје писмо од 20 децембра. Гагићу су, можда због провјере гувернадуровог потписа, требале и раније поменуте одлуке о избору и потврди Његошевој, јер у наставку писма Његош каже: »а оне два (писма) моје што су ми дали свјаштеници и народ не могу послати, јербо Сима није дома«. Гагић је поновио своје тражење и писмено и усмено (преко Иванчика Поповића), па га Његош извјештава 6/18 јануара 1831 године, да то не може урадити »зато једино, што **потверж(д)еније које су ми Главари дали јест пропало, а тому је причина: Симо наш га је понио кад је поша на Стањевиће и тако га је стопио.** Него молим В(аше) Високоблагородије — продужује Његош, ако сте га преписали да ми га пошљете, па ћу Ви исто повратит кад га препишем«. У наставку писма Његош каже Гагићу још ово: »А наш Милутинович узео је нечесову слободу отка се преставио Митрополит, која би му сломила врат да се не гледа на његово иностран-

[10]) А. Александровъ: Матеріалъ и нѣкоторыя изслѣдованія по исторіи Черногорья, Казань 1897, passim.

[11]) **Глас Црногорца** број 45 од 6 новембра 1886 г., стр. 4; уп. П. А. Лавровъ: Петарь II Петровичъ Нѣгошъ..., Москва 1887, стр. 235 (напомена).

*) Уп. „Историски записи“ III, 93-94.

[12]) Како су се олако губиле чак и **књиге,** па и **читава годишта разних новина,** а не само документа, види се из "Списка **аката и протокола** од 1855 до и са 1882 године", који су пренесени из црногорског Министарства финансија у Државну архиву 1895 године (**Списак** је сачињен 11 септембра 1895 г. и чува се у Цетињском архиву), у коме пише, да су у Државни архив пренесене и **"Српске народне новине"** за **1838** годину и неколико комада **"Зборника закона и уредби у Књажеству Србије** од **1839 до 1863** године!

ство, пак и на Ваше писмо, с којијем сте га попратили к мојему поч. донду. Него ја истинито знам да Ви јесте мислили да је он чојак, јербо ја знам истинитога мојега у Вас пријатеља, како што сте били и мојему предку. А он био је поша пред свјатаго Николаја на Стањевиће и ја сам шиља за њега момке у два пута: он није ктио дођ кад сам ја за њега шиља, него кад је њему драго било, па по свему тому ја сам га пријмио ка(о) да није ништа преступио, зашто Ви знате ја нијесам имао чесова ученија, нити сам ни мало свијета видио, па мисљах да ће ми што помоћи у ову нашу жестоку муку, а он не стаде него два дана и пође без питања некуђ пут Боке Которске...«

10/22 јануара Његош поново пише Гагићу противу Милутиновића. Он га извјештава како је по други пут примио писмо од једнога пријатеља из Боке Которске у коме му пише да је дошао у Боку неки Лука Пејовић, звани **Локач,** »и да му је наш Господин Милутиновић поша на састанак. Ема не знам чисто је ли доша Локач; ако је доша знам да су се састали, јербо знам да је Симо ништа чојак и да не умије держат и крит тајну, а и за друго све како га и Ви знате и знаћете га« — каже Његош. Овако се Његош није изразио о Милутиновићу без оправданог разлога, а то ћемо видјети из Његошевог писма од 12/24 јануара. У њему Његош напомиње Гагићу, како га је својим писмом од 10 јануара извијестио да је чуо о доласку Луке Пејовића у Боку, »али данас јесам истинито увјерен — продужује Његош —, да је доша и да он исти је кажевао, да **има подпор од Беча да смути и покоље Чернугору, и истому иду на састанак неким њему подобниј, а у њих је најпервиј наш Милутинович**, који се јавно објавио издајник, што није Србма природно, него ми се чини да ће с тијем истијем себи врат сломити, и страх ме да што не смуте; него јопета имам надежду да неће, јербо је вас народ у парту опому ко је к Росији привјазан.« У наставку свога писма жали се Његош Гагићу на руског посланика у Цариграду, који је лијепо примио у Цариграду Ђура Радоњића, брата бившега гувернадура, кога су тамо били послали Бокељи, па му је чак дао и »фрегаду тер га је пратила до Корфа и спензе свеколике«, а то је све жао Црногорцима када »тако пријмају онаквога галнота и издајника својега отечества.« Писмом број 10 од 19/31 јануара Гагић опширно одговара Његошу. О Милутиновићу му каже слједеће: »За Г. Симу Милутиновича што сте ми у 3 писма Ваша писали ништа ми није страно, јербо сам ја от неког времена познао да он није човек за онај посао за кои га је покојни Владика држао и јавио сам му сврх тога моје мњеније, али што ћете, кад никога немате? Зато га је покојни Владика трпио. Нс како га могосте Ви избрати за Народног Секретара и мени писати, да га ја представим у истом званију Височајшему Двору?*) Зашто га поглавари не призову и не запрјетете му чинити противозаконије? Док је ту, Симо, или хоће или неће, ваља да се повинује Вама и правитељству. Пак, најпослије, подајте му штап у руке

*) Писмом од 26 октобра 1830 г. извијестио је Његош Гагића, да су народни главари изабрали Милутиновића за **народног секретара.**

и пустите га с благословом куд му је драго изван Црногоре (sic!). **Како је он могао извадити** — пита даље Гагић — **из вашега Архива (којега ваља да чувате како очи у глави) она потвержденија народа и поглаварах?** То се приписује Вашеј великој слабости и нечувању. Ево Вам шиљем у копијама потвержденија поглаварах и молим Вас да ми их по первој прилици возвратите«. У наставку свога писма Гагић савјетује Његоша да објави народу преступе Луке Пејовића и препоручи му да се од њега чува, а за руског посланика у Цариграду каже, да је он Ђура Радоњића примио као Црногорца и као брата црногорског гувернадура, јер »није знао да Губернатор није више оно што је био«, те не треба да му је жао на посланика Рибопјера. 4/16 фебруара Његош је извијестио Гагића, да му тога дана уз писмо не може повратити копије »потвержденија«, али му их враћа уз своје писмо од 20 фебруара. Том приликом му је послао и препис одлуке народних главара и народа од 6 фебруара, којом извјештавају аустриског окружног поглавара у Котору о произволству Његошевом за архимандрита, те се сва преписка има само њему упућивати у манастир на Цетиње, »а у друго мјесто у нашу земљу нигђе, е неће бити примјено нипошто«, што се јасно односи на бившега гувернадура Радоњића.

7/19 марта под број 31 Гагић пише Његошу о разним стварима, па и о пријему повраћених му копија одлука народних главара и копије писма народних главара которском поглавару, молећи га при крају писма да му јави о Милутиновићу и гдје је он сада. На то писмо одговорио је Његош 18/30 марта и оно се цијело односи на Милутиновића. Ево какво обавјештење даје Његош о Симу: »Што ме питате за Господина Симеона, јучер су пошли главари да га ћерају с Његуша, зашто су му много путах и ја и они писали да дође овамо, али је све то код њега било ништа. Али како је чуо да иду главари утекао је у Боку Которску и отолен не знамо куда ће. Него и ово Вас увјеравам — продужује Његош — да се он био херђавога посла уфатио. Чули сте може бит и прије, како су **дати от Двора Австр(искога) 6.000 цекина сваке године за да се мути Церна Гора и да не пријма Русијнско покровитељство** и исте паре су уређене чрез конта Периновића из Доброте. Ово су ми истиј Цер(ногорци) кажевали којијема су давате, али **их није нитко охтио (sic!) прифатит, како Симеон с неком дружином** што се био уфатио да ће с њима мутит Церногорце, али му истиј Цер(ногорци) не дадоше...«

Све ове детаље из задњих дана боравка Сима Милутиновића на Цетињу изнио сам из два разлога: прво, да се јасно види Милутиновићев рад и узрок за његов одлазак са Цетиња, а друго, да се из њих изведе сигуран закључак, да је Милутиновић убрзо послије смрти Петра I пришао присталицама бившега гувернадура, а то значи групи која је помагана од Аустрије и која је хтјела да старо руско покровитељство замијени аустриским. Ако је ико имао рачуна да уништи или склони из архива оригинал тестамента митрополита Петра I то је баш та група, а њој је то било најлакше урадити преко Сима Милутиновића, који је као народни секретар руковао цијелом црногорском архивом. Симо је то могао урадити, када из

наведене преписке знамо да је уништио и оригинале одлука народних главара којима признају Његоша за насљедника митрополита Петра I и за господара Црне Горе, те је Његош морао од Гагића да тражи њихов препис, који је Гагић извршио са оригинала. Но, Милутиновић, мислим, није стварно уништио тестаменат Петра I, већ га је прије склонио из архива и однио собом приликом напуштања Црне Горе. То би се могло претпоставити на основу тога, што је први пут тестаменат Петра I објављен у београдском књижевном листу **Подунавка** број 22 за 1845 г., коме га је свакако дао сам Милутиновић, како, сигурно с правом, претпоставља Светислав Вуловић.[13])

О томе да је постојао оригинал тестамента Петра I налази се податак у Његошевом писму Матеју Вучићевићу од 22 октобра 1830 године, писаном, дакле, свега четири дана послије митрополитове смрти. Вучићевић је био нека врста црногорског претставника у Петрограду и Његош га извјештава о митрополитовој смрти, па наставља: »Но Богу хвала на свему, пак и на томе што је барем **пријед (смрти) успјео к народу написатк предувјештаније,** од којега вам копију уз ово (писмо) послам.«[14]) Истога дана послао је Његош извјештај о смрти митрополита Петра I и руском конзулу Гагићу, коме је у прилогу послао и поменуто писмо за Вучићевића, а уз Вучићевићево писмо био је приложен и препис митрополитовог тестамента. Његош је писмо за Вучићевића послао **незапечаћено,** да га претходно види и Гагић, што изричио наглашава у своме писму Гагићу. Опрезни Гагић извјештава Његоша о пријему писма за Вучићевића и приложене копије тестамента за истога, изјављује саучешће за умрлим митрополитом и даје младоме Његошу разне савјете, па наставља: »Немојте заборавити послати ми по Г. Иванчику једну копију завјештанија Блаженопочившега, но нека буде засвидјетељствована (autentica) и народним и вашим печатом потврђена и подписана лицами законими«. 30 октобра послао је Његош Гагићу одговор на поменуто писмо, па му пише и ово: »Копију Вам од Тестамента по желанију шаљемо, к томе прилажемо Вам и два оригинална писма, што су духовни и мирски главари дали од имена свега народа потомству и свијету и насљеднику како неприкословно објазателство на Тестаменат блаженопочившега, но да нам их оба повратите опета, **да их ми хранимо с оригиналом Тестамента.**«

Ја сам имао у рукама и Гагићев препис тестамента Петра I са Вучићевићеве копије и овјерени препис тестамента који је Његош послао Гагићу уз своје писмо од 30 октобра 1830 године за службену употребу. Са тих свакако вјерних преписа ја ћу у овом чланку објавити цио текст тестамента митрополита Петра I, јер се до текстова тестамента који су досада објављени доста тешко долази, а поред тога има и неких ситнијих

[13]) Чупићева **Годишњица** VII и Вуловићева **Целокупна дела** (Библиотека српских писаца) I, 124.

[14]) Душан Вуксан: Писма Петра Петровића Његоша, Београд 1940. књ. I, стр. 3.

разлика између раније објављених текстова и ових поузданих преписа.[15]) Гагић је при лијевом врху прве стране свога преписа означио да је овај његов текст »Копія«, а испод те ријечи нацртао је неправилан круг са пречником од око 4 сантиметра, па је у кругу написао овај текст: »На **мѣсту овоме є на оригиналу народня печать или древная Сербска**«. Препис који је Његош послао Гагићу уз своје писмо од 30 октобра писан је руком Сима Милутиновића, при лијевом врху прве стране означено је да је копија и поврх те ријечи отисак је великог митрополитовог печата, а при завршетку текста пише: »**Собственноручно подписао: Владыка Петръ.**« Поред тих ријечи отиснут је (по лијевој страни) мањи митрополитов печат у црном воску.[16]) Гагићевом руком пажљиво и читко преписани текст тестамента са Вучићевићеве копије, транскрибован данашњим правописом, гласи:

»От нас владике Петра

Благородној Господи Духовнога и Мирскога чина Главарима и старјешинама и свему Народу Церногорскому и Бердскому

Свесердо и најпотоње поздравље!

Сватко знаде и види, како сам ја од давнога доба и времена грохнуо и пануо, те не могу већ никуђ, нешто од старости, а највише од свакојаке муке и труда, које сам у весиј мој вијек за Народ Церногорскиј и Бердскиј подносио и за слободу Христијанске вјере и нашега отечества претерпио, чувајући народ и сиротињу како своју душу. Но то ја и сам видећи и познавајући своју слабост и болест неизљечиму и да ми се смерт приближила, написао сам нека потребита писма и књиге и наредио их све ђе сам имао што посилати да се посила по мојој смерти, тако и вама свијема, Народу Церногорскому и Бердскому, написах и оставих ову књигу, коју сви да чујете и добро разумијете пријед него ме укопате.

Молим свакога Церногорца и Берђанина, малога и великога, којему сам што сагријешио или какву жалост учинио, да ми свак опрости од свега срдца и душе, а тако ја опраштам свакога малога и великога кои ми је гођ што сагријешио, просто да је од мене свакојему за довијек и на страшниј Божиј суд о второме Христа Бога пришествију.

Пак најпервиј свему народу чиним аманат и самосилнијем Богом овога свијета Творцом и свом силом небесном заклинам свеколико, да ме с миром у тишини и у љубави општенародској кротко укопате и ожалите, да не би ни кервник кервнику тадер герке ријечи проговорио.

Другу вас молбу молим и страшнијем и свемогућијем Богом заклинам, да на моје мертве перси вјеру задате и утвердите проза сву нашу земљу и Јепархију, проза све нахије, села и племена да нико никога низа-

[15]) Нијесам могао доћи до текста који је објављен у **Подунавци** и код А. Попова ("Путешествіе въ Черногорію", С. Петербургъ 1847, 302—306), али сам имао у рукама код Вуловића објављени текст из **Подунавке (Целокупна дела** Вуловићева I, 124—128) и код Владана Ђорђевића ("Црна Гора и Аустрија 1814—1894", Београд 1924, 31—33) објављени текст из дјела А. Попова.

[16]) Репродукцију великог печата митрополита Петра I видјети код Александрова (Op. cit.., 62), а такође и сасвим сличног малом његовом печату (Ibidem, 64).

што не тиче барем до Ђурђевадне, а до тадер надам се у Господа и Спаса нашега да ће вам начин живљења бити запаго учињен и суд у сву земљу Царскиј постављен, које сам ја у нашега ваздашњега Покровитеља и обранитеља Цара Русинскога испросио и исплакао, а то сам вама и попријед говорио некијема, да ја за вас и за ваше обштенародско благополучије и добро живљење и брижим и работам, како и Бог знаде и како ћете и ви свиколици до мало времена знати и виђети.

Изван тога највише ве свакојега молим и све истинскијем Богом Вседержитељем заклинам и тежкиј Божиј и ваздашњиј аманет чиним и остављам, да Церковно добро и имуће, ђегођ је какво, не тиче нитко никада за васиј свијет и за сваку вашу срећу и поштење и да ми свако Церковно чељаде, калуђере, ђакове и служитеље моје и ваше, пазите и держите, како сам их ја истиј вазда пазио и держао, особито мојега Иванчика, а ја на моје мјесто насљедником, управитељем и чуватељем од свега мојега и Церковнога чиним и остабљам синовца мојега Рада Томова Петровића, у којега се надам да ће бити чојек од посла и од разума, колико је преблагиј Отац Небесниј благоволио подарити, и којега Богу и Цару нашему и свему Народу Церногорскоме и Берлскому за вијека препоручавам свијем сердцем и свом душом.

Најпослијед још нешто да ви кажем и избистрим, о браћо и Народе Церногорскиј и Бердскиј! Ну чујте за вазда и узнајте од мене, кои ве нијесам никад лукаво и на злу срећу никога наводио, при смерти мојој објављујем вам и ову божију истину: како је ђетко лакомиј на лафу Мошковску, а не заслужујући је, мислио и зборио да ја изједох све и браћи подијелих што гођ новаца из Русије од Цара народу доходи, ема се свакиј вара и гријеши у то и ја вас вјерне и поштене, овијем путом на кои ћу за довијек, свакојега увјеравам, да од све лафе Мошковске, како се говори, ништа никуђ дестрега нијесам, но ето је сва у готово и на гомилу, и да је она од Цара мени на образ и на расположеније по моијем молбама дата, а на ползу свега Народа Сербскога, него да те новце ни ја без велике преше и највеће нужде не пеицам, како и нијесам никуђ ни динара, до што сам на кулук земаљскиј похарчио, докле га опета силни а безумни љуђи не развергоше, за које ја остајем чист без прикојаса пред Богом и пред људма. Пак сам ја за те новце нашему Цару и Покровитељу писао, да учини он ка за своје аспре какву хоће наредбу и одговорио ми је, да хоће својега официјала овамо послати, кои ће и те аспре пријмити и харчити на суд кои ће он поставити у нашу земљу, и моја је највећа рана на сердцу, коју ћу и у гроб понијети, што ја то још не дочеках за живота свога, а како смо сви жуђели виђети.

Ако би се ко нашао у народу нашему да не пријми ове моје потоње ријечи и препоруке за истините, или ако не би све тако послушао како сва књига изговара, него би какву смутњу и раздор међу народом усудио се чинити словом или дјелом, тога свакојега, ко би гођ он био, мирскиј или духовниј, ја на самертниј час мој вјечноме проклетству и анаћеми предајем, како њега тако и његов род и пород, да му се и траг и дом ископа и утре! Исто тако да Бог да̂ и ономе, кои би вас од вјерности к благочестивој и Христољубивој Русии отлучити поискао и свакојему ако би се кои из вас Церногорацах и Берђанах нашао да помисли отступити од покровитељства и на̂да на једнородну и јединовјерну нама Русију, да Бог да јакиј те од њега живога месо одпадало и свако добро временито и вјечно отступило! Свијема, пак, добријема, вјернијема и кои гођ ово моје потоње писмо послушају и саверше да буде најусердније моје отеческо и Архијерејско благословеније от рода в род родов и во вјеки вјеков! Амин.

На подлинномъ собственнофамиліярная Его печать и подпись Его:

Цетиње $18^{а}$ Октом. $1830^{а}$ годишта. **Влад(ы)ка Петръ с. р.**

Повељенијем Јего Високопреосвјаштенства Господина Митрополита Черногорскаго Петра Петровича Његоша пред смерт јего написал:

Секретар Симеон Милутинович.«

Два дана касније, 20 октобра, потврдили су митрополитов тестаменат и световни и духовни народни главари. Оригинале тих потврда уништио је, као што смо видјели, Симо Милутиновић, те се они данас не налазе у Цетињском архиву. Но у архиву се налазе Гагићевом руком преписани са оригинала и овјерени преписи. Колико ми је познато, те одлуке је до сада објавио цијеле само Лавров у своме дјелу о Његошу, а Душан Вуксан њихов непотпун текст.[17]) Но како је данас скоро немогуће доћи до књиге руског научника Лаврова, а ове одлуке су важне за питање о коме је ријеч у овоме чланку, ја ћу их са аутентичног Гагићевог преписа донијети у цјелости. Оне се могу сматрати сасвим поузданим као и њихови оригинали, јер их је Његош послао Гагићу у оригиналу, те их је Гагић сам преписао са оригинала. Обадвије одлуке су писане старим правописом, те сам их транскрибовао, а морао сам и бројеве у датумима истих навести арапским цифрама, јер штампарија нема одговарајућих слова којима су датуми означени. Текст прве одлуке гласи:

»Копија

На 1830 годишта, Октомврија 20, у Монастир на Цетиње на наше обштенародно мјесто. — Знано буди и вјеровано ово данас учињено писмо пред Богом и свакијем судом и господаром и свијем вообште народом пред киме би гођ имала изисти ова учињена карта, а то: како се данас сабрасмо вес свештенически чин кои бјеше у Црну Гору и Господин Губернатор Вукале Радонић и остали главари на погребеније нашега Преосвјаштенњејшега и милостивога Господара, Отца и благодјетеља Митрополита Церногорскога и Берцкога и разумијући његов посљедњи Тастаменат, кои сачини на његову смерт за сваки начин и за обште добро и подпору свега народа и остави у исти Тастаменат да буде старјешина и владатељ ове обште куће Монастира Цетињскога и свијех церковинах и свијех дјелах народскијех и свега народа кои је у нашу державу и Цетињску Јепархију, а с препоруком и с драгом вољом и согласијем свијех Главарах Церногорскијех и Берцкијех. И ми пофаљујемо на ову књигу подписавши се

[17]) П. А. Лавровъ: Петръ II . . . , 204—205 и **Записи** XXII, 129—130.

његов Тастаменат и сву његову уредбу и аманете које учини и остави на ползу и част свега народа нашега. Зато и ми сви једнодушно и договорно свештенически и иночески чин уписасмо и подписасмо, да буде Раде Томов Петровић његов Насљедник од свега црковнога и народскога посла и работе и од свега народа у ову Јепархију за живота његова. И сабориса смо сви да молимо Господина Архимандрита Јосифа Павићевића острожскога и све остале главаре и свештенике кои се нијесу данас овди памјерили, тако и вас обшти народ Церногорски и Берднски, да га постави свештенодјаконом и сваки кои је у ову Јепархију да му целива руку, како је свак Владике Петра, његова стрица и предмјестника, докле га учине Бог и Пресвета Богоматер и њега Владиком на исто мјесто. Кои ли то не узоће нека гледа куда ће и како ће, јере ће бити отлучен от нашега Народа и Отечества.

От стране свијех главарах ћеклицкијех и свега народа ћеклицкога подпишујем ја поп Никола Калуђеровић како више сви контеши.

И ја протопоп Станко Радоњић на име свега народа његушкога.

Ја поп Христо Радуловчић (sic!) за све Комане.

Ја поп Вукота за све Љешњане.

Ја сердар... (sic!) на име Црнице подписујем.

Ја сердар Михаило на име свијех Брђјах (sic!) подпишујем.

Народа Церногорскога Секретар Симеон Милутиновић.«

(Мјесто народнога печата)

У двије копије ове одлуке писане Гагићевом руком било је за попа Христа написано »Радуловић ъ«, па је Гагић на оба мјеста својом руком уметнуо слово **ч** између слова **в** и **и** (»Радуловчићъ«). Име црмничког сердара сигурно Гагић није могао прочитати, па је мјесто имена метнуо неколике тачке, а тако је то мјесто објавио и Лавров. Познато ми је, да је у то вријеме био црмнички сердар **Марко** Пламенац. За сердара Михаила (Бошковића) у једној Гагићевој копији пише »на име свиехъ Брђяхъ«, а у другој »на име свиех **брђяхъ«**, што је погрешно написано или погрешно преписано са оригинала мјесто **„Брђянахъ"** — Брђана (Бјелопавлића). Иза преписа ове одлуке Гагић је потврдио својом руком њено слагање са оригиналом овим ријечима: **„Вѣрно съ** подлинныимъ: Кол. Ассесоръ **Гагичъ."**

Друга одлука донесена је истога дана и на истом мјесту, а њен текст је слиједећи:

»Копија

1830. мјесеца октовра 20 у Манастир на Цетиње. Знано буди ово данас учињено писмо пред Богом и свијем народом Церногорскијем и Берцкијем, а то: како се данас сабрасмо вас чин свјештенически на преставленије нашега Високопреосвјаштењејшега и милостивога Господара, Оца и благодјетеља Митрополита Церногорскога и Берцкога и разумијући његов тастаменат и његове уредбе које остави свему народу Церногорскому и Берцкому како ћемо се владати и наша добра садержавати по његову престављенију с овога свијета. И тако ми сви свјештеници и власт ду-

ховна која би у његову државу нофаљујемо и потверђујемо његове уредбе што му најпотоњи тастаменат изговара. Сви свештеници договорно вас народ кои је у његову државу молимо и силнијем Богом заклинамо у три пута и у триста путах, па и у хиљаду путах, да сваки брат Христијанин послуша његов тастаменат и његове заклетве; па најпослијед кои не послуша по кои преступи уфатисмо сви чисту и Божу вјеру међу нама, да немамо тому никаквога свјештеническога и церковнога посла учинити; па сувише кои послуша његове уредбе да га кликујемо и да будемо дружина на таквога разбојника и кревника земаљскога. И ово утвердисмо и контени бисмо и за више вјерованије сви се подпишујемо како је више уписано

Ја про(то)поп јереј Станко Радониц како више.

Ја поп Андрија Пејовић подпишујем.

И ја поп Петар Јанковић како више пише.

И ја поп Сетлоћа како више пише.

И ја поп Андрија Бјелош подпишујем како више

И ја поп Преле Ђурашковић подпишујем.

И ја поп Иво Мартиновић.

И ја поп Гошо Никчић.

И ја поп Нико Петровић како више.

Ја поп Лука Шпадијер како више.

Ја поп Рафаил Радонић како више.

Ја поп Гаврило Поповић подпишујем како више.

И ја попо Мило подпишујем.

Ја поп Петар Калуђеровић како више.

Ја поп Иво Павлићевић подпишујем.

Ја поп Вуксан Лопичић седочим горњему писму

Ја поп Станко Калуђеровић подпишујем како више.

Ја поп Лука Ђуришковић (sic!)

Ја поп Гаврило Стругар.

Поп Стефан Мартиновић како више.

Ја поп Вуко Богдановић како више.

Ја поп Ђукан Ху...(sic!) како више пише.

Поп Вони Калуђеровић.

Ја поп Мило Ражнатовица (sic!) потпишујем.

Поп Матиаш Дрецун подписах.

Поп Маркиша и поп Ђуро, поп Стефан, поп Маноле и ми потписасмо.

Губернатор Вукале Радонић потвердил како више пише. **с. р.** (sic!)

И ја поп Стефан Кралевић из договора свега свештеничества.

Ја поп Христо Радуловић за све Комане, а поп Вукота Думелић за сву Љешанску Нахију.

И ја поп Никола Калуђеровић писац здоговором све господе Церногорске и Берцке.

Подписах за све свештенике од Нахије Цермничке из договора ја поп Михаило Пламенац.

Тако ја поп Станко Кнежевић подпишујем како сви свештеници заповијед Господареву.

И ми народни попови от Лешанске Нахије потвјерђујемо заповијед нашега Архипастира како је оставио у тастаменат.

Кои преступи ову заповијед светога закона да је отлучен от Бога и от свете Цркве отлучен.

Тако се подпишује поп Петар Кажи. . .(sic!)

Поп Вукота Челебић.

Поп Саво Степовић.

Поп Спасоје Сћепановић.

И ја поп Петар Твоисовић и(з) Загарача.

Секретар Народни Черногорски печат општународну прилагаја подписују сије

(Мјесто печата) Симеон Милутиновичъ.«

У оба Гагићева преписа пише за попа Луку **Ђуришковић,** а мислим да треба **Ђурашковић.** За попа Ђукана пише у оба преписа само **Ху**. . .,за попа Мила **Ражнатовица,** а за попа Петра **Кажи**. . .Поп Ђукан је био Хумац, јер је то предграђе Цетиња, по коме се тако зову његови насељеници, а поп Мило је **Ражнатовић.** Лавров је за попа Петра прочитао »поп Петар **Коти**. . .«, а то ће сигурно бити поп Петар **Кажић**, па је у оригиналу било нечитко (могло је писати: **Кажићъ** или **Кажія**). Гагић је свакако намјерно забиљежио поред гувернадуровог потписа, да га је он **својеручно** написао, а и на овоме препису налази се Гагићева потврда, да је он вјеран оригиналу („Вѣрно съ подлиннымъ: Кол. Ассесоръ Гагичъ").

Као што се види из наведених одлука, и световни и духовни народни претставници потврдили су тестаменат митрополита Петра I и признали за његовог насљедника младога Рада Томова Петровића. Природно је да то није било по вољи гувернадуру Вуку Радоњићу, који је хтио да искористи младост Рада Томова и узме власт у своје руке. Он је рачунао да му за остварење плана може добро користити садашњи »народни секретар« Симо Милутиновић, па је, као што се јасно види из наведених оригиналних архивских докумената, убрзо послије Његошевог избора за митрополита и господара Црне Горе, Милутиновића придобио на своју страну. Може се поуздано тврдити да би сада Милутиновић саопштио Његошевим противницима своје »фалсификовање« тестамента митрополита Петра I, када би то стварно била истина, а томе би се онда морао сачувати траг у многобројним документима Цетињског архива. Ако би икоме Милутиновић казао ту своју »тајну«, сигурно би је казао гувернадуру Радоњићу,[18]) а то би и иначе гувернадур био у могућности да сазна. Када би било тачно да је Милутиновић на своју руку написао митрополитов тестаменат, нема сумње да би то за гувернадура Радоњића био најглавнији и најдрагоцјенији податак у борби против Његоша, те би о томе писао руском конзулу Гагићу, коме је, као што сам навео, писао 16/28 новембра 1830 године чак и о измишљеним передима »у Чернници, Ријечкој Нахији и на остала мјеста« по Црној Гори!

[18]) Уп. **Записи** XXV, 211 (нап. 2).

Но, данас је могуће поткријепити аутентичност тестамента митрополита Петра I једним најпоузданијим документом. То је писмо митрополита Петра I руском конзулу Гагићу од 20 јануара 1827 године. Ја сам то писмо нашао у Цетињском архиву, а у њему митрополит Петар пише Гагићу и ово: »Има јошт синовацах у мене, а особливо један кои је стојао годиште и по данах код Јером(о)наха Јосифа Троповића на Топлу; зна нешто читати, види се пријатне физономије и добре нарави, но ево моје жалости што нијесам у состојаније да га пошљем и содержим у које училиште у Росији и што не смијем ову милост у Височајшаго Двора просити.«[19]) Овим се документом јасно утврђује, да је митрополит **Петар I још почетком 1827 године мислио да одреди Рада Томова за свога насљедника**, а главна сумња у истинитост тестамента јесте баш у томе, што је он **написан »у корист младога Рада«**, како каже Медаковић у раније наведеном цитату. Сам Његош потврђује намјеру митрополита Петра I из 1827 године, јер у своме писму од 31 маја (12 јуна) 1831 године пише которском комесару Мартелинију: »Мене мој покојни стриц митрополит Петар Петровић **јоште када ме је узео код себе воспитавати наркао ме је за својега насљедника,** пак и на његови конац оставио ме је у својему завјештанију (Testamentu) да му ја будем законити (насљедник) свега његовог и народњег. . .«[20])

Из наведених података свакако се може закључити, да се из наше научне литературе мора избацити свака сумња у аутентичност тестамента митрополита Петра I. Што цио текст тестамента није **својеручно** написао митрополит Петар томе се не треба чудити, нити то може имати икаквог значаја, јер је и раније, док је био млађи и здравији, митрополит често диктирао разна писма својим секретарима. Он је то радио и када му је био секретар Симо Милутиновић, а каткада му је писао или преписивао писма и млади синовац му Раде Томов, те је митрополит та писма само својеручно потписивао. Да тестаменат није саставио Симо Милутиновић може се, напосљетку, закључити и по његовом стилу, јер и површно упоређење митрополитовог и Милутиновићевог стила даје за то довољно доказа.[21])

[19]) Уп. **Историски записи** II, 192—193.

[20]) Д. Вуксан: Писма Петра Петровића Његоша, 18.

[21]) Уп. **Посланице митрополита црногорског Петра I** (Цетиње 1935, passim) и писма Сима Милутиновића (Вукова преписка I, 1—48).

Његошево укидање гувернадурства

Ја сам још 1925 године, за вријеме студија на Филозофском факултету у Београду, написао монографију о црногорским гувернадурима, од које је штампан кратак извод 1927 г., а у цетињским **Записима** објављен је 1940 године цио текст тога мога семинарског рада.[1]) Када сам прикупљао податке за поменуту монографију нијесам могао употребити документа Цетињског архива, јер су она тада тек регистрована, али ми је ондашњи директор новооснованог Државног музеја (Душан Вуксан) дозволио, те сам употребио само **регистар** прегледаних докумената. Отада до данас исписао сам из Цетињског архива прилично података о гувернадурима, а доста докумената о њима објављено је и у **Записима**, те се та тема данас може много детаљније обрадити. Но ја ћу се овом приликом задржати само на питању укидања гувернадурског звања почетком Његошеве владе, јер сам за то питање исписао неколико до сада непознатих докумената. Наравно, објавићу истовремено и сва каснија документа, која су везана за Његошево укидање гувернадурства.

Гувернадурско звање је укидано два пута: први пут за вријеме митрополита Петра I, а други пут почетком Његошеве владе. О првом укидању гувернадурског звања (1818 године) објавио је Душан Вуксан сва важнија документа у једном свом чланку, али је био погрешан његов закључак, да је било свега једно укидање тога звања, из чега је излазило, да то звање није укидао млади Његош почетком своје владе.[2]) Вуксан је касније увидио ту омашку и о томе је разговарао са потписаним, али није доспио да то питање поново расправи. Гувернадурско је звање, дакле, први пут укинуто на скупштини народних главара 10 октобра 1818 године, а обновљено је 8/20 августа 1820 године, о чему је баш сам Вуксан нашао детаљан извјештај у Полициском архиву у Котору, али му није поклонио довољну пажњу и није био сигуран у његову вјеродостојност. Тај важни извјештај, по Вуксановом наводу, гласи: »Дана 20 о. мј. док је Његово Високопреосвештенство Владика црногорски био заузет претсједавајући на Цетињу скупштини

[1]) Зборник **Цетиње и Црна Гора** (приредило Професорско друштво). Београд 1927, стр. 96—117 и **Записи** XXIII, стр. 14—27, 75—95 и 144—159.

[2]) **Записи** XVIII, 1—9 и XIX, 335; уп. **Гласник** Српског ученог друштва књ. 65 (Београд 1886), стр. 180—184.

главара и стараца (corpo di Capi e Vechiardi) из двају нахија, катунске и ријечке, ту је такође дошао отпуштени њихов гувернадур Вуколај Радоњић, праћен сердаром и неколицином стараца с Његуша. Пошто је завршен посао ради кога су се били скупили, главари поменуте двије нахије ступише пред Владику и понизно га једногласно замолише, да би изволио поново поставити отпуштеног гувернадура на његово пређашње мјесто. За вријеме док су главари молили Владику за ово, Радоњић клечаше у понизном ставу. Владика, подигавши са земље Радоњића, одговори, да га он није ни макао с његовога мјеста, већ је то учинио народ, који је донио закључак да се Радоњић лиши гувернадурског звања и према томе само од народа зависи, да он буде поново враћен у своје звање· На то присутни замоле Владику, да, у колико то од њега зависи, пристане на то, што је Владика и учинио. Пошто га, затим, читави скуп призна за гувернадура, замоле Владику да се смилује и врати Радоњићу народни печат, који му је био одузет у моменту, кад је био смијењен с дужности гувернадура. Владика пристане, врати Радоњићу печат и титулиса га гувернадуром Црне Горе.«[3])

Сигурно је да је овај аустриски извјештај вјеродостојан, јер у Цетињском архиву има много докумената која послије овога обнављања гувернадурског звања адресира митрополит Петар »**Превосходитељному господину Губернатору** и благородној господи сердарима и војеводам и кнезовима и прочим главаром и старјешинам...«.[4]) а то сигурно не би радио да није било обновљено ово звање. Поред тога касније ћу навести и сигурне податке из Цетињског архива о обнављању гувернадурског звања, које није Вуксан имао у рукама. Овај аустриски извјештај важан је и још за једно питање. Познато је, наиме, да се у историској литератури о гувернадурима наводи и то, како су они временом толико ојачали, да су **узели половину земаљског печата,** док је друга половина печата била код митрополита.[5]) У овоме извјештају се, међутим, каже како је гувернадуру био у своје вријеме одузет, а сада враћен »народни печат«, па вјерујем да су аустриске власти могле бити тачно обавијештене и да се доиста радило о **цијелом** печату, а не о **половини печата.** Ја сам имао прилике да прегледам сва акта Цетињског архива од најранијих времена до смрти Његошеве и ни на једном документу нијесам могао утврдити да се народни печат састојао од двије половине, а то би се свакако морало примијетити на отисцима, па ма каква прецизност била употребљена приликом подјеле печата и ма каква пажња приликом отисака печата. Мало касније ћемо видјети, да и Његош пише 22 новембра 1830 г. руском конзулу Гагићу да су главари узели гувернадуру **печат** и чина га лишили, а изнијећу и још неколико података о томе

[3]) **Записи** XIX, 335—336.

[4]) Уп. **Посланице Црногорцима, Брђанима и Приморцима** митрополита Петра I Петровића Његоша, за штампу средио Душан Вуксан, Цетиње 1935, стр. 159—247.

[5]) М. Медаковић: П. П. Његош послједњи владајући владика црногорски, Нови Сад 1882, 45 (напомена), **Записи** XXIII, 24, итд.

питању. Овдје ћу напоменути то, да је 1947 г. Народни музеј на Цетињу откупио једно оригинално недатирано писмо задњега гувернадура Вука Радоњића, које има отисак гувернадуровог печата, али тај печат нема никаквог натписа нити има сличности са црногорским народним печатом, чији се отисци обично налазе на одлукама народних скупштина и Сената. 1948 г. Историски институт на Цетињу откупио је четири печата за црвени восак, који су припадали црногорским гувернадурима Радоњићима и њиховим насљедницима (»Гувернадуровићима«), али три од њих такође немају никакве сличности са познатим црногорским народним печатом· Четврти печат овалан је и величине је 35×31 мм. У средини печата су разни хералдички знаци (једноглави орао, два лава, двоглави орао итд.), а око њих је овај натпис: »Сії мох(у)р општа черн(о)т(о)ри (sic!) и Радонића«. Овај печат је сличан са једним врло ријетко употребљаваним црногорским народним печатом, на коме око двоглавог орла (испод њега је лав) пише: **„Печать опщи черногорски“.** Овај народни печат је такође овалан (има 31×28 мм) и вјероватно је Радоњићев печат рађен према њему, али могу тврдити да отиска поменутог Радоњићевог печата нема нигдје на документима Цетињског архива, те не вјерујем ни да је он уопште званично употребљаван. Отисак наведеног народног печата баш се налази на оригиналном писму од 10 октобра 1818 године, којим народни главари извјештавају митрополита Петра I, да су тога дана узели Вуку Радоњићу »губернаторско достоинство. . . да га нитко нема приознавати губернатором нашијем унаприједа и да се нема више мијешат у после народње, ни звати се гувернадуром нашим.« Други, врло често употребљавани народни печат округао је и има 30 мм у пречнику, у средини печата је двоглави орао (између глава налази се крст, а испод орла је лав), а око печата је овај натпис: **„Мох8рь всѣє ЧрнієГориГори“.** За тај народни печат Вук Караџић је писао 1852 године да »по свој прилици неће бити млађи од Ивана Црнојевића«, па додаје ово: »Ондје (на Цетињу) имају још неколика новија печата, али кад се што у народ шаље, овај се свагда удара, јер њега најбоље познају«.[6]) На основу докумената Цетињског архива може се утврдити, да није био подијељен ни први ни други народни печат. Крајем 1948 године Историски институт на Цетињу откупио је 227 оригиналних докумената који су припадали црногорским гувернадурима (документи су од средине XVIII вијека до 1830 године), па се ни у њима није могао наћи никакав податак за питање о подјели печата, те остаје да се за дефинитивно решење тога питања траже подаци ван докумената Цетињског архива. Могу напоменути само још то, да сам отиске народног печата са натписом: **»Мох8рь всѣє Чрнієє Гори“** налазио повремено на документима између 8 септембра 1741 и 12 августа 1874 године и да у том размаку од 133 године ниједан отисак није од подијељеног печата.

---

[6]) **Записи** XXIII, 167 — Печате црногорског гувернадура из 1733 и 1743 године видјети у **Гласнику** Земаљског музеја IX (1897), 203 и **Споменику** LXXII (1931), 35.

Послије овога увода о гувернадуровом печату прећи ћу на излагање приручних ми података о укидању гувернадурског звања за вријеме Његошево. Нећу се задржавати на питању ранијег укидања гувернадурства, јер, као што сам већ навео, о томе је Душан Вуксан објавио архивске податке, већ ћу одмах прећи на гувернадуров сукоб са Његошем и главарима у октобру 1830 године. То је било приликом смрти митрополита Петра I и питања о митрополитовом насљеднику. То питање детаљније сам обрадио у посебном чланку о тестаменту митрополита Петра I, па ћу овдје само кратко напоменути, да је гувернадур Вуко Радоњић с муком пристао, и то послије скоро свих народних главара, да призна младога Рада Томова Петровића (Његоша) за насљедника Митрополита Петра I. Само је на гувернадура Вука могао мислити Његош, када је 22 октобра извијестио руског конзула у Дубровнику Јеремију Гагића о смрти митрополита Петра I, па му каже и ово: »За њиме смо сви, мало и велико, чрезвичајно тужни, сјетни и печални, **нит је и јавни му досле бивши злорад и противник удержао се сад од сузах,** а по томе знати можете како је његовијема домаћијем и сроднијем. . .«

Гувернадурову жељу да се омете одобрење тестамента Петра I и потврда Рада Томова за његовог насљедника видимо и из одлука народних претставника од 20 октобра 1830 године. Ја сам те одлуке дословно навео у чланку о тестаменту митрополита Петра I, па их овом приликом нећу понављати. Но довољно је скренути пажњу на два мјеста из њих. У једној од тих одлука пише: »Знано буди. . . како се данас сабрасмо вес свештенически чин кои бјеше у Црну Гору и **Господин Губернатор Вукале Радонић** и остали главари на погребеније нашега Преосвјаштењејшега и милостивога Господара. . .«, па ипак међу потписницима те одлуке нема гувернадуровог потписа. У другој одлуци налази се и ова реченица: »И тако ми сви **свјештеници и власт духовна** која би у његову државу пофаљујемо и потврђујемо његове уредбе што му најпотоњи тастаменат изговара. . .« Тек послије потписа **двадесет и девет свештеника** налази се на овој одлуци и својеручни гувернадуров потпис, ма да је њему мјесто било да се потпише са народним главарима на првој одлуци.

Но иако се потписао на одлуци народних главара о признању Рада Томова за митрополитовог насљедника, гувернадур Вуко није се помирио с том одлуком, већ је и даље радио противу младога Његоша и настојао је, да, уз помоћ Аустрије, приграби од њега сву световну власт у Црној Гори. Та помоћ Аустрије, наравно, морала се скупо платити, јер би то истовремено значило и промјену црногорске политике, која је још од 1711 године била оријентисана према Русији, те би сада требало да Русију замијени Аустрија. Гувернадур је ишао и на један тајни састанак са аустриским ђенералом Тацом ради остварења свога плана. Састанак је био ноћу између 15 и 16 новембра у которском предграђу званом Шуч, удаљеном неколике стотине метара југозападно од Котора. Шта су разговарали аустриски ђенерал и црногорски гувернадур није познато, али су неки Црногорци одмах сазнали за тај састанак и извијестили Његоша, те су народни главари позвали гувернадура на Цетиње ради саслушања. Он је

изјавио да је ишао на Пуч ради неке своје потребе и ради народне користи, као и да је писао једно писмо руском конзулу у Дубровнику. Главари су потсјетили гувернадура да он није имао право у име њихово писати, па и да је имао право требало је да пише из Црне Горе а не из Котора, »пак му одмах **узму печат и чина га лише«** — каже Његош у писму руском конзулу Гагићу 22 новембра 1830 године. У истом писму Његош је објаснио Гагићу, да је гувернадур на овом састанку имао »намјереније предати им (Аустријанцима) Черногору и на исту метнути покровитељство њино, мислећи он безрасудно кад је Владика умро да већ није остало синовах отечества у Черногору и привјазаниках к славимој нами Росији.«[7]) Његош се дан раније (21 новембра) жалио Гагићу на Аустријанце и тога ради, што желе да одузму Црногорцима манастир Стањевиће, па наставља: »Све нам се чини, да су наши Црногорци праведно подозрјели на својега Гувернадура, да је његов ономадашњи тајни на Пучу (близу Котора) састанак ово све породио. . .«[8])

Из Његошевих писама не би се могао закључити тачан дан укидања гувернадурства, а могао би се донијети и погрешан закључак, јер у своме писму од 22 новембра Његош пише Гагићу: »И овако се (народни главари) погоде: ако буде Вама што писа да га лише чина и да му узму печат, зашто је преступно ријеч свега народа јер је то написа за њих, кад му они најесу рекли никуд да пише за народ; ако ли, пак, не буде Вама писа, чего их буде пресварио, ано да га убију и да му не оставе трага у Черногору од његове фамилије. Него видећи ја то, да не може бити без смутње, изидем пред главарима и почнем их молити за све што им је он сад учинио да му опросте. И тако, благодарећи Бога, будет моленије моје услишено и **све му опросте и тако се с нашијем измјеником умиримо.«**[9]) Међутим, 17 новембра гувернадур је »лишен службе и чина гувернаторскога« на општој народној скупштини, о чему су истог дана извијештени аустриски гувернер за Далмацију и руски конзул у Дубровнику Јеремије Гагић. Нијесам могао наћи извјештај који је послат далматинском гувернеру, али сам имао у рукама писмо народних главара конзула Гагићу. То писмо, мислим, до данас није било познато у нашој науци, па га доносим у цјелости:

»Из оппштега собранија Народњег чест имамо Вама предупредително извјестије учинити, да смо ми нашега досадашњега Гувернадура Вуколаја Радоњића сви согласно искључили од службе Народске за узрок овај: што је сам о себи, без ичијега питања и согласија, усудио се писати за границу некоме и потајне састанке и договоре чинити, како смо узнали, с Ћесарцима да им преда Цернугору. Зато смо писали данас

---

[7]) Цетињски архив и **Писма Петра Петровића Његоша** у редакцији Душана Вуксана књ. I, Београд 1940, стр. 7—8.

[8]) Цетињски архив и **Писма...**, 6. — Из овога писма од 21 новембра излазило би, да је гувернадуров састанак био 19 новембра **("ономадашњи** тајни... састанак"), али је то сигурно омашка, која је настала на тај начин, што је писмо састављено прије но је датирано и експедовано.

[9]) Цетињски архив, **Писма...** 8, **Записи** XXII, 133.

Ћесарскоме Гуверну, да смо га ми лишили службе и чина Гувернаторскога и да му никакве књиге од земаљскога посла ни пишу ни уважавају коју његову, јер неће никијем другијем у нашу земљу и Народ припозната бити. То исто изволите од нас и Ви разумјети и ако буде што на Вас он, Вукале Радоњић, ово данах за народ писао, то није с нашим согласијем и питањем, нити је од нас, ни за нас, нити ми хоћемо за то његово добротворство знати, нити га подержавати и пријмати, ни одговарати; но ми сви сложно и крепко држимо се онога прошенија и сношенија како је наш блаженопочивши благодјетељ к прељубимој нам Росији чинио и учинио, колико узнати можемо.«

Тога дана сигурно нијесу још били дошли сви народни главари на сазвани народни скуп, па на оригиналној одлуци постоји између двије групе потписа прилично празнога простора, свакако за потписе оних главара који накнадно дођу. Но, то ће бити пропуштено да се касније уради, те се та празнина и данас налази на документу. Послије уобичајене завршне реченице (»Међу тијем с истинскијем почитанијем јесмо и остајемо Вашега Високоблагородија почитатељи и покорне слуге«) налазе се потписи ових народних главара (текст наводим као у оригиналу, само сам додао интерпункцију према једном Гагићевом препису): сердар Михаило Бошковић на име свијех Бердах; от обштества Катунске Нахије сердар Манојло Вукотић и Стефан Перков Вукотић, кнез Тодор Ђукановић, кнез Вуко Пејовић, Саво Лукин Милић, Божо Станојев Мерваљевић, кнез Драго Рогановић, кнез Драго Николић, кнез Гавриле Витковић, Андрија Ђуров Калуђеровић; кнез Јоко Богдановић на име свијех Његушах. . .[10]) от обштества Љешанске Нахије: војвода Марко Ускоковић, Симеон Васов Вукчевић, Петар Челебић, Стано Ђуканов Ћетковић; Цеклин: Филип сердарев Ђурашковић, војвода Маркиша, кнез Дадаица Ражнатовић, кнез Груица Лопичић; Љуботин: војвода Завишић, кнез Калуђеровић; Грађани: кнез Стефан; Косијери: кнез косијерски; Добрилани: кнез.

Већ сам навео гувернадурову изјаву, да је писао једно писмо руском консулу у Дубровнику и да су му то народни главари сматрали као велики гријех, јер је »преступно ријеч свега народа«. То су му рачунали као велики гријех и у наведеној пресуди од 17 новембра. Садржај тога гувернадуровог писма није био познат народним главарима 17 новембра, а он ни до данас није познат нашој науци, већ се само наслућивао по Гагићевом одговору на гувернадурово писмо, које је касније Гагић послао Његошу у препису и које се и данас налази у Цетињском архиву.[11]) Но ја сам имао у рукама оригинално гувернадурово писмо и кад је ријеч о укидању гувернадурства морам и њега дословно објавити. При дну прве стране налази се пуна Гагићева адреса, а текст писма гласи:

---

[10]) Овдје долази у оригиналу празнина између потписâ народних главара.

[11]) Уп. Д-р Лазо Томановић **Петар II Петровић Његош као владалац,** Цетиње 1896, 10—11, **Записи** XIX, 336 (штампарска грешка је 16 **октобра,** јер треба 16 **новембра)** и XXIII, 153.

»Високо-благородни Господине!

Неимајући чест с Вашом особом описивати (sic!) се до сего времена, уздам се да ћете бити били извјестни како се преставио наш Господин Митрополит 18-го/30 Октомбрија прошлог у вечер на уре двије ноћи. Нијесам могао пријед Вам јавити, будући наложена мени многа дјела черногорска за умирити народ у Черници, Ријечкој Нахији и на остала мјеста. Благодареније буди преблагому Спаситељу, уредисмо правителство и утвердисмо мир до мјесеца Априла.

Молим Ваше високо-благородије да будете имати доброту преставити високославному и у свијету прослављеному Великому Императору нашему и осталому Двору Росиском наше плачевно состојаније има јоште от 1712-го года ови народ јест привјазан био и бити ће вјечно (sic!).

Нами нестајетсја (sic!) другог ожиданија токмо обратити се на високославни Двор кољенопреклоњено молити, да подари руку помошти и свог покровитељства овом вјерном и всегда привјазаном народу своим благоволенијем оне управе да се содержи у добром послушанију и уредби: доста је и много у самоволство и невјежество ови народ стојао без управљенија. Ја сам принужден вам ову моју умиљену писати, јере ме обвезује љубов мог милог отечества за не видјети унаприједа пропалши ови народ без управљенија, зашто није могуће да се може содержати унаприједа, ако не би милости високо-славнога Монарха.

В прочем остајем с полном чести и почитанију, ожидајући скорог вашег отвјета. Јесам

У Његуше

16/28-го Нојембрија

1830-го года

Вашего високо-благородија
нижајши слуга и доброжелатељ
Черногорски и Берцки Губернатор
и Кавалер Росијски
Вуколај Радонич«

Цијело писмо писала је друга рука, а само име и презиме написао је својом руком губернадур Радоњић. Ово губернадурово писмо примио је конзул Гагић 19 новембра (1 децембра), што се види из биљешке на полеђини писма, записане Гагићевом руком. Д-р Лазо Томановић тврди, да је ово губернадурово писмо састављено у Котору, »на пучком састанку«, ма да се из Гагићевог одговора на губернадурово писмо (копију Гагићевог одговора губернадуру имао је Томановић у рукама) види, да је оно датирано на Његушима. Ја сам у својој монографији о губернадурима претпостављао, да је губернадурово писмо могло бити написано на Његушима 16 новембра, јер је губернадур био на састанку с ђенералом Тацом 15 новембра, а суђење му је било на Цетињу 17 новембра, те је 16 новембра доиста могао бити на Његушима.[12]) И

[12]) Записи XXIII, 153.

данас бих био тога мишљења да ми није дошло до руку оригинално губернадурово писмо од 16 новембра, али када сам исто прегледао увјерио сам се да ми је рукопис писма познат и доиста сам утврдио, да је то исти рукопис којим су писана нека писма у Цетињском архиву из Котора и Доброте (као. на пр., 5/17 марта и 3/15 маја 1830, па 28 фебруара 1831 г.). Једно од тих писама (28 фебруара 1831) писао је и потписао Антон Радимир, син покојнога Божа, из Доброте код Котора, а ван сваке је сумње да он губернадурово писмо није писао без знања аустриских власти, нити је излазио на Његуше да га напише. Ко је био овај Радимир и какву је дужност вршио у вријеме око 1830 године нијесам могао утврдити, али се надам да ће неки од читалаца из Котора или Доброте моћи одговорити на ово питање. Пошто губернадурово писмо има неколика стилистички нејасна мјеста, ја сам чак склон да вјерујем у то, да је оно било концептирано на италијанском или њемачком језику, па је приликом превођења дошло до ових нејасних мјеста.

Гагић је убрзо одговорио на губернадурово писмо. Ма да је тај Гагићев одговор објављиван и до сада,[13]) морам га и ја навести, јер ће и по томе Гагићевом одговору црногорски главари утврдити губернадурову кривицу. 21 новембра (3 децембра) 1830 године, писмом број 96, Гагић из Дубровника детаљно одговара Радоњићу, па иако се Радоњић потписао »Черногорски и Берцки Губернатор«, Гагић му ипак меће само ову адресу: »Господину Вуколају Радоничу Росијскому Кавалеру в Његушје — Черногорје«. Писмо Гагићево, по својеручној Гагићевој копији, гласи:

»Високоблагородни Господине!

Почтењејше писмо Ваше от 16/28 Нојемвра текуштега года из Његуша, у којему извјештавате ме о смрти Блаженопочившега Митрополита Петра Петровича, како сте Ви Правителством отреждени били умирити народ у Черници, Ријечкој Нахији и у осталим мјестима, да сте уредили Правителство и утвердили мир до мјесеца Априла и опомињете ми да претставим Августјејшему Двору Всеросијскому плачевно состојаније црногорско от 1712^{a} года, то јест от како је народ привезан истому Двору и да је народ за то до сада у невјежеству, самовољан и без управљенија стајао — и прочаја, чрез прошасту пошту исправно получио сам.

Премда ми благоразумије не позвољава официаљну преписку имати с Вама, како с непознатом ми лично особом, ништа мање благопристојност изискује отговорити Вам на писмо Ваше тијем паче што Ви то требујете и при том јавити Вам оно што би и свакому Црногорцу откровено јавио и безпристрастно препоручивао.

Ваше страно изјасненије у писму Вашем даје ми справедливи повод сумњати се о добром Вашем споразумјенију с Правителством и

[13]) П. А. Лавровъ **Петръ II Петровичъ Нѣгошъ Владыка Черногорскій и его литературная дѣятельность,** Москва 1887, 206—207. Д-р Л. Томановић **Петар II . . .** 11. **Записи** XIX, 336—338 и XXIII, 153—154.

верховним вашим Вождом, о којему Ви, к сожаљенију, ни слова не опомињете. Дакле, Ви заједно с Вождом у согласију не дјејствујете, јербо с њим јединообразно не пишете. Све што се именем народа чини треба да из једнога источника изходи, ако хоћете да будете срећни и да вам све добро учињено буде. Они кои састављају Правителство треба да буду у согласију, иначе не може бити Правителство, а кто није у согласију с Правителством онај не може називати се членом Правителства.

О смерти Блаженопочившега Митрополита Петра Петровича давно сам извијештен његовим Намјестником и Насљедником Господином Радивојем Томовим Петровичем, кои ми је сообштио Духовно завјештаније Блаженопочившега Митрополита и два народња акта признанија и потверждениja истога завјештанија, један духовних, а други гражданских чинов, у коима имао сам чест и Ваше почтенњејше име видјети подписано.

На основанију, дакле, Духовног завјештанија Блаженопочившега Митрополита, које је у Црногори (sic!) за закон припознато и по увјеренију Правителства и главнога Вожда народа црногорскога Господина Радивоја Петровича, с коим јединствено преписку официалну ја имам, с великим и пријатним удовољствијем представио сам ја Височајшему Двору Всеросијскому и описао послушнога и великодушнога народа црногорскога мирно и благоразумно поведеније у садање вријеме премјене Верховног Начаљства о потвержденију Вожда и совершеном миру и спокојствију у Црногори.

Послије овога страно је мени от Вас чути, да сте Ви отреждени били мирити народ у Черници, Ријечкој Нахији и у осталим мјестима, — кад никто о том немиру до сад ни ријечи није проговорио, нити ми је јављено. Дакле, ја имам право сумњати о том што ми Ви пишете. — Такођер страно ми је и непријатно чути от Вас, да се народ находио от 1712ª года у плачевном состојанију, у самовољству или безначалију, без свакога правленија, кад је всемирно познато да је народ црногорски (колико је човјечески возможно било) под кротким и благоразумним правленијем Блаженопочившега Митрополита Петра Петровича, покровителствован будући Росном, независимост своју приобрео и до данас сохранио, јербо у невјежеству будући, а к тому самовољан, незауздан, без управленија (како Ви говорите) не би могао состојати, нити би га икто до сада трпио.

Народ црногорски, ако жели бити свијетал и срећан, треба пред лицем свијета да засведочи и призна труде и отеческо попеченије о њему Блаженопочившега Митрополита Петра Петровича, а то ће засведочити само мирним — без рока — и постојано мирним поведенијем, набљудавајући междусобно согласије и љубов — и мир са сусједима. Он у мирном состојанију може по справедливости очекивати от свакога помоћ и покровителство, а немиран будући може до тога довести сусједне народе, да га совершено разоре и истребе, како заразителну кугу и највеће зло, — само присвоити га не могу.— Познато је да се благоустројена Правителства стиде покровителствовати немирне људе, а за дужност почитују истребљавати зло између људи. Зато, зашто се не би они кои састављају у Црногори Правителство потрудили уговорити и принудити народ црногорски, да продужи без свакога рока ово садање блажено и насрећније состојаније мира и завјет учини на гробу Светога Митрополита Петра да ће у напредак о сваком Ђурђеву-дневи обновљавати мир, — а не вражду и немир?

Дакле, ако истино љубите Ваше Отечество, а Ви непрестано у дану и у ноћи проповиједајте соотечественицима Вашијема мир, мир и мир и утврђујте их у том, да њихова срећа, а оних кои Правителство састављају слава, јединствено от мира зависи. Но, проповијед безполезна је без добриј примјера: ако поглавари нису у согласију и љубови међу собом, народ поготову не може миран бити, нити ће знати кога има слушати. Поглавари нека буду мирни, согласни и у љубови, пак ће народ слушати их и терпјеливо повиновати се и чекати у миру своју срећу и благополучије, која му ја сердечно желим.

В прочем, у напредак Ваша љубезњејша писма у сваком другом отношенију (само не у официаљном и политическом) биће ми весма пријатна и предметом особитога мојега старанија отговорити Вам на она по обстојателствам.

С отмјеним моим к Вам почитанијем, чест имам бити. . .«[14])

Није потребно наглашавати, да се послије оваквога одговора гувернадур Радоњић није имао чему надати од рускога консула Гагића. Гагић му је у писму тако јасно казао, да само младога Рада Томова признаје за претставника Црне Горе и да са Радоњићем неће водити никакву званичну или политичку преписку, те Радоњић више није могао преко Гагића ништа предузимати. Овако одлучно и јасно Гагићево писмо нарочито је карактеристично тога ради, што је он тек 25 новембра (7 децембра) примио Његошево писмо од 22 новембра, којим га је Његош извијестио о гувернадуровом састанку са аустриским претставницима на Пучу и уз које му је послао одлуку народних главара од 17 новембра, којом је Радоњић лишен »службе и чина губернаторскога«. Одлучност Гагићева према овом гувернадуровом поступку још се боље види из Гагићевог опширног извјештаја о укидању гувернадурства, који је послао 29 новембра руском посланику у Бечу, Димитрију Павловићу Татишчеву. Гагић у почетку извјештаја пише о тестаменту митрополита Петра I и признању тога тестамента и митрополитовог насљедника Рада Томова од стране окупљеног народа и народних старјешина дана 20 октобра, па додаје да је послије тога настао у Црној Гори потпуни мир. Овај мир у земљи настао је, каже Гагић, благодарећи раду и непрекидном старању »иако још младога, но скромнога и ваљанога предводитеља Радивоја Петровића« и његових сарадника Игумана Мојсеја (Зечевића), Сима Милутиновића и Ивана Поповића. Мало даље Гагић продужује: »Неки Вуколај Радонић, титуларни губернатор црногорски и

[14]) Цетињски архив, уп. наведену литературу под 13).

посилац руског ордена Свете Ане 2-ог степена (уосталом, како говоре, човјек веома ограниченог ума, који је учествовао у буни против Турака, припремљеној прошле године од Луке Пејовића у Албанији и Црној Гори), будући је био одавно непријатељ митрополита Његоша (тј. Петра I — Р. Д.) на разне је начине интригирао и старао се са својим једномисленицима, да још за живота митрополитова постане го**сподар у Црној Гори („сдѣлатся Повелителемъ въ Черногорѣ"). По** смрти, пак, митрополитовој, Вуколај Радонић својом лакомисленошћу се поносно и насигурно мислио да ће од својих једномисленика **бити изабран за вођу Црногораца („избраннымъ быть въ Предводителя Черногорцевъ"), ма да његова нада није имала ни**каква основа«. У наставку свога извјештаја Гагић пише о томе, како се на народној скупштини, гдје су старјешине једногласно потписале одлуку о признању Радивоја Петровића за народнога вођу, Радоњић дуго опирао да потпише ту народну одлуку, па је тек послије дуже борбе био принуђен да се покори »гласу и вољи народа«, те је потписао поменуту одлуку и заклетвом је потврдио сагласност са њом. Како је било одавно сумњив, главари су му на поменутој скупштини забранили сваку везу са иностранством, нарочито са аустриским властима. »Али ограничавати сличним мјерама увријеђено Радоњићево властољубље било је нешто тако, као потстицати га ка бржему испуњењу његових замисли« — каже Гагић, па даље пише Татишчеву о познатом нам Радоњићевом састанку са аустриским ђенералом Тацом на Пучу и скупштини народних главара од 17 новембра, која је Радоњића саслушавала и осудила. Гагић у извјештају каже, да је на поменутој скупштини »Радоњић био једнодушно осуђен на смрт, но из обзира што се за њега Радивоје заузео опростили су му живот, али је лишен чина и преведен у обичне Црногорце«. У наставку свога извјештаја Гагић пише Татишчеву о захтјеву Аустрије, да јој се уступи манастир Стањевићи и тражи о томе упутства од својих претпостављених.[15])

Овакав Гагићев извјештај морао је онемогућити бившем гувернадуру Радоњићу сваку акцију и интригу против Његоша код руских власти и он се доиста није могао надати остварењу свога плана помоћу Русије. Ни сам Његош није дозвољавао да се забораве Радоњићеви планови. Видјели смо да се Његош жалио 21 новембра Гагићу на Аустрију, која жели да узме манастир Стањевиће, па рачуна да Црногорци имају право што мисле да је за ову аустриску одлуку крив гувернадур Радоњић. 10/22 децембра 1830 године Његош опет пише Гагићу о манастиру Стањевићима. У писму је јасна алузија на планове бившег гувернадура Радоњића и његове присталице. У томе писму Његош говори о томе »како је један Церногорац излазио пред генералом кесарскијем и рекао му, што хоће неправедно и на силу да узме Стањевиће«, па му је на то аустриски ђенерал одговорио: »Ја не бих доша да ме нијесу неки

[15]) Цетињски архив; уп. Лавровъ **Петръ II...**, 24—26.

Церногорци звали да покријем трупом Стањевиће.« Овај Црногорац, коме Његош не помиње име, овако је одговорио аустриском ђенералу: »Господине, ми знамо те људе, али, Божја ти вјера, ја ти истину кажем, да смо воли ми сви остали Церног(орци) и Брђани погинут и да ни (нам — Р. Д.) се траг затре, него преварити Цара Росијскаго и назвати се издајници отечества и уљест под Цесаром, зашто ми нијесмо ништа крв пролијевали отка ни је траг наста, нако зато само да не будемо под јармом турским и латинским. И остани с Богом!« — »Он отолен пође, а генерал остане зачуђен! И будите увјерени да је ово све истинито било« — завршава Његош овај свој извјештај консулу Гагићу.

Мјесец дана касније, 12/24 јануара 1831 године, Његош поново потсјећа Гагића на аустриске сплетке. Он га тога дана извјештава о доласку у Боку некога Луке Пејовића, званога **Локач**, који прича кроз Боку »да има подпор од Беча да смути и покоље Черногору«, те му неки Црногорци иду на састанак, па и Симо Милутиновић. У наставку писма Његош се жали Гагићу на Ђура Радоњића, брата бившег гувернадура, који је »јошт поприће« дошао из Цариграда, камо су га били послали неки Бокељи. Овога Радоњића је руски посланик у Цариграду Рибопјер лијепо примио и чак му је платио трошак за пут до Крфа, те је »жао свему народу черногорскому што га тако пријмају онаквога галиота и издајника својега отечества, који није ни тамо ништа био него да што шпија...«[16])

Бивши гувернадур свакако није ни даље мировао. Није ми познато да је до сада објављено ма какво писмо бившег гувернадура аустриским властима из овог времена[17]), али вјерујем да је Радоњић ипак нешто радио у томе погледу, или су се аустриске власти каткада њему обраћале. До тога закључка сам дошао на основи једне опште народне одлуке од 6 фебруара 1831 године, којом народни главари и народни суд извјештавају аустриског »окружног војводу« Михајла Мартелинија о Његошевом рукоположењу за архимандрита, наглашавајући му да ће он касније бити постављен за владику, па настављају: »Сви главари и народи наши от све наше земље све њему дајемо у руке да **он има писати и отписовати на све стране кудијен сљедује** и за госп(о)дара држати њега како што смо и његова стрица и **ко гођ има писати да има њему писат у нашу обшту кућу Манастир на Цетиње, а у друго мјесто у нашу земљу нигђе, е неће бити примјено нипошто. Но, Госп(о)дине, да буде објављено у ваша мјеста која се имају с нама отписоват за чесове догађаје да се пише нашему Г(о)сп(о)дару алимандриту *(sic!)* Петру Петровићу**, којега сви почитујемо и руку му љубимо. И ово, Госп(о)дине, ако овако не буде биће смутња међу ове двије профинције, страх не от тога, пак

[16]) о Пејовићу-Локачу в. **Гласник** Српског ученог друштва књ. 65, стр. 182—183 и **Записи** XVIII, 2 и даље, а о Ђуру (Ђузи) Радоњићу: Медаковић **П. П. Нѣгош,** Нови Сад 1882, 52—53, П. Ровинскій **Петръ II (Раде) Петровичъ Нѣгошъ Владыка Черногорскій,** С. — Петербургъ 1889, 17 и Д-р Л. Томановић **Петар II...,** 13.

[17]) Уп. **Записи** XXIII, 154 (нап. 1 и 2).

ваља виђет ко ће томе бити крив пред цијелим свијетом ако се што с тога догоди...«

Аустриске власти, доиста, нијесу олако пристајале на мирањ развитак догађаја у Црној Гори, јер им се чинила врло повољна прилика за изазивање нереда у земљи доласком на столицу митрополита и господара Црне Горе седамнаестогодишњег Рада Томова Петровића. Они су за ове своје планове чак одредили редовне годишње расходе. Нијесам могао утврдити тачно вријеме ове аустриске одлуке, али је она била прије средине мјесеца марта 1831 године, јер 18/30 марта те године пише Његош Гагићу о разним аустриским интригама и подмићивањима, па му каже и ово: »Чули сте може бит и прије, како су дати от Двора Австр(искога) 6.000 цекина сваке године за да се мути Церна Гора и да не пријма русијиско покровитељство, и исте паре су уређене чрез конта Периновића из Доброте... Мене је велики страх у серцу мојем от тијех парах да не смуте народ, зашто Вама је извјестно В(аше) В(исоко) Б(лагороће) да је наш народ у великој сиромаштини.« Аустриско подмићивање преко конта Матеје Периновића и даље се наставља, јер се Његош на то жали Гагићу и 26 маја исте године. Тога дана дошао је Његош из Брда на Цетиње и нашао је да се осјећају посљедице аустриског подмићивања, па моли Гагића за савјет шта ће да ради, јер не може стално говорити народу о обећањима која му често дају из Русије црногорски изасланици Иван Вукотић и Матија Вучићевић. Његош се даље жали Гагићу како нема средстава да организује »такво правитељство, које би народ довело до послушанија, а народ је сасвијем сиромашан а наши непријатељи дају новце за смутити га, а Ви знате да новци многократ учине буну и смутњу и у столичне градове европејске, којизи имају и новацах и војске доста, а камоли неће у један сиромашни народ.«

Колико су интригирале аустриске власти лијепо се види из факта, да чак ни 22 маја 1831 године аустриски комесар и окружни војвода у Котору Мартелини не рачуна Његоша за правог претставника Црне Горе, већ му о томе тражи разне податке. То се писмо није сачувало, али је познат Његошев одговор на исто. У своме одговору Његош је изнио цио историјат свога доласка на столицу црногорских митрополита, наглашавајући чак и то, да га је митрополит Петар I »нарекао« за свога насљедника још кад га је »узео код себе воспитавати.« Даље Његош обавјештава Мартелинија да га је Петар I и својим тестаментом одредио за насљедника, те је ту његову одредбу потврдио цио народ, што је потврђено и писменим одлукама. »И тако је писмо главарско истинито«[18]) — завршава Његош свој извјештај, мислећи свакако на одлуку народних главара од 6 фебруара, о којој је мало прије било ријечи. Аустриски комесар Мартелини ни овим Његошевим извјештајем није био задовољан, те у августу поново покреће исто питање и тражи од Његоша разне податке »за промјену

[18]) Д. Вуксан: **Писма Петра II Петровића Његоша**, 18.

новога поглавара церногорског«. Његош га је опет извијестио и раније наведеним подацима му доказивао, да »писмо што су главари к Вама послали оно је истинито.«[19])

Није потребно наглашавати, да су ова Мартелинијева питања била добро срачуната и да се бивши гувернадур није могао помирити са положајем »обичног Црногорца«. Иако нема директних доказа о његовом раду у ово вријеме, ипак се из писма од 11/23 јула, које шаље црногорски повјереник у Котору Иван Поповић (»Иванчик«) консулу Гагићу види, да се чак ни гувернадурова браћа нијесу могла помирити с новим положајем. У томе писму Поповић јавља Гагићу да је на Цетињу била народна скупштина на Петровдан (29 јуна) и да је вјера између појединих племена продужена до Митровдана (26 октобра), а нека мјеста су чак учинила и мир. У продужењу свога писма Поповић јавља Гагићу сљедеће: »А губернаторова браћа јошт волнујутсја (кипе од гњева, долазе у ватру, узрујавају се — Р. Д.), али Черногорци писали њима да повинујутсја (покоре) суду черногорскому; губернатор не иде никуд, но све дома стоји.«

Интересантно је то, да се Његош ипак још једанпут заузимао за бившега гувернадура Радоњића. То је било приликом оснивања Сената, када је Његош молио главаре те су Радоњића изабрали за члана Сената. То се види из опширне пресуде од 4 јануара 1832 године, којом је ријешено да се Радоњић затвори и његова породица протјера из Црне Горе. Њу ћу донијети у цјелости, јер она није до сада била позната у нашој историској литератури. Из спроводног Његошевог писма од 11/23 јануара 1832 године заслужује такође навести неке податке, јер допуњују поменуту пресуду, а поред тога ни оно до сада није било објављивано. Излажући у почетку опширно заслуге Ивана Ивановића-Вукотића и Матије Вучићевића за Црну Гору, Његош наставља: »Препровождавам Вам овди копију сентенције која се је овди учинила, из које ћете моћи јасно виђети и по којој јест све испуњено, будући да све робје од куће Јока Станова има три дана да је већ изашло из нашијех границах и вступило у карантину пред Котор, а Вуко, пређашњи Губернатор, и његов брат Марко Радонићи находе се овди у гвозђа у тамницу, и осуђено је да ова два човека не могу изаћи из тамнице прије но продају своја добра у Приморје и њихово све робје изађе из Боке Которске, будући да се је одсудило да ова кућа не може живјети у Приморје. Но тако како ми не можемо заповиједати у Ћесарску земљу, то осудило се се (sic!), да ако се ова кућа не согласи на вишеречено, ови два што су у гвозђа нећеју бити пуштени, а може бити да ће напосљедак бити и разстријељани. — Ја сам дужан Вама јавити, да најтрудније што је толко било могуће свршити овди за срећу овога народа већ је свршено, будући да ова кућа Радонића вазда је радила о неслоги и несрећи овога народа и од ње је народ вазда трпио и муку подносио.« Његош моли Гагића да о овоме извијести претпостављене

[19]) Ibidem, 28— 29.

и да јави о реду и миру који влада у Црној Гори, чему се сви сусједи диве, јер »нитко не смије не толко што ружно коме учинити, но ни рђаву ријеч рећи; сваки слободно пролази проз земљу, тргује мирно, свршава своје после без никаква страха...« Уз ово писмо Његош је послао Гагићу копију одлуке о затварању бившега гувернадура Вука и о протјеривању из Црне Горе цијеле њихове породице. Та одлука детаљно излаже Радоњићеве грешке и дословно гласи:

»На 1832 године, мјесеца јануарна 4-га числа.

Да се зна и да буде вјеровано пред свакијем судом илити господаром ђе би изишло ово писмо, како ми вас Сенат Црногорски и Брдски и остала Гвардија разгледасмо ђела и поступке Вука Радонића пријђашњега Гуверн атура, и сва његова ђела разабрасмо, како пријђашња тако исто и садашња.

1-о Како је 1817-те године он исти Вуко Радонић, у вријеме када су се кћели Црногорци преселивати у Русију, он је без знања покојнога Митрополита и све остале Земље Црногорске и Брдске писао у Диван турски, да оне пресељенике црногорске не пушти у Русију, будући, писао је исти Радонић, да су ти Црногорци турска раја и заради тога исто робље било је принуђено невољно и жалостно вратити се натраг, из којега робља више од трећега дијела погинуло је и у море бачено, за које његово преступленије он, Радонић, био је свијем народом црногорскијем и брдскијем сметнут с Губернаторст(в)а и био му је одузет општи народни печат. Но опет, по великој мо(л)би покојнога Митрополита, народ црногорски и брдски смиловао се и приватише га на прво мјесто Губернаторства и дадоше му народни печат.

2-о Када се је покојни Митрополит преставио сваки Црногорац и Брђанин дође на погребеније и виђеше Тестамент покојнога Митрополита, у којему гласаше да је свога синовца Гд. Рада Томова, садашњега Господара и Архимандрита Петра Петровића, оставио својијем насљедником и намјестником и вас народ црногорски и брдски признаде га за свога Господара, а он, Вуко Радонић, послијем (sic!) тога писао је лажљиво Конзулу Русијскому у Дубровник, да је народ црногорски и брдски њега признао за Господара од све Црне Горе и Брдах.

3-е Он исти Вуко Радонић послије смрти покојнога Митрополита продавао је Црну Гору и Брда без свачијег знања, а с тим издавао је своје отечество.

4-о Дознало се је, да је прошасте године исти Вуко Радонић шиљао Луку Локача у Русију од својега имена и свијех главарах и народа црногорскога и брдскога, а без знања ничијега. Такођер познато је, да се у Петербургу у Министра налази подпис Гувернадуров и писмо које је потврђено печатом народњим, у којему је писму написато, да је Локач послат депутатом од све Црне Горе и Брдах и у истоме писму написато је свако зло које је толико било могуће измислити против покојнога Митрополита, а за несрећу свега народа црногорскога и брдскога, а све је ово било без знања ничијега.

5-о Кад су Господа Русијска дошли на Цетиње био је скуп народњи и ту се уредио Сенат и Гвардија од све Црне Горе и Брдах. Народ је изабрао сенаторе од све земље, тако исто и гвардију, а Вука Радонића је земља оставила да не буде више са земљом. Но Господар Архимандрит и Господа Русијска видећи то умолили су Сенат и Гвардију, да и Вука Радонића прийме у Сенат, да буде сенатором како и остали, с тијем једнако договором да Радонић донесе народњи печат у Сенат и он се то обећа да испуни. И таковим његовим обећањем варао је Сенат 3 мјесеца данах да ће га донијети, а послијем тога поче се клети пред свијем Сенатом и Гвардијом да га је изгубио, но када га сенатори и гвардија почеше страшити да ће га за то судити, тада он каза да га није изгубио, но да му је тај исти печат у његову кућу и по наредби Сената он посла сину својему да печат пошље, али и у тому превари и печата не донесе.

6-о Кад се је уређивао Сенат било је с договором речено, да ако међу њима когод изнесе какву тајну, то такви чојак да се ћера из наше земље. Послијем тога исти Вуко Радонић долази њеколико пута у тавницу к сужњевима и нарећива: а) Ђуру Станковићу с Кчева (и) б) Радосаву Андријћу из Пјешивацах да бјеже, говорећи њима да ће ју (sic!) погинути, по којему узроку Чевљанин утече, а Радосав пред свијем Сенатом и Гвардијом и пред истим Вуком Радонићем посвједочи, а и сам Радонић призна то.

За сва ова вишеречена безаконија вас Сенат и Гвардија Црногорска и Брдска одсуди, да се Вуко Радонић метне у гвозђа, што и би учињено, а сврх тога да сва кућа Јока Станова Радонића има бити изагната из границах црногорскијех и брдскијех, а имуће њи(х)ово, које се налази у Црну Гору, да има остати овђе, па да се од њега намирују дугови који се броје на кућу Радонића, а Вуко Радонић и брат његов Марко да стоје у тавницу доклем (sic!) год не изиђе из нашијех границах све робље Јока Станова и докле не продаду све своје имуће у Приморју и док не пође робје све из Боке даље.

7-о Ако ли се стане противити ова кућа Јока Станова и не кћене вишеречено извршити, то осуди се да сва земља иде на њих да их ископа, а Вуко и Марко Радонић да се мушкетају.

8-о Ако би се нашао који Црногорац или Брђанин да се стане противити свему вишереченому, које смо ми одредили и одсудили по царскијем законима, то одсуди се да такве људе ћерамо из наше земље исто како и кућу Јока Станова.«

Карактеристично је, да је Његош већ 6 јануара, то јест два дана послије донесене пресуде, извијестио аустриског окружног комесара у Котору о овој пресуди, док ће руског консула Гагића извијестити тек 11 јануара. Но аустриском комесару ипак није послао, као Гагићу, препис пресуде, већ га само извјештава да је бивши гувернадур суђен »по законима нашијема«, те по донесеној пресуди »сва кућа Јока Станова Радонића има бити изагната из нашијех границах; заради тога данас отправља се одавден гвардија наша на Његуше да испуни

опредјеленије Сената«. У наставку свога писма Његош моли комесара да поменутој фамилији дозволи улазак у аустриску граничну »карантину«, јер су Радоњићи одлучили да пређу на аустриску територију. Ово је писмо Његош послао Мартелинију по специјалном изасланику, који је имао пред Котором чекати његов одговор.[20])

Наведена пресуда од 4 јануара потврђује раније поменуте податке, да је гувернадурско звање доиста укидано за вријеме митрополита Петра I и опет ускоро обновљено, како стоји у аустриском извјештају који је нашао Душан Вуксан у Которском архиву. Неуспјела сеоба Црногораца у Русију 1817 године прилично је позната,[21]) те се не треба чудити што се за њен трагични завршетак морала искалити народна мржња на гувернадура Радоњића, што му, ево, није заборављено ни 1832 године. Из ове пресуде видимо потврду ранијега мога навода, да сигурно неће бити тачна тврдња о подјели народнога печата између митрополита и гувернадура, што се нарочито јасно потврђује текстом четврте тачке пресуде, у којој је ријеч о гувернадуровом писму руском министру иностраних дјела, »које је потврђено печатом народњим«, а које је писао сам гувернадур »без знања ничијега.« То не би могао гувернадур урадити, када би печат био подијељен између митрополита и гувернадура. Но како је митрополит Петар I своја писма и посланице народу потврђивао својим специјалним печатима,[22]) онда је сигурно гувернадур могао имати народни печат, да би истим потврђивао важније пресуде и одлуке народних главара. За питање о печату имамо драгоцјен податак у тестаменту гувернадура Јована Радоњића од 4 јануара 1802 године, који сам објавио у двоброју **Историских записа** за јануар—фебруар 1949 године (стр. 88—89), а у коме дословно пише и ово: »И Вуко нека узме у своју скрињу **мохур земаљскиј и мој вељи** те су у град у сандук...« Први је печат свакако један од позната нам два народна печата, а други »вељи« сигурно је наведени печат са натписом **»Сїі мох(у)р општа черн(о)т(о)ри и Радонића«.** Ја мислим да се ријечи »те су у **град** у сандук« једино тако могу разумјети, да се Радоњићев сандук са печатима налазио у **Котору,** па не могу разумјети зашто је црногорски гувернадур чувао печате у **Котору,** а не у својој кући на Његушима, гдје је и тестаменат писао?! Када би се срећним случајем пронашло у руским архивама гувернадурово писмо руском цару, о коме је ријеч у четвртој тачци одлуке од 4 јануара 1832 г., могло би се утврдити који је »народни печат« био на њему отиснут, а тим би се ријешило и питање, који је народни печат био код гувернадура. Решење тога питања било би корисно, јер док се у петој тачци одлуке од 4 јануара 1832 г. тврди, да гувернадур, поред свих пријетња и обећања, »печата не донесе«, касније ће у једном извјештају писати:

[20]) Цетињски архив и **Писма Петра II...,** 48—49.

[21]) Д-р Алекса Ивић: Неуспела сеоба Црногораца у Русију 1817 године — **Записи** XVII, 65—67; уп. и **Записи** XVIII, 1—4 и XXIII, 306—307.

[22]) Отиске печата митрополита Петра I видјети у дјелу **Матеріалъ и нѣкоторыя изслѣдованія по исторіи Черногорья** А. Александрова, Казань 1897, 62 и 64 (имао је и трећи печат, врло сличан овоме).

да је гувернадур **повратио** печат Сенату. У четвртој тачци помиње се Лука Локач-Пејовић и његове интриге, као и једно гувернадурово писмо рускоме министру. Преко тога истога посредника гувернадур је и раније интригирао, о чему је објавио документа Душан Вуксан,[23]) па то нећу износити. »Господа русијска« која се помињу у петој тачци ове пресуде јесу Иван Ивановић-Вукотић и Матија Вучићевић, који су дошли у Црну Гору из Русије 1831 године, а за које пише Његош Гагићу из Острога 6 октобра поменуте године: »Љубезно Вас поздрављају наши нови гости Господин Матвеј Вучичевић и Господин Иван Вукотић«. Вјероватно да су они донијели неке руске законе, на које се може мислити када се у осмој тачци каже, да су гувернадура »осудили по царскијем законима«, док Његош аустриском комесару пише да је он осуђен »по законима нашијема«. Вукотић ће стварно касније саставити познате »закопе отачаства«,[24]) које је сигурно радио по неким руским законима, те вјероватно тога ради неће бити ни примјењивани у живот. Мора се признати, да је бившему гувернадуру у тачци другој приписана једна кривица, коју он доиста није учинио. Ту се за Радоњића каже, како је писао Гагићу »да је народ црногорски и брдски њега признао за Господара од све Црне Горе и Брдах.« Из овога се може закључити, да Његошу и црногорским главарима ни 4 јануара 1832 године није био познат текст раније наведеног гувернадуровог писма Гагићу од 16/28 новембра 1830 године, те су они сигурно само на основи познатог им Гагићевог одговора Радоњићу могли овако окривити бившег гувернадура. Сам Гагић је видио да је ова кривица нетачна, па је одмах по пријему Његошевог писма и копије пресуде одговорио Његошу. У своме одговору од 16/28 јануара 1832 године Гагић пише Његошу: »Ваше Високопреподобије! Предраго ми писмо Ваше од 11/23 јануара под No 60 разпечаћено... (sic!)и при оном копију недостаточне сентенције от 4-о јануара имао сам чест получити и данас сообштавам коме знати сљедује о свему што ми пишете. — Не знам како је могао Ваш Сенат узети неправедни предлог к осужденију Вука Радонића? — »да је он писао Росијскому консулу у Дубровник, да је народ Црногорски и Брдски њега (Вука) признао за Господара от све Црногоре и Брдах« —, то ништа није истина. Жао ми је, што је Сенат такову погрешку учинио.«[25])

Нијесам могао наћи никакав архивски податак о извршењу пресуде од 4 јануара 1832 године. Из наведеног Његошевог писма од 6 јануара те године видјели смо, да он извјештава аустриског комесара у Котору о пресуди народнога суда, па наставља: »...заради тога **данас** отправља се одавден гвардија наша на Његуше да испуни опредјеленије Сената.« То би значило да је два дана послије донесене

[23]) **Записи** XVIII, 2 и даље; уп. **Гласник** Српског ученог друштва књ. 65, стр. 182—183.

[24]) **Записи** I, 44—45 и подгорички **Правни зборник** за мај—јуни 1938, 87—94.

[25]) Цетињски архив; уп. Лавровъ **Петръ II...,** 206.

пресуде она и извршена. По излагању Ровинскога, извршење пресуде било је повјерено сенатору Стевану Перкову Вукотићу, који је позвао снажнога и храброга Пеја Матовића (Воиновића) са још неколико тако одважних Чевљана. Напад је извршен ноћу и Радоњићева кућа је најприје потпаљена, па је Пејо успио да ухвати бившега ђувернадура Вука, а поред тога убијено је још 5—6 лица на Ловћену, гдје су им били катуни. Сви остали су се предали и пошли су у Котор, док им је имање разграбљено, а бивши гувернадур доведен је на Цетиње и био је у затвору у једној манастирској пећини, која ће се отада звати **гувернадуровица.** У затвору није дуго држан, те је по ослобођењу и он прешао у Котор, завршава Гагић.[26])

Већ сам напоменуо, да нијесам могао наћи у Цетињском архиву доказ о томе, шта је био непосредан повод за доношење одлуке о затварању бившега гувернадура Вука и протјеривању његове породице. Д-р Лазо Томановић и Ђорђе Поповић кажу, да је повод томе био ухваћена Радоњићева тајна-преписка са аустриским властима.[27]) Д-р Владан Ђорђевић тврди, да »поред најсавеснијега копања« није могао пронаћи ништа од те Радоњићеве тајне преписке,[28] али ја вјерујем да се о томе питању ипак може нешто пронаћи озбиљним проучавањем Которскога и Задарскога архива. То претпостављам на основи до сада објављене грађе из Задарског архива. Довољно је, мислим, потсјетити само на једну реченицу из акта среског поглавара у Котору од 2 марта 1837 године, који аустриском министру полиције пише опширно о приликама у Црној Гори, па каже и ово: »**Неки разлози, које није нужно овдје помињати,** приморали су Црногорце, да изгнају из своје земље породицу губернадура Радоњића, и поглавице њене биле су приморане да прибегну у овај срез, где се и данас налазе, оставивши у отаџбини сву имовину и напустивши све интересе.«[29]) Из докумената Задарског архива видимо и то, да су 23 фебруара (по новом календару) 1832 године бивши гувернадур и брат му Марко још били у тамници на Цетињу »и да се с њима строго поступа«.[30])

Када је бивши гувернадур пуштен из тамнице и протјеран у Котор нијесам могао утврдити из прегледаних архивских докумената, а о томе питању није се могуће ослонити на историску литературу. Колико се у њој налази несигурних података довољно је потсјетити на Медаковићево дјело о Његошу. Ма да је он (Медаковић) први пут дошао у Црну Гору 1844 године, то јест свега 12 година послије протјеривања бившега гувернадура, а имао је цетињска документа у рукама, ипак

[26]) П. Ровинскій **Петръ II...,** 29; уп. Д-р Л. Томановић **Петар II...,** 13.

[27]) Д-р Л. Томановић **Петар II...,** 13 и Ђорђе Поповић **Историја Црне Горе,** Београд 1896, 173.

[28]) Д-р Владан Ђорђевић: Црна Гора и Аустрија 1814—1894 (посебна издања Српске академије XLIX), Београд 1924, 41 (нап. 2).

[29]) Прото Љубо Влачић: Петровић Петар II Његош, Београд 1937, стр. 4.

[30]) Ibidem, 30. — Нетачно је, дакле, Томановићево тврђење **(Петар II...,** 13), да је Радоњић протјеран "неколико дана" послије изречене пресуде од 4 јануара 1832 г.

у поменутом дјелу пише, да се у нападу на Подгорицу **14 и 15 октобра 1832 године** од главара најбоље показао **гувернадур Вуко Радоњић,** а он је, као што ћемо одмах видјети из архивских докумената, био **умро још 18 маја те године.** Вук Врчевић, међутим, каже, да је посљедњи гувернадур Јоко (sic!) умро тек почетком 1836, а да су његови потомци (»Гувернадуровићи«) протјерани из Црне Горе 1837 године![31])

Бивши гувернадур Вуко Радоњић умро је, као што сам већ навео, убрзо послије протјеривања из Црне Горе, те није могао за тако кратко вријеме предузети неке кораке против пресуде од 4 јануара 1832 године и одлуке Сената о његовом протјеривању. Аустрија, пак, није хтјела да јавно помаже његову акцију и акцију протјераних Радоњића, јер је у то вријеме била у пријатељским односима са Русијом. Баш тих дана, средином јуна 1832 године, био је на Цетињу руски конзул из Дубровника Гагића, који је саопштио народним главарима разне савјете руског министра иностраних дјела и руског посланика у Бечу, па им је најтоплије препоручио да живе у добрим односима и са турским и са аустриским властима, јер »Његово Величанство **Аустријски Император Франц живи у највећем согласију и пријатељству с Августјејшим Монархом Сверусијским.«**[32])

Но, аустриске власти су ипак ишле на руку протјераним Радоњићима, јер су већ у јулу мјесецу 1832 године дошли у Беч двојица од протјераних Радоњића и предали су руском посланику у Бечу Татишчеву једно увјерење, у коме неколико црногорских главара тврде да је породица Радоњића неправедно уништена и протјерана, сваљујући сву кривицу за ово на ондашњег претсједника Сената Ивана Вукотића. Руски посланик Татишчев послао је препис тога увјерења дубровачком конзулу Гагићу, уз своје писмо број 234 од 29 јула/10 августа, тражећи од њега да га извијести, јесу ли наводи Радоњића истинити или лажни. Увјерење је без датума, те се само може утврдити његов приближан датум, наиме да је писано послије 18 маја 1832 године, јер се у њему каже да је тога дана умро у Котору бивши гувернадур Вуко. На увјерењу су потписи сљедећих лица: попа Николе Петровића, попа Челебића, војводе Богдана Мартиновића, Николе Петрова Ђурашковића и Ива Станкова Богдановића. Поред потписа попа Петровића и војводе Мартиновића био је на »оригиналу« и отисак њихових печата, што је означено и на овоме препису. Карактеристичан је почетак тога свједочанства, који гласи: **„Мы чижеподписавшіеся, Народъ Черногорскій, больщіе и мальіе, отъ всякаго чина и достоинства, даемъ сіе свидѣтельство благородной фамиліи Радоничь...“ Он није одговарао ни духу, ни прак**си дотадашњих одлука и потврда црногорских народних главара. У своме наставку потписници тврде, да су Радоњићи сасвим неправедно упропашћени, тлачени и протјерани из Црне Горе. Све ово извршено је, кажу потписници, »по приказанију Ивана Ивановича

[31]) **Записи** XXIII, 155 (нап. 3).

[32]) Душан Вуксан: Гагићева мисија 1832 г. у Црној Гори — **Записи** XIX, 133.

прозванаго Вукотичем«, који је дошао из Русије и објавио Црногорцима, као да је послат од руског цара Николе да буде »управителем всего народа«. Он се самовољно прогласио за управитеља и учинио је у народу много буна, свађа и крвопролића, па је наредио и да се гувернадур Вуколај Радоњић са братом затворе у тамницу, а шест кућа породице Радоњића лишио је сопственога посједа, протјерао их из отаџбине и све њихово имање уништио. По Ивановићевој заповијести опљачкали су и уништили његови стражари покретно и непокретно имање Радоњића, а њихове куће до темеља разрушили. Као робове протјерали су преко границе двадесет и шест особа породице Радоњић, које је милостиво примила аустриска власт у Котору. „Видя таковыйй варварскій поступокъ и осужденіе невинной фамиліи Радонича, которая стражд(а)етъ и для своего пропитанія ищетъ суда и справедливости, мы нижеподписавшіеся настоящимъ свидѣтельствомъ увѣряемъ — настављају издаваоци свједочанства —, что по приказанію означеннаго Вукотича реченная фамилія Радонича неправедно разорена и нзгнана. Видя сію неправду, нанесенную варварски и тирански похвальному племени Губернатора Радонича, мы подписуемся своеручно и прилагаемъ наши печати въ показаніе истины. При семъ особенно свидѣтельствуемъ о нечаянной смерти блаженнопочившаго Губернатора Вуколая, которая приключилась ему въ Австрійскомъ городѣ Которѣ 18 Маія текущаго года отъ скорби и страданій, притерпѣнныхъ имъ въ темницѣ отъ оковъ и гвоздей, гдѣ питался одною литрою хлѣба и воды, каковое мучительство и положило его во гробъ внѣ отечества.“

Гагић је писмо посланика Татишчева са приложеним свједочанством примио 9/21 августа, па 12/24 августа шаље препис писма и свједочанства претсједнику Сената Вукотићу, молећи га да што прије пошаље детаљан извјештај о протјеривању Радоњића и истовремено своје оправдање, како би Гагић могао исто доставити посланику Татишчеву. Сјутрадан (13/25 августа). Гагић пише Татишчеву о истом питању, не чекајући одговор претсједника Вукотића. Гагић извјештава Татишчева, да је примио његово писмо и свједочанство »двојице Радоњића, недавно дошлих у Беч«, те их је одмах послао црногорској власти и тражио од ње тачне податке, које ће доставити посланику чим их прими са Цетиња. Но да би посланик имао претходне податке о Радоњићима и да би се увјерио »о лажном њиховом тврђењу, да је њихова породица била подвргнута самовољном гоњењу Вукотића«, Гагић моли посланика да прегледа његове извјештаје од 29 новембра (11 децембра) 1830 године (број 103) и од 16/28 јануара ове (1832) године (број 4), о којима сам ја раније говорио у овоме чланку. У наставку свога извјештаја Татишчеву Гагић каже: »За вријеме мога пута у Црну Гору, Марко Радоњић налазио се тада у Котору и молио ме да тражим код црногорске власти за њега помиловање, опроштај и дозволу да се са породицом врати у Црну Гору. За вријеме мога бављења на Цетињу ја сам се старао да увјерим црногорске старешине, да је сувише строго поступљено са Радоњићима и да је неправедно протјерана сва њихова породица из Црне Горе. Међутим ми је одговорено »да је племе Радоњића од давних времена било предметом мржње у Црној Гори због тога, што је било непријатељско оруђе против Црногораца. Оно се противило свакоме завођењу поретка у Црној Гори, оно је увијек било повод свакој узрујаности и неслози у Црној Гори, оно је било узрок оправданих жалби и стварних незадовољства против Црне Горе како аустриске, тако и турске владе, — једном ријечју, нијесу само Вуколај и Марко Радоњић, већ цијело племе Радоњића били непријатељским оруђем у њедрима Црне Горе, и зато, да би се опоменули спољашњи непријатељи, било је неопходно нужно, као унутрашње непријатеље, протјерати све Радоњиће из Црне Горе« — завршава Гагић свој извјештај.[33])

Сувишно би било очекивати, да ће послије оваквог Гагићевог обавјештења Татишчев моћи изаћи у сусрет Радоњићима, који су му се жалили на Вукотића и предали му поменуто свједочанство. То су изасланици породице Радоњић још мање могли очекивати од Татишчева послије пријема опширног Вукотићевог извјештаја о овоме питању. На тај Вукотићев извјештај није се дуго чекало, јер се и Вукотићу журило. Већ 19 августа одржао је Правитељствујући сенат општу сједницу, на коју су чак били позвани и други разни главари, те су заједнички саслушали тражење Татишчева о детаљном објашњењу прогонства Радоњићâ из Црне Горе. Истога дана написао је Сенат опширан одговор Татишчеву и послао му га преко конзула Гагића. 19 августа написао је Татишчеву и Вукотић своје оправдање, које је такође послао преко Гагића. Писмо Сената и Вукотићево писмо писана су на руском језику, како их Гагић не би морао преводити, као што је обично радио са писмима на српском језику. Главни подаци из писма Сената исто су као и у раније наведеној одлуци од 4 јануара 1832 године о затварању Вука Радоњића и протјеривању Радоњића из Црне Горе, те их нећу понављати. Морам ипак навести важније податке којих нема у поменутој одлуци, јер они допуњавају већ наведене чињенице. Први нови податак налази се у другој тачци писма Сената, у којој се износи гувернадурова кривица за неуспјелу сеобу Црногораца у Русију 1817 године. У одлуци од 4 јануара није наведено, колико је времена прошло од момента када су му народни главари због те кривице узели гувернадурско звање, па до момента када су му га поново дали. У овом, пак, писму стоји, да је Радоњић провео »више од четири године« лишен гувернадурског достојанства (»и болѣе четырехъ лѣтъ прожилъ онъ въ такомъ состояніи“). Раније сам, међутим, навео аустриски извјештај из мјесеца августа 1820 године о поновном давању гувернадурског звања бившем гувернадуру Радоњићу, и прије бих се одлучио за овај прецизни савремени аустриски извјештај, но

[33]) Цетињски архив; уп. Лавровъ, Петръ II . . ., 208. — Брат и син већ покојнога гувернадура Вука молили су и руског универзитетског професора д-ра Александра Рајца за посредовање, да им се дозволи повратак у Црну Гору. То је било у јуну 1832 године, приликом доласка професора Рајца у Црну Гору (Поповићеви **Прилози** XV, 163).

за овакав неодређени каснији навод. У прилог аустриског извјештаја о обнављању гувернадурства 1820 године иде и један оригинални документ од септембра 1821 г., који сам објавио у цетињском часопису **Историски записи III**, стр. 91. То је писмо митрополита Петра I и главара Катунске Нахије, које је овако адресирано: »От нас свијех главарах от Катунске Нахије **Превосходителному Господину Губернатору** и благородним господам главаром и страјешинам и свијема Његушима поздрав«, а у тексту пише и ово: »А сада ви пишемо, браћо; ако ви је мило поштење све Катунске Нахије да дођете сјутра. **Г(оспо)дин Губернатор** су неколико главарах, да се договоримо што ћемо за Ријечку Нахију...« Да је гувернадурско звање обновљено 1822 или 1823 године, као што излази из извјештаја Сената, онда се сигурно наведено писмо не би шиљало на **гувернадурово име**, нити би се **гувернадур** позивао на скупштину главара. У петој тачци одлуке од 4 јануара стоји, да поред свих пријетња Радоњић Сенату »печата не донесе«, док у овоме писму Сенат каже, да је Радоњић послије заклетве да је изгубио печат овај ипак донио у Сенат **(„и послѣ его присяги о потерѣ печати представилъ ее въ Сенат“).** Који је од ових навода тачан нијесам могао утврдити, јер нијесам сигуран на који се печат мисли, када се и у одлуци и у писму каже »народни печат«. Ако је у наведеним документима ријеч о печату са натписом **„Мохѹрь всѣє Чрнієѥ Гори“, онда га је гувернадур доиста повратио Сенату,** јер не само да сам виђао његове отиске на документима до 1874 године, но се он налазио у »каси сандучари« Великог суда на Цетињу и 1899 године, што се види из пописа нађених ствари у тој каси на дан 9 априла поменуте године. Ако је, пак, тај народни печат био са натписом **„Печать ѻпщи черногорски“, онда би могло бити да га гувернадур** није повратио, јер на отисак тога печата нијесам нашао на документима Његошеве епохе. Када је извршен поменути попис ствари у каси Великог суда (9 априла 1899), нађена су, између осталог, и »три печата (мохура) који се не могу прочитати« — како пише у записнику, — али се од тих печата није ниједан сачувао, те је данас немогуће казати, да ли се међу њима налазио и »Печат**ь ѻпщи черногорски“.**

У овој се тачци налази и то, да је била откривена Радоњићева акција за збацивање управе, па је због тога и доношења народног печата, за који се клео да га је био изгубио, затворен заједно са својим братом Марком. Истовремено се наводи, да је Радоњићима био дат рок од мјесец дана да узму своју покретну имовину, која им је била неприкосновена, па тек послије тога да им се куће разруше, док је њихово непокретно имање имало да се јавно прода, како би се из те суме платили њихови дугови по Црној Гори и Брдима (имали су толико дугова, да сви кредитори нијесу могли добити ни 30°/₀ од свога капитала — пише у извјештају).

Шеста тачка односи се на раније наведено свједочанство, које су Радоњићи предали Татишчеву. Одмах се наглашава да је то свједочанство »лажно«, да је дато од Радоњићевих рођака без знања Правитељствујућега сената, гвардије и народа. У продужењу се даје и објашњење,

да би могло доћи до издавања таквога свједочанства на тај начин, што је војвода Мартиновић ожењен рођеном кћером Вуколаја Радоњића, а син Вуколајев ожењен је кћерју попа Челебића, док је брат Вуколајев ожењен кћерју Ђурашковића, а за другим сином Вуколаја Радоњића испрошена је кћер Ивана Богдановића. Сам, пак, покојни Вуколај Радоњић био је ожењен сестром попа Николе Петровића. Сви поменути Црногорци узети су на испит, каже се у наставку извјештаја Сената, те је утврђено »да они не знаду ни о каквом свједочанству нити су га никоме издавали и сазнало се, да је поменуто свједочанство састављено у граду Котору од са́мих Радоњића, без знања Црногораца«.

Сенат је нашао за потребно да оправда и Вукотића од напада Радоњића, па опширно објашњава Татишчеву долазак Ивана Вукотића у Црну Гору и његов положај у Сенату. Ту се за Вукотића наводи и то, да он не само што није протјерао Радоњиће из отаџбине, већ се чак за њих и заузимао код народа, а такође он није самовољно узео власт, како кажу Радоњићи, већ га је цио народ, заједно са архимандритом Петровићем, молио да се прими управе и заведе ред и власт, о чему му је и покојни митрополит Петар, у споразуму са народом, још раније писао и молио га да дође у Црну Гору. Нијесу тачни наводи Радоњића ни о томе, да је Вукотић по доласку узмутио народ и учинио много зла, већ је баш напротив од његовог доласка завладао у земљи мир и ред, те Сенат у томе погледу одаје свом претсједнику Вукотићу пуно признање.

Извјештај побија и наводе Радоњића̂, да је смрт бившега гувернадура наступила као посљедица његове малаксалости у тамници (на Цетињу), већ је његова смрт наступила од сувишне употребе алкохолних пића. Карактеристично је, да су аустриске власти нашле за потребно да одреде љекарску комисију за утврђивање узрока Радоњићеве смрти, која је вршила сецирање љеша и утврдила да је узрок сигурно напрасне смрти бившега гувернадура »прекомјерна употреба вина«.[34])

При крају свога извјештаја Сенат захваљује у име своје и у име народа Татишчеву за достављену му копију поменутога свједочанства, чим је створена могућност за ово њихово оправдање, и моли га да и даље буде заштитник Сената и његова претсједника Вукотића.

Иза извјештаја налазе се имена чланова Сената. Ово је сигурно најпоузданији списак чланова скоро основаног Његошевог Сената, па ћу тога ради навести сва њихова имена. Изричито је у тексту наглашено, да су неписмени сенатори молили да их потпишу присутна писмена лица, те су тако наведени ови сенатори и ова лица која су их потписала:

сердара и сенатора Ђика Мартиновића потписао је поп Василије Поповић.

---

[34]) Цетињски архив. Оригинални текст овога пасуса у извјештају од 19 августа 1832 године гласи: "Въ Свидѣтельствѣ Радоничей написано яако бывшему Губернатору Радоничу приключилась смерть отъ излишняго изнуренія его въ темницѣ, и ето несправедльиво по тому, что не отъ изнуренія приключилась ему смерть, а отъ излишняго употребленія горячихъ напитковъ, въ чем и сылаемся на свидѣтельство врачей учиненное въ городѣ Каттаро по приказанію тамошняго Правительства узнать отъ чего Радоничу приключилась смерть, и по вскритіи тѣла его врачи открыли, что смерть его послѣдовала отъ чрезмѣрнаго употребленія вина, а слѣдовательно не отъ изнуренія его въ темницѣ."

сердара и сенатора Филипа Ђурашковића протопоп Тома Дукађиновић,

сердара и сенатора Манојла Вукотића Стефан Поповић,
војводу и сенатора Марка Ускоковића хаџи-поп Поповић,
кнеза и сенатора Марка Калуђеровића Ми(х)аил Јовановић,
сенатора и кавалера Саву Петровића Стефан Петровић,
сердара и сенатора Михаила Бошковића Иван Ђурашковић,
сенатора и сердара Марка Пламенца Јован Сјетлођа,
сердара и сенатора Георгија Петровића поп Лазар Хумац,
сердара и сенатора Спаха Дрекаловића Никола Пејовић.

Послије свих потписа налази се и потпис народног секретара Димитрија Милаковића, који је одлуку увео у сенатске одлуке под бр. 153.

Истога дана под бр. 154 послао је и претсједник Сената Иван Вукотић своје лично оправдање Татишчеву. Он се позива на поменути извјештај Сената и каже, да не само што није крив за прогонство Радоњића, већ се чак за њих и заузимао, па је био и успио да их у почетку измири са народом, али је сам бивши гувернадур »својим рђавим поступцима раздражио народ и сам је крив за несрећу своју и своје породице«. У даљем излагању Вукотић пише, како се брине само о миру и поретку у земљи, те је и успио да код народа створи увјерење о потреби покоравања створеној власти. Ма да је стар и слабога здравља, готов је да носи бреме које му је народ повјерио, па из љубави према својој отаџбини не жали дати ни свој живот, каже Вукотић на крају свога писма.

22 августа Гагић је већ извијестио претсједника Сената Вукотића о пријему послатих му писама за посланика Татишчева и саопштава му да ће их сјутра послати у Беч »и надам се, да ћете Ви бити потпуно оправдани« — завршава Гагић.

Вукотића су кривили Радоњићи за своју судбину и почетком 1834 године. Он се тада већ био разишао са Његошем и напустио је Црну Гору, па се кратко вријеме задржао у Котору. 24 јануара те године Вукотић даје Његошу савјете како треба управљати народом, па у постскриптуму додаје ове ријечи: »Високопреосвјашченејши Владико, одкако сам доша у Котор беспрестано мучио ме Марко Радоњић и прочије Радонићи, говорећи да сам их ја исћерао. Ја сам одговорио, да нијесам ја, но сва земља. Они говоре да им је ваш рођак Станко Стијепов река, да траже на мене и на мога крв и све зло. Ја сам река: нека дође Станко, да ми рече у очи. И за то ви пишем и молим да допуштите овој фамилији доћ у своје отачасво и да им учиниш са своје стране помоћ, зашто ако је био Гуверпатор крив, он је и умро, а његов брат, синовци, жена и ђеца нијесу ништа криви, но на права бога погинули. За то учињећете благодјејаније ову фамилију водворити (смјестити, намјестити — Р. Д.) и с отијем себе и њих у свакој (sic!) ће ви увидите, да ће бит љепше«.[34a])

Није ми познато, је ли Његош ишта урадио по овој Вукотићевој препоруци, али је могуће да је ипак дјелимично ублажио судбину протјераних Радоњића. То би се могло закључити на основу једнога много каснијег писма гувернадуровог синовца Сава Перова Радоњића, о коме ће

[34a]) **Записи** XXIV, 234.

бити ријечи при крају овога чланка. Но Радоњићи ипак нијесу мировали, а сигурно је да су их својски помагале аустриске власти у Котору, којима су ишле у рачун и најмање Његошеве тешкоће у земљи, а које су оне сигурно редовно и увеличавале. Тако је шеф которске полиције 1 јуна 1834 године извијестио гувернера Далмације Лилиенберга о приликама у Црној Гори послије Његошевог повратка из Русије и каже, да је »већина народних поглавица незадовољна са Владиком« и да »већина Нахија силом ускраћује плаћање пореза«, па додаје чак и то, да »већина становништва и поглавица народних траже, како кажу, постављање губернадура. Владика се опире, да овом тражењу удовољи — продужује шеф полиције —, јер да је његов авторитет довољан за управљање Црном Гором. Бојати се је, да би, ако Владика не измени своје владање, могло доћи до нападаја, који ће тешко испасти у корист Владике, пошто је његова странка слабија.«[35])

Сигурно је да су баш тада аустриске власти припремале интриге противу Његоша, јер се он 22 јуна жали Гагићу на Матију Вучићевића, који је неко вријеме живио у Боки Которској и ту је постао »искрени пријатељ фамилије Радонића«. Он је чак наговорио неке чланове те породице, да тајно иду по Црној Гори и траже лица која ће се потписати на тужбе Русији противу Његоша. Пошто нијесу нашли доста потписника, они су то надокнадили фалсификујући потписе »и плаћајући ђацима по чашу ракије да им се подпишу на име главарах црногорскијех«. Са таквим тужбама Вучићевић иде за Русију, па и брат бившега гувернадура Марко иде за Русију, али вјероватно преко Цариграда, а не са Вучићевићем преко Беча, те Његош моли Гагића да обавијести своје претпостављене о овим интригама противу њега.[36]) Вучићевић је доиста брзо успио да разнесе по Петрограду разне интриге противу Његоша, о чему је Његоша обавијестио ђенерал Никола Прерадовић, те му Његош захваљује за та обавјештења писмом од 30 децембра 1834 године, подвлачећи му, да је Вучићевића за вријеме његовог бављења на Цетињу »познао за слаба, ал' не за тако са свим подла човјека, као што се сад јавно показао.«[37]) Противу Његоша интригирао је и бивши претсједник Сената Иван Ивановић-Вукотић, а њима се придао и брат бившега гувернадура Марко Радоњић. Нијесам имао података о томе, када је он дошао у Русију; али знам да се из Русије вратио 1835 године. То се може утврдити из Гагићевог писма Његошу од 14/26 априла 1836 године, у коме Гагић извјештава Његоша, да је код њега био Марко Радоњић, када се »прошле године« враћао из Русије и Цариграда, те је изјавио искрену жељу да се са породицом врати у Црну Гору. Он је истовремено молио Гагића да му претходно издејствује код Његоша помиловање, а обећао је да ће у будуће бити послушан и покоравати се

[35]) Прото Љубо Влачић: Петровић Петар II Његош, 28—29. 1 марта 1834 г. извијестио је Његош Гагића о купљењу порезе кроз Бјелопавлиће и признаје да је купљење вршено "с муком великом", али додаје и ово: "... доста сам у тому добро успјео".

[36]) Цетињски архив и **Писма...**, 129.

[37]) Цетињски архив и **Писма...**, 168—169.

свим Његошевим наредбама. Но, Гагић се није хтио »мијешати у политическе црногорске послове«, па није Његошу о томе писао, али је савјетовао Марка Радоњића да лично дође до Његоша и изјави му своју жељу. Радоњић је то и урадио, али му Његош није хтио дати одобрење. Затим је Радоњић поново био код Гагића почетком априла 1836 године (»прошасте свијетле недјеље«), молећи га да се он заузме за њега код Његоша. То Гагић сада и чини, па, пошто је изнио сав овај историјат Радоњићевога мољења, наставља: »Ходатајствовати за несрећне свагда је била дужност добродјетељни људи, а у овом случају, мислим, да је моја највећа дужност ходатајствовати за несрећнога Црногорца код његова Владике и Архипастира, који и без тога, по његову благодушију, стара се скупљати стадо своје у гомилу, да га вуци не расхиштавају. И тако, ако Вашему Високопреосвјаштенству какав важни, мени непознати узрок не препјатствује, — смилујте се, покорњејше Вас молим, и позовите Марка Радонича на возвратно поселеније у Црнугору, обвезавши га торжественим клетвеним обећањем, да у напредак Вама и свакимъ Вашим наредбама послушан буде. — Впрочем, баш ако би и зао човек био Марко Радонич, — кад се врати у отечество и буде под надзиранијем власти црногорске, много мање зла чинити може Црногори у Црногори, него ли на двору или на прагу Црногоре, гдје га низашто наказати не можете. — Независимо от овога случаја Радоничева, ја се усуђујем објавити Вашему Високопреосвјаштенству моје положително мњеније, да би веома добро било у напредак никаквога преступника не шиљати изван Црногоре, откуд у свако доба — или из освете или по злоби —, не бојећи се наказанија, може бити много вредносниј(и) него би и у самом отечеству био, гдје се има бојати наказанија за преступленије.«

Тек 13 маја, скоро послије мјесец дана, одговорио је Његош на ово Гагићево писмо. Све Гагићеве молбе и савјети нијесу могле склонити Његоша, да помилује Марка Радоњића и дозволи му повратак у Црну Гору. Он у једном опширном писму образложава Гагићу одбијање помиловања овим разлозима: »Г(осподин) Радонић да је био човјек какав се Вами представља и другијема људима, он не би ни прогнан био са својом фамилијом из својега отачаства, него би у њему био како остале поштене фамилије које у њему пребивају, јербо су он и његова фамилија бројена и чествована међу најпрвијема фамилијама у Црној Гори, него је Г. Радонић својега отачаства свагда био враг и возмутитељ — не само он, но сваки од његове фамилије —, стога су били и прогнани из Црне Горе. Ви знате, Милостиви Господине, да су људи зли и мутни, који могу бунити народ, свуда опасни и ће су правителства свој темељ јако утврдила, а камоли међу овијем слободнијем народом, који није нигда привика узду правителства врх себе држати. Овђена лако онакви људи како што је Г. Радонић могу наћи свободнијех немирнијех главах, које ништа не разумију друго осим оно, како им њима подобни каже — њима се оно најљевше и најпоштеније чини. Ја сам истинито увјерен, да би исти Г. Радонић јопета, како би уљега у Црну Гору, почео мутити и бунити народ и обраћати га противу онијех људих, који у народ његово правителство састављају. Увјерени будите, да његово обећање и његова заклетва не би ништа друго била до гола лаж; дакле, када је отачаство остало без својега врага, што ће му се јопета у дому уводити. Што се, пак, тиче мене будите увјерени, да не само један Радонић, него и стотина да је онаквијех дође (sic!), они не би могли мене ништа учинити, али оно што се чини зло мојему отачаству, оно је моје собствено зло. Што, пак, кажете, да нама више могу учинити зла с прага од Црне Горе, неголи из саме Црне Горе, напротив тога они нама ништа не смију нити могу учинити из државе австријске, јербо ће бити наказани законима австријскијема, ако ли би нама, пак, штогођ учинили (што се не надам), па не би били наказани законима државнијема, онда би се јавна непријателска дјела међу нама и Австрином отворила.« На крају писма Његош изражава жаљење, што није могао испунити Гагићеву молбу, па се нада да ће му Гагић то опростити, када види у писму наведене разлоге. 30 маја извијестио је Гагић Његоша, да је његово »писмо от 13-а текуштега маија, касателно Г. Марка Радонича, исправно примио«, па му о томе питању у наставку писма не каже више ни једне ријечи.[37a])

Противу Његоша се, међутим, систематски ровари и у Русији и у Аустрији. У Русији то раде бивши претсједник и бивши потпретсједник Његошевог Сената, Иван Ивановић-Вукотић и Матија Вучићевић, а њих помажу и чланови протјеране породице Радоњића. У Аустрији, пак, то се ради и преко чланова породице Радоњића у Котору и преко других незадовољника у Црној Гори. Те интриге су учиниле, те је Његош тек средином маја 1837 године могао доћи у Петроград, а кренуо је за Русију још у новембру 1836 године.[38]) Колико су далеко ишли Његошеви противници свједочи факат, да је 22 октобра 1837 године писао Иван Вукотић са свога имања из села Пархомовке сердару Марку Пламенцу и другим црмничким главарима чак и то, да би требали Његоша убити (»да га мушкетате«), а то писмо послао је по Шпиру Радоњићу, свакако члану протјеране породице Радоњића. Нијесу у вријеме Његошевог отсуства мировале ни аустриске власти у Котору. Свакако су вршиле извјесне покушаје да искористе деветомјесечно Његошево отсуство, јер 2 марта 1837 године (Његош се вратио на Цетиње тек средином августа те године) которски поглавар шаље директно министру полиције опширан извјештај о приликама у Црној Гори, у коме пише и ово: »Не

[37a]) Цетињски архив. — У наставку свога писма од 30 маја (11 јуна) 1836 године Гагић пише Његошу ово: "И привѣтствіе Ваше првому Маію, прекраснoмъ поезіомъ Сербском изражено, имаосамъ честь примити и съ восхищеніемъ прочитаосамъ га. Чувствительнѣйше благодаримъ за нѣжность и снисходительность Вашу къ мени и овай даръ вменявамъ за сведочбу искренnoга Вашега къ мени благоволенія и пріятельства." Из овога текста је сасвим јасно, да Његошеву пјесму "Мојему пријатељу, Г. Јеремији Гагићу, поздрав 1-га маја" треба пренијети из 1838 у **1836 (шесту)** годину, јер је спјевана те године и Његош ју је сигурно послао Гагићу уз своје писмо од 13 маја 1836 године, ма да је штампана тек 1838 године. Доиста је чудо, што Лавров ову пјесму меће у 1838 г., ма да је имао у рукама наведено Гагићево писмо од 30 маја (11 јуна) 1836 г. (Лавровъ **Петръ II...** 403). То је доиста нека омашка код Лаврова, а није "само штампарска гријешка што у Лаврова (**о. с.,** стр. 403) стоји да ову пјесму Гагић спомиње у писму од 11 јуна г. 1836", како је мислио д-р Милан Решетар (**Целокупна дела Петра Петровића Његоша,** Београд 1927, књига II, стр. 298).

[38]) Лавровъ **Петръ II ....,** 84-95 и Чупићева **Годишњица** XXXIII 272-290.

може се пак порећи, да он (Његош) нема против себе све присталице и сроднике изагнане породице пок. гувернера Радоњића, но виђеније поглавице њене станују у нашој Држави, живе у материјалним оскудицама, а због њихове удаљености од Црне Горе **њихове присташе,** који су сви веома сиромашни, **не усуђују се, да било што покушавају на штету садашњега поретка.**« У наставку свога извјештаја поглавар признаје, да Његош »код свога народа има више уплива од сваког другог Црногорца« и да ужива кредит, повјерење и уплив »у много већој мери од сваког другог његовог сународника«, те би — каже которски поглавар — **»за приватне и јавне послове свако обраћање другима остало узалудно** и безуспешан сваки корак, кад се не би добио за то његов пристанак, или кад не би од њега био подржаван и подупрт«.[39]) Аустриске власти су прећутно одобравале покушај протјераних Радоњића да запале кућу Његошевог брата Пера, као и њихове честе покушаје да убију Његошевог брата Пера или којега од његове браће од стричева, па се на такве поступке аустриских власти Његош жали которском поглавару Ивачићу 15 априла 1839 г., молећи га да удаљи Радоњиће из Котора, како својим поступцима не би изазвали неред између становника Црне Горе и Боке Которске.[40]) Његош се жали Ивачићу на поступке Радоњића и својим писмима од 3 јула и 22 септембра 1840 године, молећи га поново да исте удаљи из Боке Которске, »будући да они нијесу кадри оставити се своје злочинства и неваљалства«.[41])

Изгледа да »Гувернадуровићи« — како су се звали потомци и сродници протјераног гувернадура Вука Радоњића — нијесу могли успјети у Русији својим интригама против Његоша и Црне Горе док је на положају руског конзула у Дубровнику био Јеремије Гагић, одличан познавалац прилика у Црној Гори и поступака гувернадура Вука Радоњића. Њима је остало да се користе једино мршавом материјалном потпором од Аустрије, од које су се могли надати згодном приликом и политичкој помоћи.

Нијесам имао у рукама нових архивских података о даљем раду протјераних »Гувернадуровића« за вријеме Његошево, али сам нашао неколика драгоцјена документа из првих година владе књаза Данила, која ћу такође саопштити у овоме чланку. То морам урадити тога ради, што та документа расвјетљавају не само питање Његошевог укидања гувернадурства, већ увелико и гувернадурско питање уопште. Ови подаци налазе се у молбама Луке Сава Перова Радоњића (Перо је био брат гувернадура Вука) из 1855 и 1856 године. Прву молбу упутио је Лука Радоњић аустриском цару 21 августа 1855 г. из Котора, молећи цара за стипендију, да би у Бечу или коме другом граду могао научити њемачки језик. Лука Радоњић у тој молби изјављује: »Али у жељи да бих могао једног дана Вашем Величанству да посветим своју незнатну захвалност за многа велика доброчинства што сам их примио, али још више да једног дана у тој ствари, **кад прилике затраже,** будем од користи

[39]) Љ. Влачић **Петровић Петар II Његош,** Београд 1937, 13—14.
[40]) Цетињски архив и **Писма...,** 393—394.
[41]) Цетињски архив и **Писма...,** 450—451 и 458—459.

Царско-Краљевској аустријској држави, било би потребно да могу научити њемачки језик, који волим од свог најранијег дјетињства...« У тој Радоњићевој молби, писаној на њемачком језику, нађеној у Полицијском архиву у Котору и објављеној од Душана Вуксана, налазе се и ови редови: »Староплемићка породица Радоњић... може да се похвали, да је увијек била врло привржена и покорна Пресвијетлој Аустријској Царској кући. Витез и гувернадур Јован Радоњић имао је често прилике да дјелима докаже ова осјећања, која су тако рећи нашој породици урођена... Горе споменута староплемићка породица... није пропустила ниједну прилику да докаже своју жељу, да подложи себе и своју земљу највећем и најправеднијем од свих Монарха. Вуколај Радоњић... гајећи увијек таква осјећања и жеље, дао је доказа о томе године 1814 у епохи у којој су царске чете запосјеле Боку Которску, чији је главни град био на силу запосио митрополит Петровић. Уз коју је партију био том приликом није до мене да то кажем, али ако Ваше Величанство то не зна, неће бити тешко да се о томе обавијести.« У наставку свога излагања Лука Радоњић каже, да је сва мржња на породицу Радоњић и протјеривање њихово 1832 године било из мржње оних који се нијесу слагали са плановима породице Радоњић, чија су осјећања »била управљена на то, да Црну Гору учине срећном под жезлом побожног и праведног Фрања«.[42])

Радоњићева молба није удовољена и повраћена су му документа која је уз исту био приложио. Но Радоњић се сада нада помоћи од Русије, па се крајем 1856 године обраћа руском конзулу у Дубровнику једном врло опширном и до сада непознатом претставком. Он је то могао урадити тога ради, што је дугогодишњи руски конзул у Дубровнику Јеремије Гагић тада већ био пензионисан, а на његово мјесто дошао је Петар Николајевић Стремоухов.[43]) Радоњић се на раније наведеној молби аустриском цару потписао **Лука Радоњић Гувернадуровић,** док се на овој претставци руском конзулу Стремоухову потписује **Лука Радоњић Његош** (»Luka Radonich Njegoš«)! Претставка Стремоухову писана је цијела Радоњићевом руком и на италијанском је језику, а датирана је у Котору 24/12 децембра 1856 године. Италијански текст претставке љубазно ми је превео један одличан зналац италијанског језика, те сам у могућности да и тим документом допуним овај свој рад. Ова интересантна претставка карактеристична је највише тога ради, што сада Лука Радоњић скоро истим ријечима излаже »привржeност« куће Радоњића Русији, као што је писао 21 августа 1855 године аустриском цару о привржености Аустрији! Ево само неколико навода: »Староплемићка породица Радоњић... може да се похвали, да је увијек била врло привржена и одана Превисокој Царској кући свих Русија... Витез и Гувернадур Станислав Радоњић имао је често срећу, да дјелима докаже ова осјећања, која су такорећи нашој породици урођена... Слиједећи

[42]) **Записи** XXI, 377—378.
[43]) 10/22 јуна 1856 г. Гагић је молио за пензију, те је пензионисан 7 јула, али је дужност вршио до почетка септембра, јер ми је познат његов задњи акт од 8/20 септембра 1856 г.

стопама својих претходника гувернадур Вуколај I и иза њега гувернадур Јован нијесу штедјели сами себе, — чак и својом крвљу су хтјели посвједочити љубав к родној земљи и привржености покровитељици Русији. А гувернадур Вуколај II, који је имао ту срећу да сврши своје школовање у Академији у Шклову, у Бјелорусији, колико је љубио, боље рећи обожавао своју одгајитељицу Русију, најбоље је доказао године 1806 и 1807, у епохи када су црногорске чете заједно с руским хтјеле запосјести Боку Которску... Али уколико се више из дана у дан уздизала горе именована староплемићка породица, захваљујући својој пуној поштовања оданости најправичнијем православном престолу, и уколико се више њена слава у средини опште љубави приближавала своме врхунцу, утолико више постајала је циљ мржње породице Петровић, која, љубоморна на управу земље, није оставила ни један једини могући покушај, да би је оборила.« Лука Радоњић у наставку своје претставке оптужује Његоша да је упропастио 48.000 златних фиорина, које је Русија у току више година била дала за цркве, па одмах додаје да је Његош 1832 године затворио и оковао гувернадура Вука (»гувернадура и витеза Вуколаја II«) и брата му Марка, »под изговором да је ова породица сасвим одана Аустрији и да је према томе жељела подложити истој себе и читаву земљу«, износећи даље већ познате нам податке о судбини Вуковој и Марковој, рушењу гувернадурових кућа и протјеривању Радоњића из Црне Горе. Радоњић каже Стремоухову, да су том приликом протјерани из Црне Горе **32** члана породице Радоњић, а наводи чак и то, да је, »од присталица супарничке породице Петровић отрован, исте године умро гувернадур Вуколај, а од осталих 31 члана, осуђених да из изобиља пате у биједи, изгинуло је више од једне трећине, тако да данас од 32 лица нема их на броју него 20, и то такорећи просјака.«

Морам напоменути уз ову Радоњићеву претставку, да о гувернадуру »Вуколају I«, претходнику гувернадура Јована, нијесам могао наћи ниједан архивски податак. Када сам радио монографију о гувернадурима (1925 г.) претпостављао сам, да је он могао бити кратко вријеме гувернадур. Та моја претпоставка оснивала се на једном податку из **Регистра** Цетињског архива, који ми је тада једино и било могуће прегледати. У томе **Регистру** пише, да је једну пресуду од 3 јуна 1761 године писао **Вукале Станишић,** а како су народне пресуде први потписивали гувернадури, вјеровао сам да тај Вукале може бити гувернадур из **дипломе** гувернадура Јована од 20 августа 1770 године.[43а]) Касније сам имао прилике да прегледам **и** ту пресуду (она није од **3,** већ од **7** јуна) и да се увјерим, да је поменути Станишић био само кмет и писац ове пресуде, а не **гувернадур.** У тој пресуди пише и ово: »... ми 12 кметовах пођосмо у Угљешиће: прво от Његу(ш)ах кнез Савић и **Вукале Станов** и Лазо Јовов...«, а послије свршенога текста пресуде стоји: »Писах ја **Вукале Станишић** по ријечи више(ре)ченијех«. Неће бити

[43а]) **Записи** XXIII, 25—26.

тачни ни наводи Луке Радоњића о броју протјераних Радоњића из Црне Горе, јер смо видјели да је тај број мањи по савременом извјештају Његошевог Сената. Да Радоњићев навод о »тровању« гувернадура Вука није тачан видјели смо из података аустриске љекарске комисије, коју су сигурно приче о »тровању« и нагнале да врши ископавање гувернадуровог љеша и утврди узрок његове смрти. Нијесам још могао наћи никакав податак о Радоњићевом тврђењу, да је гувернадур Вуко свршио »своје школовање у Академији у Шклову« (»nell' accademia di Šklow in bianca Russia«). Знам само то, да је Шклов 1788 године добио ђенерал Зорић, који је у томе мјесту основао школу за дјецу бјелоруских племића.[43б]) Можда би се могло утврдити, је ли Вуко Радоњић доиста завршио ту Зорићеву школу, а то би било корисно и за општу слику наших културних односа са Русијом XVIII вијека.

Из наредног пасуса Радоњићеве претставке види се, да је гувернадуров брат Марко ишао у Русију 1837 године ради жалбе на протјеривање Радоњића из Црне Горе, а види се и то, да је у вријеме писања ове Лукине претставке Марко већ био умро. Лука се жали на решење које је тада дато Марку Радоњићу у Петрограду и каже, да је оно било »неодређено«, па га чак и прилаже уз своју претставку.

Жалећи се на патње протјераних Радоњића од 1832 до 1856 године, Лука Радоњић каже, како се за цијело то вријеме није нашла ниједна »благородна душа« која би им помогла, па затим износи опширно нападе на »безбожну породицу Петровић«, која је »крива за небројено рђавих дјела«, али ипак »успјела је, на штету домовине и православне вјере, да гордо тријумфује!« Лука Радоњић није оставио на миру ни митрополита Петра I, већ и за њега пише, да је »између толико других ствари, тајно сплеткарио са Француском на штету отаџбине и да је ради тога био осуђен од Светог Синода на прогонство у Сибир; али он, окрививши личног секретара аб(ата) Долћиа да му је украо печат и имитирао потпис, успио је да се оправда«. Радоњић затим износи нападе на Његоша, Његошевог брата Пера (»Петра«, претсједника Сената), Ђорђију Петровића и књаза Данила. Ево дословно тај дио оптужбе: »Владика Петар II није само нечовјечно свргнуо невину породицу Радоњић, него је трошио на своје забаве годишњу плату, коју Њ(егово) Царско В(еличанство) Никола I срећне успомене поклањаше у корист цркава и народа. Осим тога он је два пуна сандука светих судова и драгоцјених предмета Пећске патријаршије, као и врло интересантне старине српских царева (о томе видјети штампану књигу »Дечанскій Првѣнацъ«)*) које

[43б]) Географическо-статистическій словарь Россійской Имперіи, составилъ П. Семеновъ. Санктпетербургъ 1885 томъ V, стр. 810 (s. v. **Шкловъ**).

*) Нијесам могао на Цетињу доћи до Јуришићевог дјела „Дечански првенац“, на које се позива Радоњић, али вјерујем да се ту ради о старинама о којима је ријеч у дјелу Милорада Медаковића „Участвовање Срба на деветстогодишњој прослави у Кијеву и повјестнички податци о Србији и Црној Гори“, Нови Сад 1888, стр. 117—118; уп. Чупићеву **Годишњицу** XIX, 161 (текст је из **Шумадинке** број 27 од 4 јула 1850 године, до које нијесам могао доћи) и **Историске записе** II, 73—75.

су биле остављене у црногорској престоници да би се сачувале од турских варвара, он је, не као миропомазани свештеник него као безбожни разбојник, претворио све у новац и утрошио у дивна путовања. Још је продао Аустрији два врло лијепа манастира, заједно са добрим комадом земљишта дуж читаве границе; још је мнозину дао објесити; још је — заустављам се, да не бих изложио ствари од којих се кожа јежи! Што је све урадио његов брат Петар биће Вам познато. Сада још живи његов рођак Ђорђе Петровић, из љубоморе на владичански чин био је саучесник у убиству архимандрита Саве Пламенца. Дјетињасти, пак, поступци садашњег владајућег књаза учиниће свему крај. У сјају, забавама и шампању упропастиће не само помоћ благонаклоне Русије, него чак и ону свету искру слободе, ради које се до сада с правом поносио онај горштачки народ. Ово је само један комадић грубе слике породице Петровић, која се никада није опходила, нити се опходи искрено према покровитељици Русији« — завршава Лука Радоњић оптужбе против Петровића.

Завршни пасуси Радоњићеве претставке односе се на самога подносиоца, јер у њима излаже неколико биографских података. Тај дио претставке гласи:

»И ја најпокорнији доњепотписати, који сам имао срећу да будем претстављен Вашем најпоштованијем господству, Лука Радоњић, свештенички кандидат, синовац витеза и гувернадура Вуколаја II, завршио сам, уз највеће жртве својих сиромашних родитеља, још у августу 1854 године са одличним успјехом, уз друге студије, и теолошки курс у Православној богословији у Задру.

Највјернији православној цркви и најоданији славном царском престолу, још за вријеме свога школовања био сам се заклео и данас се заклињем Свевишњем Богу, да ћу прије умријети од глади него служити или бити потчињен ниједној другој сили осим драгој Русији. Из тога узрока предузео сам био априла мјесеца ове године пут за Петроград, али стигавши у Беч нашао сам ту на толику препреку, да сам се са највећим болом морао вратити у Котор, гдје се и сада налазим.«

У препрекама на које је наишао у Бечу Радоњић је видио »уништену своју младалачку наду« и био је »бачен у понор очајања«, али му је баш »у том трепутку она свемогућа рука која обара и васкрсава, која ражалошћује и која тјеши«, указала на спаситеља, коме и пише ову своју претставку, с надом да ће прочитати све што му је написао и да ће га удостојити свога покровитељства.

Радоњић је предао Стремоухову и три прилога уз своју претставку. Први прилог је овјерени препис италијанског текста дипломе гувернадура Јована Радоњића од 20 августа 1770 године. Српски текст те дипломе објавио је д-р Владан Ђорђевић,[44]) а касније сам је и ја унио

[44]) **Исписи из бечких државних архива,** документи за дело „Црна Гора и Аустрија“ од Д-р Владана Ђорђевића, Београд 1913, 6—8; уп. Д-р Владан Ђорђевић **Европа и Црна Гора,** свеска I (Црна Гора између Турске, Русије и Млетака у XVIII в.), Београд 1912, 61—63.

у свој рад о гувернадурима,[45]) па тај српски текст нећу наводити овом приликом. Но како се текст дипломе коју је приложио Лука Радоњић разликује од српског текста који је објавио Владан Ђорђевић, а стварно би требало да су истовјетни, јер је то једна иста »диплома«, изнијећу важније разлике овога италијанског и поменутог српског текста. У италијанском тексту наводе се црногорски главари овим редом: »Serdari, Capitani e Conti«, док се у српском тексту правилно наводе иза сердара **војводе.** У српском тексту наводи се, да Радоњићи потичу »од знатнаго срскаго благородства Рајћа, жупана гатачкаго«, док у италијанском тексту за Раича пише, да је »од краљевске фамилије Немањића« (»dalla celebre Nobilita il Raicz Conte di Casata dalla Reale famiglia Nemanich«). Српски текст дипломе не наводи вријеме када је Раич због турског насиља напустио гатачки крај, док се у италијанском тексту каже, да је то било »око 1479 године« (»circa l'anno 1479«). По српском тексту Раич је прешао ка зетском и црногорском господару »**Вуку** Чарнојевићу«, за којега не зна историја, док је по италијанском тексту то био **Иван** Црнојевић (може бити, да је Владан Ђорђевић слабо прочитао ово име, те да је мјесто Ђорђевићевог »ивуку« требало »ивану«). У српском тексту нијесу наведени потомци Раичеви, док италијански текст има ове генеалошке податке: »и изроди (Раич) 3 сина: Радоњу, Радоја и Вучету. Именовани Радоња био је подигнут у чин капетана и био је човјек врло храбар; по њему се именована племићка фамилија прозвала Радоњић. Овај Радоња изроди 4 сина, звани кнезови (»detti Conti«), то јест к(нез) Никола, к(нез) Ђорђе, к(нез) Милутин и к(нез) Андрија. Именовани кнез Никола био је капетан и изродио је 2 сина, по имену к(нез) и капетан Јован и к(нез) Ђорђе. У то вријеме свршила је и нестала владалачка породица Црнојевић. Затим племство и цио црногорски народ изабраше именованог к(неза) Јована за првог старјешину Црне Горе и (он) изроди 3 сина: к(неза) Николу, к(неза) Алексу и к(неза) Петра. Алекса је пошао у Напуљско Краљевство, гдје се и данас његови потомци зову кнежеви од Црне Горе (»conti Montenegro«), а његовоме старијем брату званом к(нез) Никола родише се 3 сина, звани к(нез) Станислав, к(нез) Ђуро и к(нез) Рафаило. Речени к(нез) Станислав био је уздигнут на степен првог сердара и имао је 4 сина, зване к(нез) Вукосав, к(нез) Вуколај, к(нез) Јово и к(нез) Марко. К(нез) Вукосав био је сердар, а послије његове смрти наслиједио је сердарство његов брат к(нез) Вуколај и овоме се роди један син по имену к(нез) Станислав. Овај је послије смрти свога оца био постављен првим сердарем и ради своје изванредно обдарене памети и нарочите вредности и храбрости показане приликом уништења турске војске 1756 године био је једногласно проглашен и изабран од цијелога народа за гувернадура и команданта Црне Горе. Послије његове смрти постављен је за гувернадура син му Вуколај, а иза смрти овога на то звање био је изабран његов брат, сада владајући Јован« (»ora il Regniante Giovanni«). У српском тексту дипломе много се краће излаже овај њен дио. Он, по Ђор-

[45]) Записи XXIII, 76—78.

ђевићевом препису, гласи: »...дајем чини а степени по примјеру претков наших кои одарили војеводу Станишу Радонича варховним сердаром, потом сина јего Вукосава, Вукосаву фтораго сина Станишина Вуколаја, по Вуколаје сина јего Станислава. Сеј варховни сердар Станислав за јего острој разум и одкри(тоју) храброст и знаменитоје мужество показаноје им при разбити(ју) турске војске на Бијелих пољанах 1756-го году с(в)еопштим народа васклицанијем избран и поздравлен преузвишеним губернадурством. По смрти же Станиславови титуловат и поздравлен сии јего старши Вуколаје тем же чином губернатурским и по смарти губернатора Вуколаја титолован и поздравлен преузвишеним губернатором брат јего манши није частливо правлашти Јова.«

Лако је увидјети, да наведени одломци не могу бити из једнога истога документа. Поред тих неслагања има у дипломи и нелогичности. Тако, на примјер, у италијанском тексту дипломе стоји, да је кнез Ранч прешао из Херцеговине на територију Ивана Црнојевића »око 1479 године«, па су му се послије преласка родила три сина, па четири унука, па два праунука. Тек »у то вријеме — пише у италијанском тексту — свршила је и нестала владалачка породица Црнојевић«, која је стварно престала да влада 1499 године, дакле свега **двадесет година** послије Ранчева »пресељења«.

Изложене чињенице су ме увјериле, да поменута »диплома« Јована Радоњића од 20 августа 1770 године није аутентична. Ја сам и раније сумњао у ову диплому, када ми је био познат само њен српски текст[46]), а када сам дошао и до овога италијанског текста у то сам се још боље увјерио. Ово се може закључити и по томе, што д-р Владан Ђорђевић тврди да је он објављени **српски текст** преписао са **»оригинала«**, који се чува у Бечком архиву[47]), док је диплома коју је приложио Стремоухову Лука Радоњић на **италијанском језику** и она је такође преписана са **»оригинала«**, јер на Радоњићевом прилогу не пише да је »превод«, већ да је »препис« (»copia«). Да ово није Радоњићева омашка види се по овјери овога преписа, коју је извршио 26 марта 1855 године директор Управе помоћних надлештава царско-краљевског окружног суда у Котору Јован Боксић. Директор Боксић изричнo каже у својој овјери ово: **»Ова копија,** учињена од стране заинтересоване странке... тврди се да **одговара своме оригиналу... који је био предат на преглед«** (»La presente copia... conforme al suo originale... prodotto ad ispezione«). Луки Радоњићу није била доста само ова Боксићева потврда, већ је тражио те му је сјутрадан (26 марта) овјерио и печатом потврдио Боксићев потпис претсједник Окружног суда у Котору Емерик Поточњак, а 27 марта овјерио је и печатом потврдио истинитост потписа Емерика Поточњака заступник окружног капетана Дојми.*) Да је Лука Радоњић имао у рукама »оригинал« дипломе на **српском** језику, он сигурно

[46]) **Записи** XXIII, 79.
[47]) Д-р Владан Ђорђевић: Европа и Црна Гора... 61.
*)Ваљда омашком писара, на задњој овјери пише „1853" године!

не би рускоме конзулу подносио **италијански** текст дипломе, а да је Радоњићев оригинал доиста био на **српском** језику, онда би свакако директор Боксић морао назначити да је овјерени текст **превод,** па би се сигурно потписао и преводилац са српскога на италијански, како се у Котору обично радило. Није, дакле, могао бити један »оригинал« Радоњићеве дипломе на српском језику у Бечу и други »оригинал« те исте дипломе, доста различан од прве, на италијанском језику у Котору, те закључујем, да није оригинална ни прва ни друга »диплома« од 20 августа 1770 године. У прилог овоме закључку ишла би и та чињеница, што ми изгледа да је постојао и још један »оригинал«. Он је, вјероватно, био у рукама Вука Караџића, јер Караџић пише 26 децембра 1862 године кнезу Михаилу Обреновићу да је правилније написати »отачаство« но »отечество«, додајући да се ријеч »отачаство« чује и данас у народноме говору у Црној Гори, а »налази се и у писменијем свједочанствима (као н. п. у **дипломи владике Саве губернатору Радоњићу.«**[48])

Други Радоњићев прилог јесте препис некога »увјерења«, које су издали 10 јуна 1834 г. три народна главара губернадуровом брату Марку Радоњићу. Препис овога увјерења није Радоњићу нико овјерио, а сигурно му га није нико ни могао овјерити, јер ја мислим да ни оно није имало свога — »оригинала«. Да га је имало, свакако би Лука Радоњић овјерио препис код истих власти у Котору код којих је овјерио препис »дипломе« од 20 августа 1770 г., али је било много теже поднијети 1855 године на овјеру неаутентични документ из 1834 године, када су могли бити живи сви његови »потписници«, но документ из 1770 године. Мени је већ прва реченица овога увјерења сумњива, јер није написана у духу и по пракси сличних одлука народних скупштина, пошто само три потписника овога увјерења кажу, да га издају **»от имена свега народа черногорскога«**, а такве одлуке могле су доносити само опште скупштине народних главара. Завршна реченица увјерења такође је необична и неодређена, јер се не наводи мјесто гдје је увјерење потписано, већ само пише: »Въ Чернойгорѣ 10-га Јуніа 1834. года.« Најбољи је доказ о неаутентичности овога увјерења текст који је написао трећи »потписник« увјерења. Тај потпис гласи: »Я Войвода Иліа Пилетичь **изъ Пѣшиваца** здоговоромъ свѣхъ главара **пиперскіехъ** своіомъ рукомъ подписахъ **и печатомъ потвердихъ**«. Војвода Илија Пилетић није био из **Пјешиваца,** већ из Пипера, а више је но сигурно, да он не би никада учинио такву погрешку и »својом руком« написао, да је »из Пјешиваца«! Други потписник на увјерењу јесте сердар Марко Пламенац. Овај потпис такође је сумњив, јер смо видјели да се на опширном извјештају Сената посланику Татишчеву од 19 августа 1832 године налази и име сенатора и сердара Марка Пламенца, па је немогуће вјеровати, да би се Пламенац 19 августа 1832 г. сложио са извјештајем о великој кривици бившега гувернадура, а 10 јуна 1834 г. издао Радоњићима увјерење о њиховим великим заслугама и тврдио, да су 1832 године »беззаконо и неправед-

[48]) **Вукова преписка** VII, 670.

ливо« протјерани из Црне Горе. Језик којим је увјерење писано такође је сумњив, јер је то мјешавина српскога, рускога и црквенословенскога језика, а тако се нијесу писале одлуке црногорских народних скупштина. — Видјели смо, да је једно раније свједочанство (писано послије 18 августа 1832 г.) било »састављено у граду Котору од самих Радоњића, без знања Црногораца«, па је сигурно тако састављено и ово свједочанство од 10 јуна 1834 године. Раније сам навео Његошево писмо Гагићу од 22 јуна 1834 г. У њему се Његош жали на Матију Вучићевића, који се за вријеме бављења у Боки Которској »учинио искрени пријатељ фамилије Радонића, коју је отачаство прогнало за ње преступленија, и наговорио неке од исте фамилије одити кријући по Црној Гори и тражити људе да се противу мене подписују, с тијем намјеренијем, да мене туже пред Правителством Рускијем. . .« Ја вјерујем да је баш ово увјерење плод тих Вучићевићевих интрига, о којима је Његош био брзо и тачно обавијештен. Но како то свједочанство до сада није било познато, ја ћу га ипак објавити, транскрибујући само стари правопис, док сам задржао све одлике Радоњићевога преписа:

»Copia ad literam

Ми ниже подписани дајемо ово писмо от имена свега народа Черногорскога нашему соотечественику Господину Марку Јокову Радоничу, родному брату покојнога Губернатора Черногорскога Вуколаја, умершаго 1832-го года, у томе да је он, Радонич, вишеречене године беззаконо и несправедливо са свом фамилиом био удаљен из Черне Горе по старанију и зависти бившега тогда Архимандрита а сада Архијереа Черногорскога Петра Петровича, кои дом Петровича имајучи вазда ненавист к фамилии Радонича употребљавао је сва могушта средства уничтожит власт фамилии Радонича на Черногорју, да би тијем нихов Архијереј могао самовласно управљати народом, присвоивати собствено к себе све од Височајшег Двора Росијског посилајемоје, не употребљајучи ништа на устројство народње.

Когда 1831. года дошедше Г. Г. Вукотич и Вучичевич у Черну Гору, тада вес народ Черногорскиј обрадовао се био нихowому пришествију и доброво́љно примио све наредбе и устројство, које су ови људи били учинили; однакож нињејшниј Архијереј Петр Петрович, дјејствуја тајно что би присвоит собствено в себје сву власт над Черномгором, презираја собствену ползу отечества, радио је прије свега удалит из Чернегоре фамилиу Радонича, будучи да га је она једна обуздавала от противузаконог дјејствија в своје отечество, и по тому исти Петрович (како се послије оказало) подложио је био ложне и несправедливе бумаге на Радоничеј, називаја их аки би измјеников отечества и тому подобне ложне доносе, а между тјем подкупио је био динарима неколико људих од Чернегоре, да би тјем исполнил своје желаније и прогнао фамилију Радонича из отечества. Дјејствуја таким образом Архијереј Петрович, наконец в началје 1832 года желаније јего исполнило се и фамилиа Радонича бист прогнана из Чернијагори в Австријскиј град Катаро, гдје и нинипје обрјештајетсја в самом бједственом положении. Када в концје 1833 года пришед Архијереј Петрович из Росии в Чернујугору, то мјесто гога что би сообразно јего сану изискивал всја могушта средства јеште бољеје упрочит устројеноје в Черногорју дља блага својег отечества, он напротив радио је удалит из Чернегоре Г. Г. Вукотича и Вучичевича, за коима људима вес народ Черногорскиј плачет и скорбит душом и серцем. Успјевши у овом последнем и видјев себе самога Властитеља Чернегоре, он почео је дјејствоват у Чернугору недостојнаја и неприличнаја јего сану[49]) и тијем готовит погибел отечеству.

Оплакиваја бједствије својеј родини, ми с коленопреклоненијем испрошиваjемо у Височајшег Двора Росијскога, како всегдашњег нашег штедрог покровитеља, заштитника и благодјетеља, да би он оказао милост вишереченој фамилии Радонича и своим могуштеством воспретио Архијереју нашему дјелати таковаја безаконија и да би наконец они Двор милостиво повратио к нам братев наших Радоничеј, оказав им спомоштествованије на поправку разорених им домов, будучи да фамилиа Радонича, имајући с древњега времена Губернаторскоје достоинство, вазда се трудила и радила собствено о благје својег отечества и вазда је народ Черногорскиј укрјепљавала к вјерности и преданости к Височајшему Двору Росијскому.

В Чернојгорје 10-го Јуниа 1834. года

(М. п.) Ја Архимандрит Василиа Пејович од Ријечке Нахије руку моју положих и печатом потвердих.

(М. п.) Сердар Марко Пламенац руку моју положих и печатом потвердих.

(М. п.) Ја војвода Илиа Пилетич из Пјешиваца здоговором свијех главара пиперскијех својом руком подписах и печатом потвердих.«

Трећи Радоњићев прилог је из 1837 године. 2 августа те године одговорио је Азијатски департамент руског Министарства иностраних дјела на неку претставку гуверпадуровог брата Марка Радоњића, коју је 20 јула био поднио на царево име, а Министарству ју је спровео шеф жандармерије. Одговор Марку Радоњићу има свега двије тачке и доиста је имао право Лука Радоњић, што се у својој претставци Стремоухову жалио, да је тај руски одговор »неодређен«. Азијатски департамент Марку Радоњићу одговара ово: 1) не припада руској власти претрес незадовољстава која постоје између Радоњићеве фамилије и управитеља Црне Горе, 2) пресељење у Русију са породицом Марко Радоњић може у свако вријеме извршити без икаквих сметња, придржавајући се само постојећих за то правила, али се не може надати новој помоћи од руске владе, пошто је 1835 г. већ добио од царских поклона двије стотине червонаца ради повратка у отаџбину. Марко Радоњић је био приложио уз своју молбу руском цару и три документа, која су повраћена Радоњићу уз овај одговор Азијатског департамента, али се не види о чему је била ријеч у тим документима. Најприродније би било, да је Марко Радоњић приложио већ поменуту »диплому« од 20 августа 1770 и наведе-

[49]) Сигурно омашком испустио ријеч „дјела".

на увјерења из 1832 и 1834 године, јер су му она најбоље могла користити за тужбу противу Његоша.

Шта је било са Радоњићевом претставком руском конзулу Стремоухову није ми сада познато, а то и не припада питању о коме је ријеч у овоме чланку. За ово питање, међутим, били су важни како подаци из Радоњићеве претставке, тако и подаци из Радоњићевих прилога уз претставку, па сам се тога ради и задржао подуже њиховим навођењем. Ипак треба напоменути, да је Лука Радоњић имао право, када је у својој претставци назвао конзула Стремоухова својим спаситељем и покровитељем. То ће се видјети брзих дана. Стремоухов је, наиме, Радоњићеву претставку примио 21 децембра 1856 (2 јануара 1857) године, а мјесец дана касније (2/14 фебруара) отпутовао је књаз Данило из Црне Горе за Париз. Радоњић је хтио да искористи књажево отсуство и мислио је да је то погодан час за буну у Црној Гори, која би Радоњића прогласила за књаза Црне Горе. Та Радоњићева афера довољно је позната,[50]) те се нећу на њој задржавати. Доста је напоменути само толико, да је том приликом Радоњићу спасло живот посредовање Аустрије, као и то, да је руски конзул Стремоухов имао удјела у тој афери.

На завршетку овога чланка корисно је навести и једну молбу Сава Перова Радоњића књазу Николи. Саво Перов је отац Луке Радоњића, о чијој је претставци Стремоухову до сада била ријеч, а његова молба је од 12 јуна 1871 године. Та Савова молба је важна тога ради, што из ње јасно излази, да нијесу 1832 године »имања читаве породице (Радоњића) била опљачкана«, како пише Лука у својој претставци Стремоухову и како излази из наше историске литературе. Ево шта дословно каже о томе Саво Радоњић, син гувернадуровог брата Пера: »Још од године 1832 ја, као и сва фамилиа Радонић, живим у Котор, али свагда ми је слободно било доћи и бавити се своим собственим послом ђегођ било у границама Црне Горе. Тако исто слободно, као и сваки други Радонић, могао сам дати наполи или са̂м собом обђелавати и радити моју земљу, која ми је од старине остала или сам је ја купио.

Ја сам је ђегођ са̂м работао, а ђегођ давао кад једноме а кад другоме Његушу наполи, док године 1858 јавише ми да је Књаз дао моје земље некијема Његушима, слједователно да ја немам ништа више у Црној Гори.

Вјечне спомене Кназ Данило може бит да је дао једноме Његушу неке од моих земаља, али су неке земље и говеда оном приликом притиснуте од овога или онога, без да (је) Њ(егова) С(вјетлост) ншта и знала«.

У свом даљем опширном излагању Саво наводи како му је књаз Данило, приликом бављења у Котору, обећао, да ће му повратити читаво имање чим се поврати на Цетиње, али га је убиство у Котору омело да то изврши, па Саво моли књаза Николу да испуни обећање књаза Данила.

Тај наставак молбе Савове није овом приликом важан, али наведени пасуси из његове молбе поуздано доказују, да је поступак Његошев према члановима породице протјераног гувернадура Радоњића био много блажи но што се то до сада наводило у нашој историској литератури, јер када је тек књаз Данило »дао једноме Његушу« неке дјелове Савове земље на Његушима, онда је то могло бити једино послије познате нам афере Савовога сина Луке. Саво Радоњић је, дакле, ма да је био рођени синовац протјераног гувернадура Вука и ма да је и он био протјеран из Црне Горе 1832 године, за вријеме Његошеве владе могао увијек слободно доћи у Црну Гору, као и сваки други Радоњић, и дати наполи или са̂м обрађивати своју земљу на Његушима. Вук Врчевић има много нетачности у својој монографији о Његошу, али ове наводе Сава Радоњића он потврђује, јер пише да је протјераним Радоњићима Његош »повратио све земље које су им на Његушима остануле; с овијех су им давали кметићи половицу рода сваке године. А старој гувернадурици Стани опредјелио је годишњу пенсију од 100 фјорина у цванцикама доклен буде жива...«[51])

[50]) **Вукова преписка** VII, 304 и д., Д-р Васиљ Поповић **Акција кнеза Данила у Паризу 1857 г. (Глас** Српске краљевске академије CX, 47—50), Д-р Владан Ђорђевић **Црна Гора и Аустрија 1814—1894.** Београд 1924, 108 и д., Душан Вуксан **Књаз Данило (Записи XVII,** 137—138 и 193—201) и д.

[51]) Чланци и прилози о српској књижевности прве половине XIX века, Нови Сад 1914, 185; уп. **Записи** XXIII, 155 (нап. 3).

Његош није могао видјети мртвог Пушкина

Значајна стогодишњица Његошевог **Горског вијенца** промашила би свој циљ, ако нас не би боље упознала и са Његошем и са Његошевом епохом уопште. Да се то постигне морају се сви који желе да даду и најмањи прилог о Његошу озбиљно посветити изабраној теми, како се у нашим часописима и листовима не би објављивали непровјерени и непоуздани чланци. Током 1947 г. објављено је прилично непровјерених података о Његошу, али ћу се ја овом приликом задржати само на питању: да ли је Његош имао могућности да види мртво Пушкиново тијело приликом сахране 1837 године.

Колико је мени познато, до сада у нашој научној литератури није било ријечи о томе, да је Његош био присутан Пушкиновој сахрани. То питање је, мислим, први додирнуо Миле Клопчич у своме чланку »Пушкин — народни песник«. Износећи податке о двобоју, у коме је Пушкин смртно рањен, Клопчич наставља:

»Када је тадашњи Петербург сазнао, да је умро Пушкин, кога је цар неколико година пре смрти понизио у камерјункера, људи су у масама одлазили на Мојку, да се поклоне његовом телу. По причању савременика, за дан и по су прошле поред Пушкиновог одра десетине хиљада људи. Маса је била узнемирена. Отуда и изненадна наредба, да Пушкиново тело треба сахранити потајно: само покојников пријатељ А. Ј. Тургењев и неколико жандарма пратили су санке са Пушкиновим телом до Светогорског манастира (Псковска губернија), где су га сахранили. **Поред гробарâ још нако је приметио тај усамљени жалосни погреб највећег рускога писца: наш песник Његош, који се тада затекао у том манастиру, на путу у Петроград**«.[1])

Два мјесеца послије публиковања Клопчичевог чланка објавио је Јован Поповић у истом часопису свој прилог »Значајни сусрети (Маргиналије о сусрету Његоша, Пушкина и Вука)«, из кога морам цитирати цио текст који се односи на Његоша и Пушкина, јер је Поповић, примајући, оправдано, као поуздан Клопчичев навод, изнио у своме чланку неколико интересантних мисли о Његошу. Поповићев текст, који нас овом приликом интересује, гласи:

[1]) Београдски часопис **Југославија—СССР** Број 16, свеска за фебруар 1947, страна 20 (курзив је мој).

»У свом чланку **Пушкин — народни песник,** објављеном у шеснаестом броју нашег часописа, Миле Клопчич је поменуо један драгоцен моменат сусрета двају песника руског и наших народа, моменат доста мало познат. Реч је о сусрету Његоша с мртвим Пушкином.

Када је, у фебруару 1837 године, царско самодржавље спречило јавну сахрану тела великог песника, који је пао као жртва управо тог самодржавља, тајној сахрани у Светогорском манастиру присуствовао је, сасвим случајно, владика црногорски Петар Петровић Његош. Његош се, у својству владара мале Црне Горе, налазио на службеном путу у Петроград. Починувши успут у Светогорском манастиру, он је једне ноћи видео санке које су потајно ушле у порту манастира. Уз санке је био један жандарм и А. Ј. Тургењев, пријатељ Пушкинов, а у санкама мртво тело Пушкина. Случајни сведок ове мучне сахране генијалног народног песника можда је управо тада схватио колико је Пушкин жив и бесмртан. Јер песникова смрт је изазвала толико узбуђење и кретање у јавности, да су се убице уплашиле чак и мртвог противника. Мртви противник запретио им је кроз усталасане народне масе, које су својим изласком на улице одавале да дају њему за право насупрот властодршцима. И можда је Његош, сусревши се с мртвим песником, осетио да је бесмртност Пушкинова управо у томе, што је његова поезија црпла из народних врела, и давши недостижан израз народног живота, постала нераздвојни део живота народа, покретач народа, путоказ будућности народа.

Ово су нагађања. О томе шта је тада осећао и мислио Његош нису остали документи. Тај сусрет би, додуше, заслужио да инспирише неко песничко дело. Има у том сусрету случајности, има и мрачног, тајанственог, романтичног декора, на чему би погрешно било инсистирати. Произвољно би било закључивати и о утицају тога сусрета на песничко стварање Његоша, који је десет година касније довршио свој **Горски вијенац.** Но без икаквог инсистирања на случајности, на декору, на произвољним нагађањима, може се рећи да је то доиста био сусрет двају великих песника, једног чији се живот угасио и другог чије се стваралаштво разгарало, двају песника који су оба у пуном смислу били народни, оба родоначелници једне нове уметничке поезије надахнуте народним осећањем и духом. Био је то и један од сусрета братских народа.

О самом том догађају има мало трагова у литератури о Његошу, осем што се он узгред помиње у преписци...«[2])

[2]) Часопис **Југославија—СССР** Број 18, свеска за април 1947, стр. 24.

Књижевник Поповић је поново нагласио тај сусрет у једном своме каснијем чланку, који почиње овим ријечима: **"Сретњи пјевче великог народа,** тако се Његош обратио "сјени Александра Пушкина" песмом објављеном 1845 **у Огледалу сербском,** одајући тиме кроз те, иначе апстрактно медитативне стихове, да је осетио значај великог народног песника, са чијим мртвим телом се он, као почетник у поезији, срео 1837 у Светогорском манастиру..." (часопис **Словенско братство,** Београд, свеска за јуни 1947, стр. 440).

Чланак књижевника Поповића одмах је добио широк публицитет, јер је већ неколико пута у цјелости или дјелимично прештампан,[3]) а под утицајем Клопчичевог и Поповићевог чланка већ се овај »сусрет« прима као непобитан факат, јер, на примјер, професор Ђуза Радовић у своме чланку **Његош и Русија** каже и ово: »Други долазак Његошев у Русију пада исте године кад и трагична смрт генијалног руског песника. Његош је из Црне Горе кренуо за Русију 1836, али се подуже задржао у Бечу, а затим, под неком врстом истраге, чекао у Пскову, и тек 1837 стигао у Петроград, данашњи Лењинград. 29 јануара те године Пушкин је подлегао ранама. Његоша се тај догађај морао дубоко дојмити«.[4])

О Његошевом путу у Русију 1836—1837 године има прилично података у познатим монографијама о Његошу од Медаковића, Лаврова, Ровинског и Томановића, а поред тога објављено је и касније доста архивскога материјала, те се Његошев пут може прилично детаљно пратити.

У Архиву на Цетињу и до данас се очувао Његошев штампани проглас народним главарима и народу од 12 новембра 1836 г., којим их обавјештава да се мисли »отправити пут Русије«.[5]) Он је био у Бечу прије католичке Нове године, јер је у Бечу спјевао пјесму **Кнезу Метерниху и Кнегињи за нову годину** 1837,[6]) а већ 20 децембра 1836 (2 јануара 1837) датирана је у Бечу једна његова молба далматинском гувернеру грофу Лилиенбергу.[7]) У Бечу ће се Његош задржати још око мјесец и по дана, чекајући одобрење из Петрограда да ће бити примљен од руског цара, искоришћавајући истовремено тај боравак да би издјејствовао од Аустрије шиљање једне комисије за разграничење са Црном Гором, чиме би се у ствари индиректно признала и независност Црне Горе.[8])

Но овом приликом нас не интересује Његошево бављење у Бечу до краја јануара 1837 године. Али, крај јануара и први дани фебруара за нас су нарочито важни, јер је то вријеме Пушкинове смрти и сахране, па ћу Његошево бављење у Бечу тих дана изнијети детаљније.

---

[3]) Цетињски лист **Побједа** Број 25 од 10 маја прештампао је цио текст Поповићевог чланка, београдски часопис **Дуга** Број 96 од 7 јуна само дио текста који се односи на Његоша и Пушкина (под насловом "Сусрет са мртвим Пушкином"), цетињски лист **Омладински покрет** Број 23 од 12 јуна исти текст као и **Дуга** (под насловом "Његошев сусрет са мртвим Пушкином"), а вјероватно да је још који часопис или лист прештампао Поповићев чланак.

[4]) **Летопис** Матице српске, свеска за јун 1947, стр. 23.

[5]) Цетињски архив и **Писма Петра Петровића Његоша** у редакцији Душана Вуксана, Београд 1940, књига прва, стр. 230—231.

[6]) Андра Гавриловић: Владика Раде — његова поезија и путовања тридесетих година (**Годишњица** Николе Чупића, Београд 1914, књига XXXIII, стр. 273).

[7]) Т. Ђукић: Његош и бечка дипломација (**Летопис** Матице српске, свеска за мај—јуни 1940, стр. 349—350.)

[8]) Павле Поповић: Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама 1836—1837 (**Српски књижевни гласник,** свеска од 16 октобра 1910 стр. 590) и Андра Гавриловић: Op. cit. стр. 278—282.

Дугогодишњи агент српске владе Вилхелм Хопе извјештавао је из Беча редовно кнежеву канцеларију о свим важнијим новостима које су могле интересовати Србију, па и о бављењу разних угледних лица у Бечу. Својим писмом од 26 јануара (7 фебруара по новом календару) Хопе извјештава: »Владика Црне Горе се још увек овде бави и са највећом марљивошћу се посветио учењу француског језика«.[9]) Два дана касније, 28 јануара (9 фебруара), Његоша је посјетио аустриски капетан Орешковић, који својим властима одмах шаље детаљан извјештај о разговору са Његошем и његовој великој љутњи што неће да му издаду пасош за Париз. Орешковић, између осталог, пише о Његошу: »Владика је шетао по соби, задубљен у своје мисли и најзад се окренуо Караџићу с питањем: Вјерујете ли, да се мом путовању могу ставити какве запреке?«, па мало даље наводи ове карактеристичне Његошеве ријечи: »Ја сам слободан човјек! Ја нијесам ни руски, ни аустриски, ни турски! Ја не припадам ником. Ја сам самосталан, слободан човјек, и то би била највећа злоупотреба силе, ако би хтјели да спријече мој пут. Ко може да ми забрани, да за своје задовољство не пропутујем цијелу Европу!. . .«[10]) Сјутрадан, 29 јануара (10 фебруара), поменути Вилхелм Хопе пише из Беча српској влади о Његошевој изјави »да нема никаква посла код Турака«, па је турски посланик у Бечу Ферцк Ахмед-паша »изјавио кнезу Метерниху своје негодовање због пријатељског дочека владике«, а да би се избјегао сусрет Његошев са турским послаником, »није владика ни добио позив за последњи бал код Метерниха« — каже Хопе. Чак је и руски посланик у Бечу казао Његошу, да његова изјава о Турској није у Бечу нашла »на добар пријем«, но Његош »тиме није ни мало узнемирен, само што ће своје бављење у Бечу морати нешто скратити« — завршава Хопе.[11])

1/13 фебруара 1837 Његоша је опет посјетио аустриски капетан Орешковић, који сјутрадан, 2/14 фебруара, извјештава своје претпостављене, да му је јуче Његош казао, да неће ићи у Париз, већ се одлучио да иде у Петроград, па затим додаје: »Владика је јуче купио лепа путничка кола за 850 форината, па ће у суботу или најдаље у недељу одавде отпутовати. . .«[12]) Да је Његош био у Бечу и 3/15 фебруара постоји оригинални документ са његовим својеручним потписом. Тога дана Његош је издао у Бечу свједочанство о владању свога брата од стрица Машана Савова Петровића, за кога је, одмах по доласку у Беч, молио гувернера Далмације грофа Лилиенберга, да му одобри слободно кретање кроз Котор и Боку, јер су му то још од 1826 године забраниле аустриске власти Боке Которске.[13]) У Архиву на Цетињу и данас се чува оригинално Његошево писмо, датирано у Бечу 4 (16) фебруара, којим обавјештава Сенат и Црногорце, »како је одредило Правитељство Ћесарско овога идућега

---

[9]) Павле Поповић: Op. cit., свеска од 1 новембра 1910, стр. 677.

[10]) Т. Ђукић: Op. cit. стр. 348.

[11]) Павле Поповић: Op. cit., свеска од 16 октобра 1910, стр. 589.

[12]) Андра Гавриловић: Op. cit., стр. 280—281.

[13]) Т. Ђукић: Op. cit., стр. 349—350.

прољећа послати људе своје да мјере земљу по приморју њиховоме; затовама препоручујемо и заповиједамо, ако би се такови људи показали ће на нашим границама да им не би нико сметње учинио, јер они иду само да мјере земљу ћесареву, а границе ће се између наше и Ћесареве земље онда раздијелити и забиљежити, кад ми тамо дођемо...«[14]) 5/17 фебруара обавјештава Вилхелм Хопе српску владу о Његошу и у своме писму наглашава, да је Његош ријешио да одустане од пута у Париз, јер су противу тога његовог пута и Русија и Аустрија, па додаје: »Метерних би хтео да се владика врати одавде право у Црну Гору, али се овај никаквим разлогом није дао на то навести, већ се сад чврсто решио да путује у Петроград место у Париз«, те из овога писма јасно излази, да је Његош био у Бечу и 5/17 фебруара[15]). Неколика пута поменути аустриски капетан Орешковић био је присутан »у самом тренутку када ће се кренути« Његош из Беча. Он о томе подноси аустриским властима реферат 7/19 фебруара и наводи, да му је Његош пред одлазак захвалио за услуге које му је чинио и молио га да му пише у Петроград, додајући: »Ако чега новога из Котора или са наше границе сазнате,извијестите ме ...« Из тога рапорта излази, да је Његош »пошао из Беча у Русију 6/18 фебруара«.[16]) Овај Орешковићев реферат потврђује његов ранији навод од 2/14 фебруара, у коме, као што смо видјели, Орешковић каже, да ће Његош »у суботу или најдаље у недељу одавде отпутовати«. 2/14 фебруара, када је Орешковић писао тај реферат, био је уторак, те је прва субота била 6/18, а недјеља 7/19 фебруара. Његош је свакако лично казао Орешковићу дан поласка, те је тачно тако и било: **Његош је, дакле, отпутовао из Беча за Русију у суботу 6/18 фебруара 1837 године.** 15/27 фебруара, тј. **десет дана послије Пушкинове сахране,** Његош је дошао тек до Варшаве 16[a])

О Пушкину је познато из историје руске књижевности, да је 27 јануара по старом календару (8 фебруара по новом) имао двобој са сином холандског посланика барона Хекерена-Дантеса, у коме је смртно рањен, али је живио још два дана и 29 јануара (10 фебруара) је умро.[17]) Двобој је био на десној притоци ријеке Неве званој Чернаја Рјечка или само Чернаја, која се улива у Неву близу Строганова моста у Петрограду. У Петрограду је остало Пушкиново тијело до 3/15 фебруара, а тога дана на поноћи, по царевој наредби, његово мртво тијело одвезао је његов присни пријатељ Александар Иванович Тургењев, руски историчар и археолог, за Светогорски манастир.[18]) Два дана касније, 5/17 фебруара, Пушкиново тијело је сахрањено на гробљу поменутог манастира[19]), гдје је Пушкин годину дана раније био спремио своју гробницу.[20])

Из наведених података јасно излази, да је **Његош био још у Бечу, када је 5/17 фебруара 1837 године сахрањен Пушкин у Светогорском манастиру,** те апсолутно никако није могао видјети мртво Пушкиново тијело, па је нужно ову грешку што прије избацити из наше научне литературе, јер ми имамо толико историски доказаних веза са словенском Русијом, да нам није потребно наводити ни оне које су и најмање сумњиве, а камоли оне које нијесу ни постојале.

---

[14]) Цетињски архив и **Писма Петра Петровића Његоша** у редакцији Душана Вуксана, књига I, стр. 233—234.

[15]) Павле Поповић: Op. cit., свеска од 1 новембра 1910, стр. 677–678.

[16]) Андра Гавриловић: Op. cit., стр. 281—282.

[16a]) "Kurjer Warszawski" № 56 из 1837 године, страна 264 — наведено у дјелу Lubomir Durkowicz-Jakszicz: Petar II Petrovic Njegoš (1813—1851), Warszawa 1938, str. 162, пар. 61.

[17]) П. Полевой: **Исторія русской литературы,** Санктъ-Петербургъ, 1872, стр. 554; К. П. Петровъ: **Курсъ исторіи руской литературы,** Изданіе восьмое, С.-Петербург 1892, стр. 222; И. Тарасовъ: **Смерть Пушкина** ("Русскій Вѣстникъ", томъ 187, февраль 1887, стр. 890—908); А. Мјасников, **Александар Сергејевић Пушкин** (српски превод), Београд 1946, стр. 111.

[18]) "Пушкинъ былъ тяжело раненъ (27 января 1837 г. въ 4½ ч. дня на Черной Рѣчкѣ)... Мученія продолжались два дня, 29 января онъ скончался. Тотъ же А. И. Тургеневъ, который руководилъ его первыми шагами, 3 февраля въ полночь, какъ было приказано царемъ, проводилъ его тѣло до Святогорскаго монастыря" ("Полное собраніе сочиненій А. С. Пушкина въ шести томахъ," томъ первый — Біографическій очеркъ, сочинитель Н. Яковлевъ, Книгоиздательство **Слово,** Берлинъ 1921, стр. 48).

Свјатогорски Успенски манастир налази се у Псковској губернији, Опочецки округ; удаљен је од Пскова 115 км на југ, а од окружног града Опочке 42 км на сјеверо-исток (П. Семеновъ: Географическо-статистическій **Словарь Россійской Имперіи,** Санктпетербургъ 1873, томъ IV, стр. 524), а Псков је удаљен од Петрограда 275 км на југ по жељезничкој прузи (Ibidem, стр. 237).

Од Беча до Свјатогорско-Успенског манастира има пак око 1300 километара **ваздушне линије,** уколико сам приближно могао утврдити по једној географској карти сразмјере 1:1.500.000, јер до прецизнијих података нијесам могао доћи (Polonieckiego Wielka mapa kolejowa Europy Srodkovej w skali 1:1,500.000). Како се у вријеме о коме је овдје ријеч тешко путовало довољно је навести факат, да је једно наређење, које се баш односило на Његоша, послано из Петрограда штафетом (по специјалном хитном куриру-коњанику) 18 фебруара (2 марта), а у Беч је дошло руском посланику тек 27 фебруара (11 марта) пред поноћ 1837 године (Андра Гавриловић: Op. cit., стр. 288). Упоредити и писмо Његошевог секретара Димитрија Милаковића Вуку Караџићу од 4 априла 1836 из Харкова, објављено у **Вуковој преписци** књига V, стр. 47—48.

[19]) "Пушкинъ былъ смертельно раненъ и умеръ 29 января 1837 г. Тѣло его было перевезено въ Святогорскій Успенскій монастырь, въ 4 верстахъ отъ Михайловскаго, и погребено тамъ 5 февраля того же года" (А. Н. Сальниковъ: **Русскіе поэты за сто лѣтъ-съ** Пушкинской эпохи до нашихъ дней-въ портретахъ, біографіяхъ и образцахъ, С.-Петербургъ 1901, стр. 98).

"Смерть послѣдовала въ 3/4 третьяго пополудни, 29-го января 1837 года... Тѣло Пушкина, согласно волѣ покойнаго, было перевезено въ Святогорскій Успѣнскій монастырь, въ 4-хъ верстахъ отъ Михайловскаго, и погребено тамъ 5-го февраля того же года..." (Ник. Вас. Гербель: **Христоматія для всѣхъ-Русскіе поэты въ біографіяхъ и образцахъ,** Санктпетербургъ 1873, стр. 305).

[20]) Полевой: Op. cit., стр. 555.

Његошева „љубов к полезним наукама и занимanијама"

Убрзо по ступању на митрополитску столицу, а одмах по првом повратку из Русије, Његош је, као што је познато, основао на Цетињу штампарију и основну школу. О Његошевој основној школи постоји једна солидно рађена споменица, али о Његошевој штампарији није скоро ништа написано, а и она заслужује једну монографију. Но, није само штампарија интересовала младога Његоша, већ се он интересовао свим савременим културним и техничким тековинама ондашње Европе и желио је да те тековине пренесе у Црну Гору. Он је тим хтио да своме народу олакша свакодневни тешки живот, али је за такав потхват и кратко живио и кратко владао. Ипак и његови покушаји заслужују пажњу, те није сувишно напоменути оно што ми је познато. Више је но сигурно, да о главним његовим жељама и плановима нема података, јер је добар дио архивских докумената његове епохе иструнуо и распао, будући је био закопан за вријеме Првога свјетског рата, а добар дио је временом и нестао.

Ја ћу, дакле, у овоме чланку изнијети само неколико података о томе питању. Један дио тих података био је и до сада познат нашој науци, али ћу се и тим материјалом послужити. Наравно, то ће бити само на дохват прикупљена прегршт чињеница, јер ово питање нијесам могао систематски обрадити.

Његош је још 1837 г. нашао за потребно да нареди израду **географске карте Црне Горе.** Њу је, свакако по његовој жељи, радио руски потпуковник Јаков Озерецковски, који је 1837 године био на Цетињу. Послије повратка са Цетиња он је шаље Његошу из Беча, гдје је сигурно и радио. То је било у априлу 1838 године.[1]) У августу идуће (1839) године били су Његошеви гости на Цетињу енглески путници Митфорд и Лајард. Лајард му је показао географску карту Турске, на којој је Црна Гора била као саставни дио турске царевине. Његош је, наравно, одмах видио нетачности те карте »и нареди да се донесе нацрт Црне Горе који је израђен под његовим личним надзором. С њим (тј. Његошем) и уз помоћ г. Милорадовића (треба **Милаковића** — Р. Д.), његовог секретара, начинили смо једну тачнију карту, коју сам ја задржао« — каже Лајард.[2]) Средином 1841 године био је на Цетињу њемачки ботаничар д-р Ебел. Он пише у своме путопису и о томе, да је на Цетињу већ била израђена мапа Црне Горе и послата у Праг ради штампања.[3])

Првих година Његошеве владе није било кроз Црну Гору никаквог пута, сем обичне пјешачке стазе. Но већ 1839 г. Његош је почео градњу пута од Цетиња до Ријеке Црнојевића. То, наравно, није био колски пут, већ скромни црногорски »крчаник«, како се обично зове, али за олакшавање саобраћаја врло користан. Нема података о томе када је градња почела, али је поменути руски потпуковник Озерецковски о томе раду знао и у Бечу почетком августа 1839 године, па пише ово Његошу: »Ја сам убијеђен, да ће пут од Цетиња до Црнојевића (Ријеке) оживјети сву Црну Гору.«[4]) Ускоро је израдио те је и Аустрија почела израду пута од Котора до црногорске границе уз познате которске стране. Градња је почела током прољећа 1841 године[5]), а завршена је крајем 1843 године.[6]) Милорад Медаковић дошао је први пут у Црну Гору 1844 године и за вријеме Његошево био је у Црној Гори непуних пет година. Он такође пише да је Његош направио »нешто пута с Цетиња до на Ријеку до на врх Прaћишта (црногорско-аустриска граница — Р. Д.) и до Чева, али је овај пут за пјешаке и неколико за коње, а за кола нимало и никако«.[7])

Знајући од колике је потребе прах Црногорцима у њиховој непрекидној борби са Турцима, Његош је мислио и на оснивање неке фабрике за израду праха. Нијесам у могућности да наведем архивске податке о успјеху тога Његошевог плана, али има сигурних података о његовом раду у томе правцу. То потврђује његово писмо Гагићу од 7 октобра 1845 године. У њему Његош пише сљедеће: »Једна од највећих потреба у Црној Гори јест мали запас (резерва — Р. Д.) праха, кои бих ја давно био учинио и постојано држао, да није одвећ изложен квару и да није за сохранити га у невредимости скопчан с многима издржкама. Ово обстојатељство принудило ме је дати направити овдје, пробе ради, мало праха, и на тај конец югодио сам се с Ђорђијем Бошковићем, да ми он од данас до 80 дана добави 3.000 ока салитре, давши му напред 1.400 ф(иори)на сребра и узевши од њега, веће ради моје сигурности на његове тамо сестре трасирату векслу, коју на Вас жирирану при овоме чест имам приложити...« У наставку свога писма Његош моли Гагића да мјеницу да Бошковићевим сестрама »да је акцептирају«, па да је Гагић задржи код себе док Бошковић испоручи Његошу погођену салитру, а ако је Бошковићеве сестре не хтједну потписати да га извијести.[8])

[1]) Душан Вуксан: Писма Озерецковског, Ковaљевског и Чевкина Владици Раду — **Споменик** Српске краљевске академије LXXXI, Београд 1935, страна 11.

[2]) **Записи** XX, 228.
[3]) **Књижевни лист,** Цетиње 1902, стр. 119.
[4]) **Споменик** 81, 13.
[5]) **Вукова преписка** VII, 20.
[6]) Ibidem, 27.
[7]) **Живот и обичаи Црногораца,** Нови Сад 1860, 149.
[8]) Цетињски архив.

12/24 октобра Гагић је већ извијестио Његоша, да је послата мјеница одмах од Бошковићевих сестара била акцептирана и уручена Гагићу, те ће исту Гагић задржати до одређеног рока и, ако могне, наплатити је, о чему ће Његоша благовремено извијестити.[9]

Не изгледа ми да је овај Његошев план потпуно успио, јер 18/30 децембра 1845 г. Гагић пише Његошу како је скоро рок Бошковићевој мјеници, а Гагић не види »како ће његове сестре на време платити моћи векслу неимајући средства«, ако се до истека рока мјеници Његош не нагоди са Бошковићем, па моли Његоша за обавјештење, хоће ли у одређено вријеме протестирати мјеницу или ће је послати Његошу, па да се он са Бошковићем расправи? Том приликом је Гагић послао Његошу и »једну запечаћену старинску монету« коју су му послале Бошковићеве сестре, по наредби њихова брата.[10] Но ипак је сигурно да је касније и у овоме погледу Његош нешто урадио, јер се у једном допису са Цетиња од 13 јула 1850 године помиње и »фабрика за барут на реки Црнојевића.«[11]

Карстни предјели Црне Горе и данас тешко имају довољно бунара за воду, а то питање било је за вријеме Његошево често актуелно по многим дјеловима Црне Горе. Његош је стигао да се и о томе побрине. То је било 1839 године. Он је, наиме, молио руског савјетника Чевкина да се постара и нађе му машину за копање артеских бунара. Чевкин му је молбу испунио и 1/13 октобра исте године јавља му из Трста, да је нашао одличну машину, која кошта 700 фиорина. Истовремено му Чевкин шаље детаљан списак разних машина и напомиње му, да ће се са овом машином за артеске бунаре морати послати у Црну Гору стручно лице, коме треба платити за пут 100 фиорина. По Чевкиновом мишљењу машину треба послати тек на прољеће, па моли Његоша за одговор по овоме питању и тражи да му пошаље адресу тршћанског банкара, који треба да поруџбину изврши.[12]

Тешко је данас и претпоставити шта је све интересовало Његоша и какве је све машине нашао у списку, који му је послао Чеквин из Трста. Но већ идуће године Његош је правио са Чевкином комбинације о изради медаља, којима би одликовао своје храбре Црногорце. Тако га Чевкин извјештава 3/15 новембра 1840 године, да ће за медаље урадити онако како су се раније договорили у Котору.[13] Изгледа да су прве медаље биле рађене у Италији, јер 5/17 новембра 1840 г. Чевкин шаље Његошу обрачун и приспјели новац из Русије за Црну Гору, па каже да ће о 100 талијера које је задржао разговарати са Његошем »заједно са медаљама, које ћу поручити у Италији«.[14] Вјероватно да се поруџбина није могла извршити, а можда и Његош није био задовољан њиховом

[9]) Ibidem.
[10]) Ibidem.
[11]) Чупићева **Годишњица** XIX, 163.
[12]) **Споменик** 81, 18—19.
[13]) Ibidem, 20.
[14]) Ibidem, 21. — Чеквиново писмо је од **5/17**, а не **15/27** новембра, како стоји у **Споменику**.

израдом, али је сугурно да је Његош ускоро поручио машину за израду медаља, које су рађене на Цетињу. Њу је Чевкин донио из Трста, јер 26 маја 1841 г. извјештава Његоша о томе и моли га да пошаље за машину неколико људи у Котор, јер је врло тешка, а он (Чевкин) ће је сам по преносу на Цетиње уредити.[15] То је Чевкин убрзо и урадио, јер 7 јула из Котора моли Његоша за наређење да се »излије пар медаља на Цетињу, које сам врло радознао видјети.«[16] То су биле познате прве црногорске медаље, на које велики и скромни Његош није метнуо свој лик, већ су на лицу имале двоглавог орла са круном, а на наличју, поврх вијенца и укрштених мачева, овај натпис: »Вѣра свобода за храбростъ « (све четири ријечи су једна под другом).

Чевкиново писмо од 7 јула 1841 године важно је и још за један податак. У њему Чевкин напомиње Његошу да не заборави сјутра издати наређење за одлазак двије жене и једног коња у Будву, одакле има доћи »мајстор с ватрометом« (»мастера съ фаерверкомъ «). Чевкин додаје још и то, да је потребно мајстору послати још 30 гулдена (фиорина), а то је била прилично велика сума. У постскриптуму Чевкин моли Његоша да поздрави Милаковића и све познате му младе Црногорце. »којима желим **срећан празник,** жалећи што нијесам у могућности сам доћи, да се са њима провеселим на Цетињу. . .«[17]

Овај податак важан је тога ради, што се из њега види да је Његош још 1841 године припремао ватромете на Цетињу за неки већи празник. Но ја нијесам могао сигурно утврдити, који је то празник био. Ако је случајно Чевкиново писмо, које је писано у Котору, било датирано по новом календару, онда би празник о коме је ријеч у писму могао бити **Петровдан**, тј. дан доласка поклоника у Цетињски манастир. Познато је, да је на Госпођиндан (8 септембра по ст. кал. — рођендан Петра I) 1835 године »на поклоњење Светитељу дошло на Цетиње преко 15 хиљада душа, а милостиње пало преко двије хиљаде форината«,[18] па је онда могуће да је Његош за тако многобројне поклонике на Петровдан 1841 године приредио народно весеље, које је било пропраћено за оно вријеме врло ријетким ватрометима. На ову ме претпоставку нагони и то, што Чевкин у своме писму Његошу каже да жене са коњем треба да иду у Будву »для доставленія **къ суботѣ** мастера съ фаерверкомъ «, а Петровдан 1841 године био је у **недјељу.**

Крајем јула ове године Чевкин је пошао из Котора за Трст и Беч. Он се јавља Његошу из Трста 3 августа (1841) и каже му да сјутра креће за Беч, додајући како је »исплатно за машину 150 г(улдена) и банкару 85 (гулдена)«. Иствремено му шаље 70 фунти свијећа, а за преосталих му 140 фиорина Чевкин обећава купити Његошу у Бечу »карабин и **модел млина«.**[19]) Чевкин не каже за какву је машину платио 150 гулдена (фиорина), али ја мислим да је то била машина за копање

[15]) Ibidem, 21.
[16]) Ibidem, 22.
[17]) Ibidem, 22.
[18]) **Записи** VII, 231.
[19]) **Споменик** 81, 23.

артеских бунара. Већ сам навео Чевкиново писмо из Трста од 1/13 октобра 1839 г. у коме пише Његошу о тој машини, да он мисли како шиљање те машине и стручњака са њом не би требало да буде »прије прољећа«. Та машина није била набављена ни у марту 1840 г., јер Чевкин пише Његошу из Трста 20 марта (по новом календару) те године и каже, да о машини за артеске бунаре није ништа дефинитивно наредио, у вези Његошевога писма о томе питању.[20] Могуће је, дакле, да је у Чевкиновом писму од 3 августа 1841 године ријеч баш о тој машини за артеске бунаре.

Чевкин је почетком августа 1841 г. отпутовао из Трста за Беч, те се већ 7 августа јавља Његошу из Беча, извјештавајући га, да му је купио два добра карабина, а модел млина, о коме му је писао 3 августа из Трста, поручиће ових дана и чим буде готов послаће га.[21] Поруџбина Чевкинова доиста је брзо извршена, јер већ 6 септембра по новом календару (25 августа по старом) извјештава Његоша, да је »модел за њемачки вјетрени млин одлично израђен«, уз исти је њемачки опис и детаљан план за његово уређење, те ће га првом приликом послати Његошу.[22] Обећање је Чевкин убрзо извршио и 2/14 септембра писао је Његошу, да му је већ послао поменути модел млина са описом и планом, те се нада да ће видјети по овом моделу и плану од Његоша подигнути вјетрени млин у Црној Гори.[23] Постоје сигурни подаци да је Његош уредно примио послати му модел са свима прилозима и да је био задовољан примљеним моделом. Његош је о томе извијестио Чевкина својим писмом од 22 септембра (оно није сачувано), на које му је одговорио Чевкин 19/31 октобра.[24]

Тешко вјерујем да је Његош имао оволико главобоље око поруџбине и израде модела вјетренога млина и да је био задовољан тим моделом и планом за подизање млина, а да није покушао да исти подигне. Ја чак претпостављам да би се могло наћи и мјесто на коме је Његош подигао овај свој вјетрени млин. Ова моја претпоставка отпала би у томе случају, када би се утврдило да се то мјесто звало тако прије 1841 године, а иначе вјерујем да би моја претпоставка могла бити тачна. То мјесто јесте на Ловћену. У његушком дијелу Ловћена, наиме, постоји један вис, који се зове **Вјетрени** или **Вјетрни млин.** Стари Његуши причају, да

[20]) Ibidem, 19.
[21]) Ibidem, 23.
[22]) Ibidem, 24.
[23]) Ibidem, 23.
[24]) Ibidem, 25.

се тај вис тако зове тога ради, што је на њему некада био **вјетрени млин,** а то је забиљежио и д-р Јован Ердељановић.[25])

Мислим да постоји један сигурни податак о томе, да је тај Његошев вјетрени млин доиста радио. Тај податак је шест година касније од времена у коме је Његош добио модел вјетреног млина. То је Његошево писмо од 27 априла 1847 године, упућено тршћанском трговцу Михаилу Вучетићу. Његош извјештава Вучетића о пријему његовога писма од 29 априла по новом календару, уз које је примио и послато му писмо Теодора Тирке, па затим наставља: »Такође примио сам исправно **4 макине од млина,** на скором достављању коих много Вам хвала«.[26])

Млади Његош још у своме писму од 27 марта 1832 године Гагићу помиње »увеличатељно стакло«,[27]) а касније ће се сигурно много интересовати микроскопом. Свакако на неком приликом Његошеву изражену жељу да има тај инструменат, могао је далматински гувернер доћи на мисао да га Његошу пошаље на поклон. То је било у јулу мјесецу 1841 године. 21 јула те године извјештава Његош далматинског гувернера барона Турског, да су већ извршена разграничења између Црне Горе и Аустрије, па наставља: »Имао сам чест примити од Ваше стране послани ми мокроскоп. Овај чудесни инструмент заслужује свакојега вниманија: чрез њега људске очи јасније виде природу и човека у велико вос(х)иштеније доводе твари великога Створитеља, кои је као у великијема своијема дјелима, тако и у најситнијема животнијема своје совршенство показао. На овом Вашем дару много Вам и сердечно благодарим«.[28])

Далматински гувернер је и касније настојао, да задржи Његошево добро расположење и пријатељство, па му је опет шиљао неке поклоне, које му, такође, Његош није тражио, али за које је далматински гувернер сигурно знао да Његоша много интересују, јер му их иначе не би имало смисла ни шиљати. Тако је гувернер Турски послао Његошу у мају 1844 године неке геометриске апарате, не шаљући му чак ни писмено обавјештење о томе. Вјерујући да ће гувернер знати ко му је послао те апарате, Његош му пише 16 јуна једно кратко писмо у коме му јавља да је још прије мјесец дана добио »геометрическі мали и велики апарат«, но како није добио извјештај ко му је те апарате послао, моли Турскога за обавјештење о томе, како би дародавцу могао захвалити.[29]) 10 јула одговорио му је ђенерал Турски, да му је он послао те апарате као знаке »пријатељског уваженија«, знајући Његошеву **»љубов к полезним наукама**

[25]) Д-р Јован Ердељановић: Стара Црна Гора **(Насеља и порекло становништва књ. 24),** Београд 1926, 409.
[26]) Цетињски архиз.
[27]) Ibidem.
[28]) Цетињски архив и Д. Вуксан **Писма Петра Петровића Његоша,** Београд 1940, 491.
[29]) Цетињски архив.

и заниманијама«. Истовремено му се извињава Турски, што му није уз апарате послао стручна упутства, јер их, нарочито на француском језику, није могао набавити, а надао се да је »секретар« Вуковић »ко употребленију такових орудијах у младости својој довољно знања себи прибавио«, те да ће се и без упутстава апарати моћи употребљавати.[30]) 16 јула Његош је захвалио ђенералу Турском за поклон, па наставља: »Свакојему од оних комада, из коих се тај апарат састои, могао је Господин Вуковић начин наћи до једном теодолиту — а овај је међу нама ново појављеније —, од којега, доклегод не добијем од Ваше Екселенције о њему описаније, не знамо другог употребленија учинити, развје да ми дичи камару као какав прекрасни цвијет.«[31]) 17 септембра испунио је ђенерал Турски Његошеву жељу и послао му је неколико њемачких и француских дјела »сверху земљемјерног и треуголномјерног узкмања и сверху употребленија к тому изискујеми(х) орудија«.[32]) Из тога писма могло би се закључити да је ђенерал Турски послао Његошу само списак дјела, но из Његошевог одговора од 6 новембра види се, да му је Турски послао уз писмо »9 различни(х), на њемачком и француском језику сочиненија, у коима се говори о земљемјерном снимању положенија мјеста и о употребленију орудија, која се на то изискују.«[33])

Нијесам могао наћи податке о томе, када је Његош молио руског конзула у Дубровнику Јеремију Гагића за мајсторе који умију »правити цигаре«, али сам нашао Гагићево писмо Његошу од 23 августа (4 септембра) 1845 године, у коме је ријеч о томе. Ту Гагић пише Његошу о пријему његовог писма број 80 од 14 августа и детаљније му јавља »касатељно дагеротипа«, па писмо завршава овим ријечима: »Наредио сам да ми дођу два човека кои умију цигаре правити и кад ми дођу послаћу их к Вама с моим писмом«.[34]) Гагић је доиста својски настојао да испуни Његошеву молбу и да му нађе тражене мајсторе. То се види из Гагићевог писма Његошу од 10/22 септембра 1845 године, које шаље по Луки Џорџи, а Џорџу је упутио на Његошеву молбу »да научи кога от Вашијех цигаре чинити. По увјеренију обштему — продужује Гагић — он је от свију кои овај посао овди чине најбољи и по тому надам се, да ће удовлетворити Вашему желанију.« Гагић у наставку свога писма каже, да је он са Џорџом учинио уговор, по коме му се има платити трошак од Дубровника до Цетиња и натраг, затим му се има давати стан и храна за вријеме његовога бављења на Цетињу и за сваки дан до повратка са Цетиња по 4 цванцике. Гагић му је дао чак и аконтацију од 8 талијера (16

[30]) Ibidem.
[31]) Ibidem.
[32]) Ibidem.
[33]) Ibidem.
[34]) Ibidem.

фиорина и 8 хелера), коју му суму Његош има одбити приликом исплате истоме. Гагић је хтио да пошаље Његошу и »још кога от истога заната«, но нијелан од њих није хтио ићи на Цетиње.[35])

Мајстор Џорџа убрзо је оспособио неколика младића за повјерени му посао, јер Његош 8 октобра исте године захваљује Гагићу »за цигароdјелатеља Луку Џорџи. Он је већ три наша младића научио да цигаре савијају подсредствено. Ја се надам у Ваше дружеско расположеније к мене, да ћу вам наскоро захвалити и на дагеротипца« — каже Његош. Карактеристичне су даље Његошеве ријечи, које су баш у директној вези са насловом овога чланка, па их дословно наводим: »За љубав коју ми показујете немам Вам су чим повратити, нако празном захвалом. Да изволите наредити да и ја Вас што послужим, су чим ће Ве послужити један човјек кои је на крају образованога мира (= свијета — Р.Д.) и кои се очима пред вратима Едемскијема (рајскијема — Р.Д.), мученик два противна урагана (било »двије противне стихије«, па је превучено — Р. Д.) — азијатскога и европејскога, т. ј. ураганима просвјештенија и глупости? Дужа оваква размишљенија бачају ме у дубоко унииије (= туга, жалост, очајање — Р. Д.), како што би и Вас у досаду, ради тога их избјежавам...«[36])

Но, изгледа, да су ипак црногорски младићи били слаби мајстори, а можда су и преко воље радили тај посао, на који их је, сигурно, Његош одредио. То могу претпоставити на основи познатих чињеница, да су се и много касније млади Црногорци нерадо примали ма кога заната.[37]) Да им посао није добро ишао то нам потврђује сам Гагић, који 18/30 децембра 1845 г. пише Његошу о разним стварима, па наставља овако: »Хвала Вам на цигарима! Но жао ми је, што је лијепи духан изштећен и што су цигаре варварски учињене, да се никако не могу пушити.«[38])

Радознали Његош се не само интересовао онда пронађеном фотографијом, већ је 1845 године чак имао на Цетињу и фотографски апарат. Тада се фотографска вјештина звала **дагеротипија**, по француском умјетнику и физичару Дагеру (Daguerre, 1789—1851), који је у августу 1839 године начинио први снимак по данашњем систему фотографије. Из разних Дагерових биографија може се видјети цио ондашњи процес снимања, а радознали читалац може наћи кратке податке и у једном нашем часопису из прошле године.[39]) Ту је наведен и податак, да је у то вријеме само једна плоча за снимак коштала 3 до 4 ондашња франка, док је ондашњи примитивни фотографски апарат са прибором коштао око 400 франака.

Нијесам могао наћи податке о томе, када је Његош набавио **дагеротип**, ондашњи фотографски апарат, али је већ у августу 1845 г.

[35]) Ibidem.
[36]) Цетињски архив и Д. Вуксан **Споменица Петра II Петровића**, Цетиње 1936, 139 — 140.
[37]) Уп. **Записи** XXII, 278 (нап. 2).
[38]) Цетињски архив.
[39]) "Љубитељ технике", свеска за јануар 1948, стр. 22 и даље.

тражио стручњака за ту нову вјештину, желећи чак да он дође на Цетиње ради давања упутстава за снимање. О томе му пише руски конзул из Дубровника Гагић у своме писму од 23 августа (4 септембра) поменуте године и жали му се, да се »само један човек находи у Дубровнику, кои умије скидати образе дагеротипом«, али је, на жалост, он отпутовао у Италију, те ће се, вјероватно, вратити тек крајем септембра. Када се врати Гагић ће јавити Његошу, те ће се тада то питање ријешити. »Или ћете Ви кога овамо с махином послати да узме наставленије от истога човека, или ће се он ријешити к Вама доћи« — каже Гагић при крају свога писма.[40])

Тај једини Дубровчанин који је умио »скидати образе дагеротипом«, није се у одређено вријеме вратио из Италије. Ма да је свега било прошло 12 дана од »посљедњега септемврa«, када се Гагић надао његовом повратку, ипак је Гагић нашао за потребно да о томе обавијести Његоша. То је Гагић урадио својим писмом од 12/24 октобра, у коме, поред осталога, пише Његошу: »Онај човјек, кои умије скидати образе дагеротипом, до данас није се јоште вратио из Италије; када се врати умјећу Вам рећи, што се има чинити«.[41])

Из једног каснијег Гагићевог писма види се и ко је био тај »човјек« о коме је Гагић писао 12/24 октобра. Гагићево писмо је од 29 новембра (11 децембра) исте (1845) године. Гагић пише Његошу о неким књигама које су му дошле из Москве у Трст, па му препоручује да нареди тршћанском трговцу Шкуљевићу да му их »пошаље in transito преко Котора управо у Црногору«, јер иначе Гагић не вјерује да би их аустриска цензура пропустила, ако се отворе у дубровачкој царинарници. У наставку свога писма Гагић каже: »Г. Антон Дробац, овдашњи апотекар, кои умије скидати образе дагеротипом, вратио се је недавно из Италије веома болестан и сад, окрепивши се мало и подигнувши се, могао би дати наставленије оному кога Ви с махином овамо пошљете«.[42])

Његош је одмах пожурио да искористи Гагићеву препоруку и 4 (16) децембра одговара на претходно Гагићево писмо, дајући му обавјештење о шиљању из Москве послатих му књига, па затим додаје: »Ово писмо имаће чест вручити Вам Г(осподи)н Милорад Медаковић, овдашњи учитељ, којега препоручујући Вама шиљем тамо да га Г(осподи)н Антон Драбац научи снимати образе дагеротипом.«[43])

Медаковић је, изгледа, имао смисла и љубави за ту тада ријетку и интересантну вјештину, те га је брзо научио дубровачки апотекар Антон Дробац да прави дагеротипске снимке. Медаковићево учење трајало је свега десетак дана, јер 18/30 децембра Гагић пише Његошу: »Данас отправља се одовлен на пароходу »Далмата« за Котор Г. Милорад Медаковић, научен добро снимати образе дагеротипом. Да нису била код

[40]) Цетињски архив.
[41]) Ibidem.
[42]) Ibidem.
[43]) Ibidem.

нас опака времена и да није био Ваш јод-клор-бром изштећен он би, по његовој способности и поњатију, за један дан све био научио. — Велика је разлика от Милорада до Вуковића! Мени је веома драго — за многе узроке — што сте Вуковића за Милорада замијенили«.[44]) Не знам да ли сам у праву, али ја бих из овога Гагићевог писма закључио, да је Његош раније шиљао Вуковића да учи дагеротипију, ма да за то нема никаквих података у документима Његошеве епохе која сам имао у рукама. Но једно је сигурно, а наиме да су на Цетињу рађени снимци дагеротипом. Када се зна Његошева радозналост немогуће је вјеровати, да се и он сам није тим интересантним проналаскoм занимао, али ни за то немам директних доказа. Мислим да се подаци о снимању на Цетињу могу наћи у Гагићевом писму Његошу од 27 фебруара (11 марта) 1846 године. У томе писму Гагић шаље Његошу разне новчане податке, па наводи и 17 фиорина и 8 хелера које је дао »Форци што је цигаре чинио«. Одмах затим Гагић наводи и овај издатак: »Платио сам копат апотекару Ант. Дробцу за Brovnnro-Jodio и Jodio metalico послате Вам за дагеротипа фиор. 5 и 7 х«.[45])

Задње године свога живота Његош ће израдити познате златне медаље са ликом Милоша Обилића, а те исте године требало је да почне израда Његошевога златног новца. Но његова рана и изненадна смрт омела је остварење тога плана.

———

[44]) Ibidem.
[45]) Ibidem.

Његошева „Биљарда“

Првих година своје владе млади Његош је становао у конаку Цетињског манастира, гдје је провео извјесно вријеме уз свога претходника митрополита Петра I и прије доласка на митрополитску столицу. Касније је саградио себи нови двор, који је временом добио назив »Биљарда«, по билијару који је Његош набавио и на коме је у томе новом двору врло често и радо играо. Изгледа ми, да за вријеме Његошево није био у употреби назив »Биљарда« за цијелу зграду, већ само за салу у којој је био намјештен билијар, но ја ћу у току овога излагања, да не би било неспоразума,[1] употребљавати каткад назив »Биљарда« за нови Његошев двор и за вријеме у коме он још није био одомаћен.

Главно питање које бих желио да ријешим овом приликом јесте вријеме подизања тога новог двора, јер у нашој научној литератури о томе питању има толико разних података, да се године његова зидања крећу између 1831 и 1847 године! Ни питање скидања оловног крова са овога новог Његошевог двора није у нашој науци пречишћено, па ћу и то питање моћи ријешити, јер сам о томе нашао у Државном архиву на Цетињу оригинална документа.

Ево неколико навода о зидању тога Његошевог двора од лица, која су најбоље могла дати тачно вријеме подизања зграде, јер су краће или дуже вријеме провела на Цетињу за вријеме Његошево. Тако, на примјер, Вук Врчевић, који је дуго био са Његошем и који му је 1836 године преписивао текст »Слободијаде«,[2] у своме дјелу о животу и раду Петра II каже, да Његош »започе друге године (своје владе) за себе и чиновнике зидати једну доста дугачку кућу, далеко од манастирске авлије 40 корака...«[3]), а то би значило 1831 или најкасније 1832 године. Милорад Медаковић провео је више година на Цетињу за вријеме Његошево и књаза Данила. Први пут је дошао на Цетиње 1844 г.[4]) и у четири своја дјела говори о зидању Његошевог новог двора. Прво дјело изашло је из штампе 1860 год. и Медаковић у њему пише: »Још 1841 год. саградио је владика (Раде) велики дом на Цетиње са 14 прјеклада или соба...«[5]) Осам година касније издаје друго дјело, у коме исправља неке грешке руског научника Викентија Макушева, па такође и грешку када пише, да је нови књажевски дворац (касније названи **Бкљарда**) подигао књаз Данило. Медаковић и овом приликом пише, да је тај дворац подигао Његош 1841 год.[6]) У својој монографији о Његошу Медаковић прича о Његошевом путу у Русију 1836—1837 године, па наставља: »Повративши се владика са пуном руком из Русије у Црну Гору, бјеше задовољан и почне се старати за бољитак своје Црногораца... Он сагради велики дом на Цетиње за себе, сенаторе и за секретара... У овом новом дому бјеше 25 одјељења...«[7]) Медаковић има и једну монографију о Цетињу. У њој Медаковић пише ово: »Владика Раде, кад је добио новаца из Русије, саградио је дугачку кућу на Цетиње, опет близу манастира, у којој бјеше 20 соба и билијар, коју зваху онда **нова кућа,** а доцније **биљарда«.**[8]) Као што се види, из ових Медаковићевих дјела није могуће поуздано примити не само годину зидања Његошевог двора, већ ни број одјељења у згради (14, 25 и 20!).

Нићифор Дучић живио је на Цетињу од 1862 до 1867 године,[9]) па је за то вријеме прикупљао равне податке о прошлости Црне Горе и Цетиња. У тим својим биљешкама Дучић каже, да »до 1847 год. није било ни једне куће на Цетињу, осим манастира, у којему су сједиле црногорске владике. А те године владика Петар II сазида себи конак одвојено од манастира у растојању неколико корака...«[10])

Лавров, Ровински и Томановић у познатим монографијама о Његошу немају никаквих детаља о зидању Његошевог двора. Лавров каже, да је Његош за смјештај Сената и за себе подигао на Цетињу већу кућу, у народу названу »биљарда«, у којој је била и владичина библиотека, а у којој је живио и Његошев секретар,[11]) док Ровински[12]) и Томановић[13]) само цитирају познати нам текст о томе питању из Медаковићеве монографије о Његошу.

---

[1]) Савременици Његошеви зову Манастир "стари двор", а **Биљарду** "нови двор", док ће каснији посјетиоци Цетиња за **Биљарду** употребљавати назив "стари двор", а "нови двор" зову зграду у којој је био двор књаза и краља Николе (у тој згради је данас Народни музеј).

[2]) **Вукова преписка** књига VI, Београд 1912, стр. 498.

[3]) **Чланци и прилози о српској књижевности прве половине XIX века,** Нови Сад 1914, стр. 147.

[4]) Милорад Медаковић: Живот и обичаи Црногораца, Нови Сад 1860, стр. III.

[5]) Ibidem, 163.

[6]) Милорад Медаковић: Црна Гора и нека обясняваня о њой, Нови Сад 1868, стр. 32.

[7]) Милорад Медаковић: П. П. Нѣгошъ послѣдньи владајући владика црногорски, Нови Сад 1882, стр. 80.

[8]) Милорад Медаковић: **Цетиње** црногорска престоница, Нови Сад 1894, стр. 11.

[9]) **Годишњак** Српске краљевске академије VIII, Београд 1895, 146—149.

[10]) **Гласник** Српског ученог друштва књ. XL, Београд 1874, стр. 23 и **Књижевни радови** књ. III, 25.

[11]) П. А. Лавровъ: Петръ II Петровичъ Нѣгошъ Владыка Черногорскій и его литературная дѣятельност, Москва 1887, 99—100.

[12]) П. А. Ровинскій: Петръ II (Раде) Петровичъ Нѣгошъ Владыка Черногорскій (1830—1851), С.—Петербургъ 1889, 84.

[13]) Д-р Л. Томановић: Петар други Петровић-Његош као владалац, Цетиње 1896, 81—2.

Новији писци ослањају се већим дијелом на Дучића. Тако д-р Владан Ђорђевић понавља Дучићев текст, да је **Биљарда** подигнута 1847 године и да је она прва кућа на Цетињу, сем манастира,[14]) а то исто каже и професор Петар Шобајић у једном кратком опису Цетиња.[15]) Душан Вуксан је једном приликом узгредно напоменуо, да »до 1837 и није било друге куће на Цетињу осим Манастира«[16]), а у своме посебном чланку о **Биљарди** пише: »Вративши се из Русије с другог пута 1837 год. Владика Раде подиже за себе нови двор који ће доцније добити име **Биљарда...**«[17])

Познате су ми четири монографије о Цетињу. У њима имамо такође разне и неодређене податке о зидању **Биљарде.** Ровински у своме раду о историском развитку Цетиња наводи само то, да је овај нови двор »грађен Владиком Петром II и мало дозидан при Књазу Данилу«.[18]) Што је казао Медаковић у својој монографији о Цетињу већ смо видјели. Почетком овога вијека објавио је један водич по Цетињу на француском језику Милан Павловић. Павловић наводи само то, да су се 1838 године, приликом посјете саксонског краља, на Цетињу налазиле поред манастира само двије зграде: данас звана **Биљарда** и једна кућица у којој је био Сенат.[19]) Дугогодишњи цетињски професор Лазо Поповић мисли, да је **Биљарда** подигнута »тек послије 1842 године«.[20]) У једном краћем прегледу развитка Цетиња, објављеном 1931 године, понавља се о **Биљарди** само оно, што је о њој казао 1901 године Милан Павловић.[21])

Нећу се дуже задржавати навођењем овако неодређених података о зидању **Биљарде,** јер је и ово доста за доказ, да се по нашој историској литератури није било лако одлучити за прихватање ма које одређене године за подизање Његошевог двора, касније названог **Биљарда.** То ме је и приморало да се мало дуже позабавим овим питањем и мислим, да ћу моћи на исто позитивно одговорити.

По моме мишљењу, Његош се за зидање свога двора ријешио још док је био на путу или убрзо послије повратка са свога другог пута у Русију. Он се са тога пута повратио на Цетиње средином августа 1837 године.[22]) а увјерен сам, да је одлуку за брзо зидање те нове

[14]) Д-р Владан Ђорђевић: Црна Гора и Аустрија 1814—1894, Београд 1924, 49.

[15]) Ст. Станојевић: Енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб 1929, књ. IV, стр. 894 (s. v. **Цетиње).**

[16]) Цетињски часопис **Записи** књ. XV, стр. 324, нап. 1.

[17]) **Записи** XXV, 13.

[18]) **Грлица** календар црногорски са шематизмом за г. 1889 (Цетиње) стр. 67.

[19]) Milan J. Pavlovich: Guide de Cettigné, Marseille 1901, p. 10.

[20]) **Цетиње и Црна Гора,** приредило Професорско друштво, Београд 1927, 31.

[21]) Илустрозани званични Алманах-шематизам Зетске Бановине, година прва, Сарајево 1931, 244.

[22]) Чупићева **Годишњица** књ. XXXIII, Београд 1914. 290 и **Писма Петра Петровића Његоша** у редакцији Душана Вуксана, Београд 1940, књ. I, стр. 245—246.

зграде за своју резиденцију, за сједнице Сената и за важније госте који долазе на Цетиње донио највише под утицајем познатог Караџићевог дјела **о Црној Гори и Црногорцима,** које је изашло на њемачком језику у Штутгарту почетком 1837 године.[23]) Нијесам могао утврдити је ли то Караџићево дјело било изашло из штампе до 6/18 фебруара (1837), када је Његош отпутовао из Беча за Русију,[24]) али је сигурно да до тада није Његошу била позната садржина Вукове књиге, јер иначе не би Караџић за вријеме Његошевог бављења у Бечу стално био у његовом друштву, па често код њега чак и на спавању.[25]) Приликом повратка из Петрограда Његош је могао у Бечу добити Вукову књигу, јер један примјерак своје књиге Вук шаље Фрушићу још 17 маја,[26]) а Његош се повратио у Беч 24 јуна (6 јула) 1837 године. У Бечу се задржао свега десетак дана, а 11/23 августа већ је био на Цетињу.[27]) До 19 септембра/1 октобра не само да је Његош знао садржину Караџићеве књиге, већ се до тога дана знало чак и у Бечу, да је Његош незадовољан Вуковим дјелом. Тога дана, наиме, Јан Колар пише Караџићу једно писмо из Беча, које завршава овим ријечима: »Чујем да Владика није врло задовољан с Вашом **Црном Гором,** али то не треба да вас смета, да истину пишете«.[28]) Караџић је већ два дана касније молио аустриског капетана Орешковића, који је живио у Котору, да извиди због чега је Његош на њега љут, па Орешковић 13/25 октобра о томе пише Његошу и чак му у прилогу шаље Караџићево писмо.[29]) Његош, изгледа, овом приликом није директно Орешковићу казао што га пече из Караџићеве књиге,[30]) али 8/20 новембра Орешковић пише Караџићу из Котора доста опширно писмо, у коме се налазе и ови редови: »Био сам двапут с нашим Владиком: једном у Стањевићу, а други пут у манастиру под Маином: колико сам могао разумјети, **једина ствар која му у вашој књижици није била по вољи јест ваше описање Сенаторске куће, у којој кажете да на једна врата сенатори, а на друга магарад улазе...**«[31]) Орешковић

[23]) Љуб. Стојановић: Живот и рад Вука Стев. Караџића, Београд 1924, 446. — Караџић је био на Цетињу од почетка септембра до краја октобра 1834 и у другој половини маја 1835 (Ibidem, 425).

[24]) Чупићева **Годишњица** XXXIII, 282.

[25]) Ib., 275—6 и **Српски књижевни гласник** од 1 новембра 1910, 677.

[26]) **Вукова преписка** VI, 261.

[27]) **Годишњица** Николе Чупића књ. XXXIII, стр. 289—290.

[28]) **Вукова преписка** V, 513 и **Записи** XXV, 72.

[29]) **Записи** XIV, 322.

[30]) Ib., 326.

[31]) У српском преводу Караџићев опис из 1837 године гласи: "На 50 корачаји од прилике од манастира налази се једна дугуљаста камена зграда на један под покривена сламом, то је сенатска кућа, и обично се зове кратко "Сенат". У њу се улази на двоја врата. Једна врата воде у одјељење у коме се затвара рогата стока и магарци. Кад се уђе на друга врата наилази се на двоја друга. Кад се отворе десна улази се у простор у коме је више постеља напуњених сламом; ту спавају сенатори; о зидовима им висе дуге пушке. Лијева врата воде у одјељење у коме је поред зида једна камена клупа; на средини на поду види се једно мјесто које представља огњи-

даље пише Караџићу, како га је Његош увјеравао да исто као и раније Вука »љуби и поштује« и много га је поздравио, али одмах иза тога Орешковић додаје: »У Црној Гори много се ради и послује; на **Цетињском пољу делаће се на пролеће кућа за сенаторе и једна за школу, и сад се већ камење за то приправља«.**[32]) Очигледно је, дакле, да је ово обавјештење Караџићу о зидању **нове куће за сенаторе** везано с његовим описом старе сенаторске куће, а свакако је у вези и с Вуковом намјером да своје дјело о Црној Гори и Црногорцима изда на српском језику, о чему је био издао и оглас још у априлу 1837 године,[33]) но од тога је одустао, вјероватно и тога ради, »да се не замери Владици и Црногорцима« — каже Љуба Стојановић.[34])

О припремању материјала за зидање новога двора ја сам нашао један податак и у Архиву на Цетињу. Он се налази у Његошевом писму од 18 јануара 1838 године, које шаље руском конзулу у Дубровнику Јеремији Гагићу. Његош се жали Гагићу, што још није примио руску помоћ за друго четворомјесечје 1837 године, а надао јој се и крајем 1836 године, »будући да је требало чиновницима овдашњима дати жаловање одма(х) први(х) дана новога љета, а нисам га имао откуда дати, јер новцима које сам од Г-на Подполковника Озерецковскога за прву трет примио исплатио сам Сенаторима и Гвардији жаловање, које им је слједовало за време одсуствија, **а нешто се потрошило** — продужује Његош — **и за материјал који се набављао за зданија, која сам уједно с Г-н подполковником нашао за необходимо нуждно постројити«.**[35])

Из наведених података сигурно се може закључити, да је првих лијепих прољећних дана 1838 године почело зидање Његошевог двора, али тачан датум нијесам могао установити.

ште, и на коме се ложи ватра; око њега се држе сједнице. Ту један слуга готови јело за сенаторе, и ту се грију кад је хладно вријеме...“ (Вук Караџић: Црна Гора и Бока Которска, превод Љуб. Стојановића, Београд 1922, стр. 57). — Д-р Биазолето оставио је детаљан опис те старе сенатске зграде из 1838 године. Он о њој пише: "Народни послови расправљају се и решавају у једном удешеном за то здању, које се зове **сенат** и које се налази неколико корачаја удаљено од стана високопреосвештеног. То је једна стара грађевина дугуљастог облика, са зидовима без клака (сухомеђа), прозори мали и на великој висини, без горњега пода; кров је био од танких камених плоча, које су стављене међу уријетко и без свакога реда намјештенијема гредицама (кључевима) од грана и гранчица од дрвећа; бојали су се да не буде претежак, јер кад би био имало заклачен могао се је срушити. Унутрашњост је била сва зачађана, а до неке висине била је раздијељена на три одјељења кољем заплетенијем прућем (плотом). У првом одјељењу од уласка на лијево били су кревети, састављени уједно, чини ми се шест, од простога дрвета, који су по прилици служили за ноћиште сенаторима који су долазили из даљине. Одјељење које шљедује, по средини, служило је као сала, у којој су се држале сједнице сенатске. По средини овога одјељења при земљи, била је гомила пепела, по чему се виђело, да се је тамо ложила ватра; одозго над истим пепелом висиле су вериге од гвожђа, утврђене за једну попречну греду, на слику огњишта у нашијем кухињама, по чему се могло судити, да је то иначе служило за готовљење јела. Наоколо било је 12 камена, међу којима један понаособ стављен на мало узвишено мјесто, до близу једне стопе и по; све је то камење неотесано и једнако, само није све високо толико, колико онај први. Сваки од сенатора заузима мјесто на једном од онијех камена и, сједећи наоколо огњишта, с чибуцима у устима, расправљају послове од више важности. Одвојено узвишено мјесто наравно да је одређено за преосвештенога или за онога ко га заступа, као предсједник. Треће одјељење по свој прилици било је за стражу или слуге, зашто је било тјешње, запуштеније и ниже од другијех“ (**Књижевни лист,** Година II, Цетиње 1902, свеска IV, стр. 87—88 и Календар **Грлица** за 1889 годину, стр. 69; превод је Павла Ровинског).

[32]) **Вукова преписка** VII, 480 (курзив је мој овдје и у цијелом чланку) и Љуб. Стојановић: Жизот и рад Вука Стев. Караџића, 449.

[33]) Љуб. Стојановић: Живот и рад Вука Стев. Караџића, 449.

[34]) **Ibidem.**

[35]) Цетињски архив. — У једном извјештају которског среског начелника од 23 новембра 1837 године стоји, да је руски цар дао Његошу за вријеме боравка у Петрограду 40.000 фиорина "за подизање нових зграда" (прото Љубо Влачић: Петровић Петар II Његош, Београд 1937, стр. 43).

Може се поуздано утврдити и то, да је овај нови двор, касније назван **Биљарда,** био под кровом већ у мају исте, 1838, године. Да је зграда тада била подигнута постоје два сигурна доказа, који су за науку били познати још 1841 године, јер су те године објављена оба дјела из којих се то могло утврдити, те није било потребно толико нагађања о зидању **Биљарде** код разних наших историчара и неисторичара.

Прво дјело јесте руског рударског инжињера Јегора Петровића Ковaљевског. Он је дошао у Црну Гору у мају 1838 године. О његовом доласку на Цетиње извјештава Његош 26 маја (1838) руског вицеканцелара Несељрода (Петроград), посланика Татишчева (Беч) и конзула Гагића (Дубровник) и свима каже, да је Ковaљевски дошао на Цетиње »ових дана.«[36]) Да се бављење Ковaљевског односи на 1838 годину то се види и из његовог дјела,[37]) ма да је оно штампано у Петрограду тек 1841 год. Прва глава његовога дневника о бављењу у Црној Гори носи наслов »Прелазак из Котора на Цетиње« и датирана је 16/28 маја (1838 године), те је очигледно да је он тога дана већ био на Цетињу. Описујући Цетиње и начин управе у Црној Гори Ковaљевски каже и ово: »Сусједи Црне Горе навикли су да исцрпљују своју оштроумност над сиромашном зградом, у којој је раније био смјештен Сенат и над неписменошћу многих сенатора... **Сенат је сада пренесен у прелијепу грађевину, сграђену од садашњег владике на чуђење цијеле Црне Горе«.**[38])

Исте године и истог мјесеца Цетиње је посјетио саксонски краљ Фридрих Август. Краљ са пратњом био је на Цетињу 31 маја и 1 јуна 1838 године по новом календару, то јест 19 и 20 маја по старом календару. Д-р Бартоломео Биазолето, члан краљеве пратње, детаљно је описао ову посјету и дјело о томе објавио на италијанском језику

---

[36]) Д. Вуксан: Писма Петра Петровића Његоша, 310—313 и **Споменик** Српске краљевске академије LXXXI, Београд 1935, стр. 4.

[37]) **Четыре мѣсяца въ Черногоріи** Ег. Ковалевскаго, С.—Петербургъ 1841, стр. 132.

[38]) Ib., 9—10.

1841 године,[39]) дакле исте године, које је и Ковальевски објавио своје дјело на руском језику. Руски научник Павле Ровински, који је написао једно капитално дјело о Црној Гори у шест књига и једну одличну монографију о Његошу, имао је у рукама то врло ријетко Биазолетово дјело и превео је један одломак из описа краљеве посјете Цетињу. Ровински је описао и двије слике које је Биазолето објавио уз своје дјело. То су слика Његошева и слика ондашњег Цетиња. Нијесам могао годинама доћи до Биазолетовог дјела, те сам се морао наслужити подацима које износи Ровински, а из њих се може утврдити да је нови Његошев двор тада био озидан, јер се на слици Цетиња, по опису Ровинскога, виде: Манастир, кула звана **Табља,** зграда касније названа **Биљарда** и још свега двије куће.[40])

Из дјелâ Ковальевског и Биазолета може се, дакле, закључити, да је нови Његошев двор, звани **Биљарда,** у мају мјесецу 1838 године већ био под кровом[40a]).

Постоје и архивски подаци о томе, да је нови Његошев двор био подигнут 1838 године. Они се налазе у писмима руског потпуковника Јакова Николајевића Озерецковског владици Раду. Озерецковски је био на Цетињу до 17/29 октобра 1837 године[41]) и он се за вријеме свога бављења, као што смо видјели из Његошевог писма Гагићу од 18 јануара 1838 године, савјетовао са Његошем, гдје је на Цетињу најпогодније подигнути нове неопходно потребне зграде. Његош, међутим, свој нови двор није озидао па мјесту гдје су заједнички били одредили, о чему је Озерецковски био обавијештен, свакако од Његоша или по Његошевом налогу, јер 11/23 марта 1839 године Озерецковски пише Његошу из Беча и ово: »Са задовољством сам чуо, да сте **успјели подићи нову кућу близу Манастира** и потпуно сам сагласан, да је то мјесто боље од раније заједно изабраног наспрам Манастира, јер је у Вас веома потребно штедјети земљу«.[42]) 1/13 августа исте год. Озерецковски поново пише Његошу. Он му каже, да је код њега био Његошев учитељ француског језика Жом и да му је »причао много о Црној Гори, **о кућама које сте Ви подигли, о** почетом путу до Ријеке Црнојевића, о моме

[39]) Relazione del viaggio fatto nella primavera dell'anno 1838 dalla Maestà del Re Federico Augusto di Sassonia nell' Istria, Dalmazia e Montenegro del Dottore Bartolomeo Biasoletto, membro di piu società accademiche, Trieste 1841. Дјело је преведено на њемачки и издато у Дрездену 1842 године. — Данас је немогуће доћи до тих дјела, па сам се морао служити одломцима, који су преведени на српски језик.

[40]) Часопис **Књижевни лист,** Година II (Цетиње 1902), свеска IV стр. 85.

[40a]) Код неких писаца случајно је наведена **1838** година као година подизања новог Његошевог двора, касније зване "Биљарде", јер за тај податак немају никаквог доказа, или се наведена литература не односи на ову грађевину (упор. на пр. А. Поповић: **Из Црне Горе и Херцеговине,** Нови Сад 1891, 74, гдје пише да се Његош повратио из Русије **1838 године** и "ове године стаде на Цетињу градити велику зграду ...", а Његош се повратио из Русије још 11/23 августа 1837 године).

[41]) Чупићева **Годишњица** XXXIII, 293 и Д. Вуксан: Писма Петра Петровића Његоша, 261.

[42]) Цетињски архив и **Споменик** Српске кр. академије LXXXI, 12.

побратиму, о Вашем животу итд.«[43]) Из овога писма се види, да је Његош подигао убрзо и још неку зграду на Цетињу, сем нове зграде »близу Манастира«, касније **Биљарде.** Ја мислим да је овдје ријеч о великој згради за смјештај из Русије добијаног и купованог жита и кукуруза, јер 23 фебруара 1839 г. Његош је писао опширно о томе Гагићу, па му пише и то, да је на Цетињу »**сазидан ове године магазин за жито.**«[44])

У разним нашим и страним дјелима има доста цртежа и фотографија Његошеве **Биљарде,** а у најновије вријеме дао је њен детаљан опис Душан Вуксан. Ја описе те зграде нећу понављати, али је потребно напоменути, да је она дуга 72,40, а широка 7, 50 м., док су два краја зграде имала још по једну просторију и била су широка по 13,15 м. Зграда има приземље и један спрат, односно два спрата по неким описима. Њено пространо двориште било је ограђено високим зидом, а на четири угла биле су високе и тврде куле.[45]) За ондашње Цетиње оволика зграда била је доиста огромна грађевина, а њено брзо подизање (од почетка прољећа до средине августа 1838 год.) морало је старим Црногорцима стварно бити необично. Ту брзину подизања једино и има Ковальевски на уму, када каже да је ту прелијепу нову зграду Његош подигао на **чуђење све Црне Горе („на удивленіе всей Черногоріи").** По моме увјерењу, и решење о подизању ове зграде и брзина њенога подизања везани су за поменути Вуков опис старе сенатске зграде, јер је културног и осјетљивог Његоша јако и дуго пекла Караџићева констатација, да у Његошевом Сенату »на једна врата сенатори, а на друга магарад улазе«, па је убрзао грађење нове зграде за Сенат, како би Караџић у обећаном српском преводу или другом њемачком издању из свога дјела о Црној Гори избацио или измијенио раније наведени опис. Тај Вуков опис старе сенатске зграде љутио је и друге Петровиће чак и много касније. У томе се нарочито истицао Ђорђије Петровић, који се због тога послије више година није хтио са Караџићем у Трсту чак ни пољубити. Кад га је Караџић запитао, зашто се и са њиме не пољуби, као са свима присутнима пријатељима, Ђорђије му је љутито одговорио: »Ето зато, што за онога владичина магарца не би нико знава', а сад у здравље твоје зна сва Европа. Зар немаше што љепше и паметније' написати, него његова магарца? . . . « Ђорђије је том приликом и запријетио Караџићу, да ће му сломити и ону здраву ногу, ако поново дође у Црну Гору. То је Караџић добро памтио и књаз Данило га је једва нагнао да са њиме изађе из Котора на Цетиње чак и 1852 године, но ипак је Караџић при кретању додао ради сигурности књазу Данилу: »Ваша Свјетлост! Ја идем на Вашу ријеч«.[46]) Та љутња била је позната и кроз Боку, јер 22 марта 1853

[43]) Цетињски архив и **Споменик** LXXXI, 13.

[44]) Цетињски архив и Д. Вуксан: Писма Петра Петровића, 386.

[45]) **Записи** XXV, 15—16.

[46]) М. Медаковић: П. П. Његош..., 127 (напомена). Познато је, да ни Ковальевски није био задовољан са Караџићевом књигом о Црној Гори (**Вукова преписка** VI, 464 и Љуб. Стојановић: Живот и рад Вука Стев. Караџића, 449).

године пише из Котора поп Вук Поповић Караџићу о приликама у Црној Гори, па се у Поповићевом писму налази и ово: »Ја сам чуо да вас нешто Ђорђе мрзи, а то због некаквог описанија вашег, у коме сте описали стари двор на Цетињу и рекли, да у соби до сенатора магарци стоје«.[47])

Немогуће ми је тачно утврдити, када су били потпуно довршени унутрашњи радови у новом Његошевом двору, нити када се Његош преселио из Манастира у нову зграду, каснију »Биљарду«. Да нови Његошев двор није био потпуно довршен и насељен у мају 1838 године може се закључити по томе, што је саксонски краљ са својом пратњом становао у Манастиру приликом доласка на Цетиње.[48]) Идуће (1839) године Његоша су посјетили два Њемца и два Енглеза и сви су оставили описе тих својих посјета. Да је њемачки пјесник Хајнрих Штиглиц посјетио Цетиње и Његоша 1839 године познато ми је само из литературе,[48a]) али до његовога дјела нијесам уопште могао доћи. Имао сам у рукама само неколика цитата из Штиглицовог дјела, па и овај опис Његошеве собе: »Одаја Владичина (соба за становање) прави прије утисак једног укусно намјештеног војничког шатора, него сједишта једног духовног кнеза. Зидне украсе сачињава читава галерија оружја, већином турски плијен, старији или новији. **Остали намјештај, од удобног дивана и укусног писаћег стола па до елегантне столице, све је од реда по најновијем укусу израђено«.**[48б]) Овај нови собни намјештај био је »недавно донесен из Трста«,[48в]) а са њиме је, по моме мишљењу, могао бити набављен и познати Његошев билијар, о коме ће касније бити ријечи. Ако је тачан навод једног каснијег посјетиоца Цетиња, да је Штиглиц био Његошев гост у Манастиру[48г]) и овај се опис односи на манастирске просторије, онда је поменути нови и укусни намјештај могао бити набављен за нови Његошев двор, у који се Његош још није

[47]) **Вукова преписка** VII, стр. 165.

[48]) **Глас Црногорца** Број 4 из 1897 године. — Др. Биазолето има неколико важних података о намјештају у Његошевим собама у Манастиру. Он пише да је у Манастиру било 5 соба са по два прозора и 1 собица са једним прозором, која је служила као претсобље. Из тога претсобља улазило се у Његошеву библиотеку, "која је доста богата — каже Биазолето —, с књигама лијепо увезанијем, на различитијем језицима, то јест: српском, руском, француском, грчком итд. Друга до ове изгледаше као соба од примања, јер у њој бијаше једино канапе са округлијем столом предањ, укусне модерне радње. О зиду изнад канапета висаше велико огледало у оквиру позлаћеном, према коме на супротном зиду бијаше сат, такођер у позлаћеном оквиру, који сваки пут откуцавајући завршаваше с изабранијем музичкијем комадима. О друга два зида висаше по једна сабља богато окована. У овој истој соби бијаше још писаћи сто, фино израђен. Трећа соба бијаше спаваћа са укуснијем креветом најфиније радње" **(Глас Црногорца** број 4 из 1897 године, стр. 1).

[48a]) **Српски књижевни гласник** од 1 децембра 1925 г. Нова серија књ. XVI, број 7 **(Његошева споменица),** стр. 503—4.

[48б]) Gustav Rasch: Vom schwarzen Berge, Dresden (1875), S. 73 и **Записи** XIV, 156 (за цитате из дјела Густава Раша служио сам се већ преведеним текстом у **Записима).**

[48в]) **Српски књижевни гласник** од 1 децембра 1925, стр. 507.

[48г]) G. Rasch: Op. cit. 73 и **Записи** XIV, 156.

било преселио, или је, истовремено са новим намјештајем за нови двор, набављен нови намјештај и за манастирске просторије. Овај опис ипак није сувишан, јер се по њему може судити и о намјештају новога Његошевог двора, за који нијесам могао наћи много података. Неће бити сувишно нагласити и то, да је њемачког пјесника Штиглица пратио по Црној Гори неки Грк Теодор, који је неколико мјесеци прије Штиглицовог доласка био запослен на Цетињу као »архитект«. Ово ме је љубазно извијестио д-р Љубомир Дурковић, који је Штиглицово дјело о Црној Гори и Његошу имао кратко вријеме у рукама, те је овај Грк Теодор свакако имао удјела у зидању Његошеве »Биљарде«.

Неоспорна је, међутим, чињеница, да је Његош од средине мјесеца августа 1839 године већ стално живио у своме новом двору, каснијој »Биљарди«. За ово имамо сасвим поуздане податке код двојице енглеских путника, који су у то вријеме посјетили Цетиње и били Његошеви гости. То су Edward Mitford и Henry Layard, који су заједно путовали по Црној Гори и много касније посебно издали своје биљешке и мемоаре о томе путу.

Митфорд је водио тачне биљешке по данима, из којих излази, да су поменути путници 25 августа (1839) ујутро кренули из Котора и »доцкан по подне« стигли на Цетиње, а 27 августа »рано у зору« пошли су са Цетиња, па су преко Ријеке Црнојевића продужили за Скадар. Он биљежи, наравно, датуме по новом календару, те је њихов боравак на Цетињу био од 13 до 15 августа по старом календару. Описујући Цетиње, Митфорд каже, да се »на кратком одстојању« од Манастира налази »Поглаварева кућа, дуга четвороугаона грађевина на два спрата«, у којој су се пријавили Његошу, који их је љубазно примио. Послије краћег разговора с Његошем дата им је једна »обична, али веома удобна соба« за спавање. Убрзо су добили »врло добар ручак«, који им је спремио Његошев кувар, Италијанац, а послужени су и »нарочито добрим вином«. Његошев секретар Милаковић увече је био код њих, да види, по Његошевој наредби, је ли им што потребно, а када су ујутро устали и пошли до Његоша, нашли су га у »његовој библиотеци«.[49])

Лајард такође јасно каже, да су за вријеме посјете Његошу живјели у данашњој **Биљарди**, јер у своме опису Цетиња даје и ове податке: »Владичин двор бијаше једна велика једноспратна зграда без икаквих архитектурских претензија, просто обојена бијелом бојом. Близу двора

[49]) **Записи** XX, 89—90. — Цио Митфордов опис Цетиња, у коме он погрешно зове Цетињски манастир **Светог Василија** мјесто **Свете Богородице,** гласи: "Ово мјесто — пошто га не смијемо назвати градом, чак ни селом — носи име Цетиња. Једине зграде у њему јесу Манастир Светог Василија, један ружан блок двоспратних зграда са неком врстом звонаре; на кратком одстојању, с десне стране, налази се Поглаварева кућа, дуга четвороугаона грађевина на два спрата, друга једна њој слична и једна штала са неколико кућица растурених по малој долини; то је све што сачињава престоницу Црне Горе" **(Записи** XX, 89).

налази се манастир...« Путници су се при уласку у Његошев двор попели »уз степенице које воде на први спрат« и одвели су их »у једну собу за спавање«. Његош је тада ручао и одмах им се секретар Милаковић извинуо што га за час морају причекати, па их је убрзо одвео до Његоша. »Кад уђосмо у његову собу, која је намјештена просто, као и манастир, он устаде с једне софе или дивана да нас прими...«, каже Лајард, па, пошто је описао Његоша, његово одијело и његове особине, изрично подвлачи, да се Његош »користио својим путовањима и стекао је цивилизоване навике и европско понашање и обичаје«. Уз разговор о познатом сукобу Црногораца са аустриском војском на Паштровској Гори прошле године, Његош је посјетиоце »превео у сусједну собу«, гдје је било разно оружје и униформе, заплијењене од Аустријанаца.[50]) Лајард каже и то, да Његошеви сенатори за вријеме њихових засиједања на Цетињу живе »у манастиру или **двору«**, а са Његошем је врло често разговарао »у његовој соби за рад«.[51]) У даљем опису Лајард наводи и ове податке о Његошу: »Владика је живио веома скромно. Ручао је и вечерао у вече. Јела која су служена за његовим столом бјеху проста и малобројна. Његов кувар бјеше, мислим, из Трста. Његов стан бјеше намјештен удобно, али просто...«[52]) Код Лајарда имамо још један драгоцјени податак. Он, наиме, изрично каже, да је тада Његош имао у свом двору билијар, који је био набавио из Трста, а наглашава и то, да је Његош много волио игру на билијару и да су за вријеме Лајардовог и Митфордовог кратког бављења на Цетињу Његош и Лајард »више пута играли заједно«.[53]) Из ових Митфордових и Лајардових описа видимо, да је средином августа 1839 године Његошев двор, каснија Биљарда, био потпуно довршен и уређен, јер су у њему биле не само све потребне просторије за Његоша, већ и собе за сенаторе, соба за секретара, собе за госте, кухиња и разне споредне просторије, као на примјер она, у којој је било заплијењено оружје из борбе са Аустријанцима 1838 године. Негдје крајем 1839 године (»по свој прилици у јесен 1839 г.«) био је на Цетињу њемачки књижевник Густав фон Франк, који је средином марта идуће (1840) године објавио опис своје посјете Његошу. Он кратко описује нови Његошев двор, каснију »Биљарду«, и зове га »нови манастир«, а оставио је податке и о Његошевом билијару. Тај кратки Франков опис новога Његошевог двора гласи: »Нови манастир у коме смо преноћили сазидао је владика који сада влада и изгледа с поља као касарна или болница. Има само један спрат и онај који га је зидао им?? је, изгледа, у виду мање спољну лепоту колико удобност и пријатност унутра.« Франк помиње такође и билијарску салу у новом двору и наводи како му је казао Његошев кувар »да је Монсињоре страсан играч билијара, да сваке вече кад

[50]) **Зазиси** XX, 157—159.

[51]) **Записи** XX, 227.

[52]) **Записи** XX, 229.

[53]) **Записи** XX, 159.

се врати из сената посвети том задовољству неколико часова.«[53a]) Да је нови двор био сасвим готов и насељен 1839 године види се и из једног навода Димитрија Милаковића, двадесетогодишњег Његошевог секретара, који је на једном мјесту забиљежио, да су мање важна акта црногорске државне архиве сложена 1834 године у двије котарице, те су у њима чувана »у манастиру цетињском до 1839 год., **а тада су пренесена у нови двор, што је исти владика на Цетињу начинио«.**[54])

У новембру 1843 године посјетили су Цетиње један Енглез и једна Енглескиња, који су ишли да виде Његоша чак и за вријеме његовог присуства у борбама око познатих острва Врањине и Лесендра. Они су разгледали Његошев двор на Цетињу баш истога дана када је Његош био отпутовао к Скадарском Језеру и видјели су и све Његошеве драгоцјености у његовој спаваћој соби. Његошеве просторије у двору овако описују: »Владичине одаје за приватна и јавна примања састоје се из једне собе за билијар, не веће но што је потребно за игру, у којој је он врло вешт, малог предсобља и собе за спавање. У првој, зидови су били украшени оружјем. У предсобљу, троноги сто са умиваоником и убрусом. У соби за спавање, где се још осећао мирис од дувана, стајао је један орман, који је садржавао предмете достојне да привуку једног пашу на Цетиње. Руски ордени и бурмутице без броја, искићене најодабранијим бриљантима; поклони аустријских царева од необичне вредности; успомена-две од саксонског краља, који је пре пет година долазио на Цетиње«.[54a])

Податке о Његошевом двору и намјештају у њему допуњују још два Енглеза, који су посјетили Његоша у мају 1844 године, као пратиоци команданта енглеског ратног брода лорда Кларенса Пецета, касније познатог енглеског адмирала. Из кратког извода ових описа види се, да је Његошев двор био »удобна и добро озидана, знатно велика грађевина. Унутрашњост његова далеко је изнад спољашњег изгледа. Собе у које су их увели биле су такође лепо намештене, да је један од гостију посумњао да нису то само неколико соба таквих, параде ради; обишао је и најудаљеније кутове (двора) и свуда је нашао исто господство«. Соба коју је Његош дао Пецету за преноћиште »могла је да важи и у Паризу и у Лондону као најлепша соба за спавање« — изрично подвлачи један енглески официр. Са лордом Пецетом дошли су на Цетиње шест енглеских и два аустриска официра и Његош им је приредио у своме двору ручак, који је сервиран из порцеланског и сребрног посуђа. »Сто је био лепо постављен, пун цвећа, воћа и лаке

[53a]) М. Т. Селесковић: Посета Густава ритера фон Франка Његошу — **Летопис** Матице српске за октобар 1925 г. (**Његошев број** — књ. 306, св. 1), стр. 37—38 и 43.

[54]) Димитрије Милаковић: Историја Црне Горе, Задар 1856, стр. VIII (панчевачко издање стр. 11), у напомени.

[54a]) **Српски књижевни гласник** књига XXIX, Број 7 од 1 октобра 1912 г., стр. 517.

закуске«, а ручак, са изобилном количином шампања, био је тако богат, да су гости »почели очајавати хоће ли бити крај«.[54б])

Ја нијесам могао наћи ниједан детаљнији и важнији податак из Његошевог времена о унутрашњем уређењу зграде. Но морам нагласити једно, да сам од свих савремених описа Његошевог Цетиња имао у рукама само једно оригинално дјело (руског инжињера Ковалевског), а из свих других дјела имао сам само дјелимичне изводе или преводе појединих одломака, те могу претпоставити, да би се у оригиналима поменутих дјела нашао и који драгоцјени податак о уређењу појединих просторија новог Његошевог двора. Може се ипак једно закључити, да су Његошеве собе биле укусно и доста лијепо уређене, јер више од двадесет година послије Његошеве смрти њемачки писац Густав Раш забиљежио је о Његошевој **Биљарди** и ово: »Све су одаје високе и свијетле, а различите су величине. Од њиховог ранијег сјаја и уређења, пошто су преправљене, другојачије распоређене и према другим циљевима преудешене, није ништа друго остало осим **ту и тамо позлаћени од штука украси на плафону, неколико тапицираних зидова** и успомена на господаре Црне Горе...«[55]) Говорећи мало даље о Његошевој смрти, Густав Раш каже да је за вријеме свога бављења на Цетињу становао у сали, у којој је Његош умро 1851 године, па додаје и то, да та сала **»и данас стоји украшена позлатама на плафону«.**[56])

Сигурно је, да је Његош свој нови двор попунио потпуно или бар дјелимично новим намјештајем. Свакако је са тим намјештајем набављен и билијар, јер да га је Његош имао у мају 1838 године у манастиру, тешко да то не би нагласио д-р Биазолето, који је имао бистро око и који је и мање важне ствари забиљежио за вријеме свога кратког бављења на Цетињу. Тешко је вјеровати и то, да би га Његош држао у манастирским одјељењима. Но сигурно је само то, да је билијар био у новом двору, каснијој **Биљарди,** већ у августу 1839 године, јер смо видјели, да је од 13/25 до 15/27 августа те године Његош често играо билијара са енглеским путником Лејардом за вријеме његовог кратког бављења на Цетињу. Очигледно је, да је Његош и раније играо билијара, јер да је овом приликом био почетник, Лејард би то свакако нагласио. Ја знам само за један податак о ранијем Његошевом игрању билијара. То је било још крајем јануара 1837 год. и то у Бечу, када је Његош био на путу за Русију.[56а])

[54б]) **Српски књижевни гласник** књига XXVI, свеска од 1 јуна 1911 године, стр. 867—869. — Из докумената Цетињског архива види се, да је ова посјета била 18 и 19 маја по старом календару **1844** године (Његошев "Исходјашчи журнал", књига за 1839—1847 годину. Број 38 од 19 маја 1844 године, којим Његош извјештава о тој посјети руског конзула Јеремију Гагића; упор. и Чупићеву **Годишњицу** књ. XXXII, стр. 190), те у изводу, објављеном у **Српском књижевном гласнику** (књига XXVI, стр. 766), погрешно стоји, да је та посјета била **1843** године.

[55]) G. Rasch: Op. cit. 60—61 и **Записи** XIV, 150.

[56]) Ibidem, 78 и **Записи** XIV, 158.

[56а]) Чупићева **Годишњица** XXXIII, 279.

Свој билијар Његош је намјестио у главној и великој сали новога двора, у којој ће се развијати скоро цио државни живот Његошеве Црне Горе. По томе билијару, онда често званом »биљарда«, назваће се прво само **сала** у којој је он био — »биљарда«, а временом ће по тој сали **цијела зграда** новог Његошевог двора добити назив »Биљарда«. Имам у својим исписима неколико података о тој сали, па мислим да неће бити сувишно и њих навести, поред оних већ наведених од енглеских путника Митфорда и Лејарда. По времену први опис би био од руског научника Измаила Ивановића Срезњевског, који је посјетио Цетиње 1841 године. Ја нијесам могао доћи до његовог дјела, а у једном изводу из његовог путописа може се закључити само то, да је у великој билијарској сали Срезњевски видио и слике: ондашњег руског цара Николе I, Наполеонову, Карађорђеву и познатог енглеског пјесника Бајрона.[57]) Милорад Медаковић дошао је на Цетиње 1844 год. И он има један опис билијарске сале, који гласи: »Повећа соба, у којој је био билијар, била је намијењена за судницу и за дружевни збор Црногораца. У наоколо било је неколико клупица, неколико столица и двије трпезе. На једној је ручавао, а на другој би писао владика. На зидовима висило је оружје, а око једног огледала намјештене су биле пушке увитије цијеви и сломљеније кундака. Ове су пушке са Салковине, кад су се Црногорци јуначки борили са Арбанасима...«[58])

Мјесеца септембра 1844 године посјетио је Његоша на Цетињу енглески научник и путник Џон Гарднер Вилкинсон. Код Његоша је био у његовом новом двору, који Вилкинсон овако описује: »Све одаје излазе у један дугачки ходник, на чијем најгорњем крају имаћаше Владика своје собе. Највиђенија од свих била је соба за билијар, која је истовремено служила и као соба за аудијенције, и као трпезарија и као обична соба за пријем гостију... Зидови собе за билијар украшени су били фишеклијама и разним оружјем. Владика је волио да игра билијара, или би радо посматрао кад се игра. Неки од његових перјаника или његових ађутаната обрадовали би га често својом умјетношћу...«[58а]) Матија Бан долазио је из Београда државним послом три пута на Цетиње. Кад је први пут дошао, 1848 г., Његош га је примио у познатој билијарској сали, а допратио га је Његошев секретар Милаковић. »Пођосмо сви скупа једним ходником, коме на дну виђаху се врата и пред њима шест перјаника лијепо одјевених — пише Бан. Један од њих отвори врата. Када на њих ступих видим доста пространу дворану са биљаром у средини и зидовима свуд наоколо начичканим свакојаким бираним оружјем. Око биљара стајаху на ногама сенатори и многе црногорске старешине у своме богатом одијелу. Пред тим величанственим, живописним призором ја стадох један час као укопан, па узех очима тражити

---

[57]) **Просвјетни гласник** за август 1913 г. (Београд), стр. 735.

[58]) Медаковић: Живот и обичаи Црногораца, 163; упор. и Медаковићево дјело **Цетиње** црногорска престоница, 6—7.

[58а]) G. Rasch: Op. cit. 69—70 и **Записи** XIV, 154 (код Раша стоји, да је Вилкинсон посјетио Цетиње 1840, а из друге литературе види се, да је то било 1844 г.).

по оној множини људи владику, кога нијесам познавао, а нико ме к њему није приводио. И управо кад сам се хтио обратити Милаковићу да га замолим за ту љубав, опазим на горњем углу биљара висока и лијепа Црногорца у народном одијелу, гдје се на мене осмјехну, па поступи напријед, одвојивши се од осталих. Одмах се домислих, да је то владика; хитно му приступим и, пољубивши га у руку, изручим му поздрав. Он одговори на сваку тачку веома смишљено и рјечито. Жубор усхићења трептио је по дворани, али на један његов знак сви се уклонише. Оста-досмо сами. Понуди ме да сједем, па се и онували у једну огромну наслоњачу црном кожом превучену...«[59]) За вријеме Бановог првог бављења на Цетињу Његош га је звао и на један сједник. Бан и тај сједник описује, па ево опет Банов текст, јер су описи ових сједника код Његоша ријетки у нашој литератури. »По вечери одох на сијело — почиње Бан свој опис. То се држало у дворани биљара. Владика је сједио у својој наслоњачи, а сенатори и војводе наоколо. Он ме свима претстави, а неке од њих мени, па ми до себе понуди столицу. Дуго се и весело разговарало, свашта причало, па се и шалило, а напокон се једна отпје-вала уз гусле. Владика је волио сад једнога сад другога задиркивати, те би сва дружина прсла у смијех, али и други нијесу му остајали дужни. То је све ишло тако оштроумно, брзо, наравно, а уједно и тако углађено, да сам се не мало дивио...«[60]) Бан је био код Његоша и на ручку. Опет је и ручак био у билијарској сали. »Сто је био постављен у дворани биљарској, на столу сребрно посуђе само за два лица, а ручак са мало, али веома укусних јела, наквашених добрим приморским вином, па на завршетку и шампањским« — каже Бан. За вријеме ручка говорили су само о књижевним питањима, а пошто је Његош наредио да им се донесу цигарете и кафа, момак је спремио сто, те су сада Његош и Бан остали сами и наставили политичке разговоре.[61]) Када је идуће године Бан поново дошао до Његоша, овај га је такође примио »у биљарској сали«,[62]) гдје га је примио и 1850 године.[63]) Цетиње је посјетио 1850 године и Нијемац Кол (J. G. Kohl). Он је, наравно, био и код Његоша, а ту посјету детаљно је описао. Из једног кратког извода Коловог дјела излази, да је Кол код Његоша видио и слике руских царева Петра Великог и Николе, I, а то Кол биљежи нарочито тога ради, што је примијетио да уопште нема ниједне слике сусједног аустриског цара[64]) Но из овога извода не може се ипак поуздано утврдити, да ли су ове слике руских царева биле у билијарској сали или у Његошевој соби за рад.

Потребно је нагласити, да нигдје у прегледаној литератури у дјелима Његошевих савременика нијесам нашао, да се за цијелу зграду новог Његошевог двора употребљава назив »Биљарда«, већ се тај назив

[59]) **Записи** XX, 336—337.
[60]) Ibidem, 338—339.
[61]) Ibidem, 339—340.
[62]) Ibidem, 340.
[63]) Ibidem, 346.
[64]) **Књижевни лист** Година II (Цетиње 1902), Св. IX и X, стр. 222.

сријеће само за салу у којој је био билијар, јер су и за вријеме Његошево и касније Црногорци билијар звали »биљард« или »биљарда«. Тако, на пр., Матија Бан у опису свога доласка на Цетиње чак 1849 године зове Његошев двор само »Владичин замак«,[65]) а ниједанпут није употребио назив »Биљарда«, иако је описао три званична доласка до Његоша 1848, 1849 и 1850 год. и четврту приватну посјету испред Његошеве смрти 1851 године.[66]) Генерал Стратимировић био је на Цетињу Његошев гост 1850 године, а други пут је био на Цетињу 1853 године. Оба пута живио је у данашњој »Биљарди«, али он ипак Његошев двор, а касније двор књаза Данила, у својим мемоарима редовно зове само »замак«.[67]) Вук Караџић у другом издању свога **Српског рјечника** из 1852 године код ријечи **Биљарда** пише, да се тако зове у Црној Гори »соба гдје стоји билијар«. Димитрије Милаковић био је секретар Његошев скоро цијело вријеме његове владе, па ни он ову зграду не зове »Биљарда«, већ, као што смо видјели, каже, да је црногорска државна архива пренесена из манастира **»у нови двор,** што је исти владика на Цетињу начинио«, а дјело у коме то пише штампао је пет година послије Његошеве смрти. Милорад Медаковић био је више година на Цетињу за вријеме Његошево и за вријеме књаза Данила, а монографију о Његошу написао је 1881 године. Он чак ни тада не зове Његошев двор »Биљарда«, већ тај назив употребљава само за познату **билијарску салу** у Његошевом двору. Ево дословно Медаковићеве ријечи: »У овом новом дому бјеше 25 одјељења, од којих имаше владика за себе само три: **биљарду,** ђе се судило и засједавало, кад се није могло у пољу и ту имаше приступа сваки Црногорац; до **биљарде** имаше једну собу, у којој му бјеше библиотека, а у трећој малој са једнијем прозором спаваше владика«.[68])

Овом приликом ћу навести и неколико података о историском Његошевом билијару. По причању војводе Божа Петровића, који је имао шест година приликом Његошеве смрти, Његошев билијар дат је негда био на послугу онда познатој цетињској »Локанди«, данашњем »Гранд хотелу«. Када је »Локанда« набавила нови билијар, изгледа да је Његошев билијар дат на поклон неком подгоричком хотелу или кафани. То се може претпоставити на основи једног документа, који се и до данас сачувао у Архиву на Цетињу. То је писмо бригадира Михаила Ђучинића од 1 септембра 1881 године ондашњем министру унутрашњих

[65]) **Записи** XX, 340.
[66]) **Записи** XX, 336—348.
[67]) Д-р Владан Ђорђевић: Црна Гора и Аустрија 1814—1894, Београд 1924, стр. 53 и 91.
[68]) Медаковић: П. П. Његош..., 80 (курсив је мој). — Медаковић другом приликом овако описује билијарску салу: "У владике бјеше у сре-дини велике собе билијар, а на јужној страни између два прозора бјеше једна трпеза на метар дугачка, а широка 50 сантиметара, па кад је закуска, у подне, — онда би с ногу заложили нешто, а кад је био објед — у 5 сати по подне — онда се та трпеза измакне од зида, па посиједамо..." (**Цетиње** црногор-ска престоница, 6—7).

дјела војводи Машу Врбици. Вучинић је писмо написао на Цетињу и оно гласи: »Почем се овдашња Локанда снабдјела са новом биљардом, а у нашој Подгорици Вама је најбоље познато колико би нас занимала и ова стара биљиjарда, зато најучтивије Вас молим у име тамошњег грађанства, да бисте имали доброту поклонити нам ову стару билијарду«. На полеђини овога писма написан је датум и ова кратка његова садржина: »Михаило Нишин, Подгорица. Иште стару биљарду из Локанде да се поклони Подгорици«.[69]) Овај докуменат објавио је Душан Вуксан још 1936 године и том приликом је замолио читаоце **Записа** да га обавијесте, у колико им је позната даља судбина поменутог билијара из цетињске »Локанде«.[70]) Вуксанова молба није била узалудна, јер је као одговор на исту дошло једно обавјештење о Његошевом билијару. Милија Павићевић писмено је, наиме, извијестио Вуксана, да је приликом свога службеног бављења у Никшићу још 1905 године видио Његошев билијар у кафани Васа Златара-Настића. Билијар је још био добро очуван и имао је три једнаке штеке, док се четврта издвајала »висином, дебљином и лијепом израдом и за њу рекоше, да је њом играо Владика« — пише Павићевић.[71]) Ни Душан Вуксан, ни ондашњи директор Државног музеја на Цетињу професор Мирко Меденица нијесу могли ништа урадити, да тачно сазнаду даљу судбину Његошевог билијара, а камоли да га пренесу у Државни музеј. Тек послије ослобођења сазнао сам од приватних лица, да је Његошев билијар из Никшића био пренесен под Дурмитор у нови државни туристички хотел, гдје је изгорио, заједно са хотелом, за вријеме Народноослободилачке борбе. Што овај историски Његошев билијар није благовремено пренесен из никшићке кафане на Цетиње у Државни музеј, већ под Дурмитор у туристички хотел, нимало није похвално за ондашње културно-просвјетне раднике у Никшићу, јер се та грешка више никада не може поправити.

Оставио сам, да на крају говорим о крову новога Његошевог двора, коме је овај чланак посвећен. И о томе питању има неслагања у нашој науци. Тако се често у историској литератури наводи, да су, због недостатка муниције у борбама крајем 1852 и почетком 1853 године, Црногорци прелили слова познате Његошеве штампарије,[72]) али има и дјела у којима пише, да је том приликом преливен и оловни кров Његошеве »Биљарде«. Тако је,на примјер, управник цетињске штампарије »Обод« (Митар Лазовић) поводом стогодишњице Његошеве штампарије написао пригодан чланак и у њему пише, да је књаз Данило приликом Омер-пашина напада на Црну Гору наредио, те се »у оскудици муниције сва слова Владичине штампарије и други оловни материјал, **као и кров Владичкне резиденције БИЉАРДЕ, који је такође био олован,**

[69]) Цетињски архив.
[70]) **Записи** XV, 189.
[71]) **Записи** XVI, 60—61.
[72]) **Гласник** Српског ученог друштва књ. XL, Београд 1874, 74—75; Медаковић: П. П. Његош..., 71—72; Ђорђе Поповић: Историја Црне Горе, Београд 1896, 175 итд.

прелије у пушчана зрна«.[73]) Душан Вуксан је посветио један свој чланак Његошевој »Биљарди«, па у чланку каже и ово: »Биљарда је била покривена оловом. Један дио крова још је ВладикаРаде претворио у пушчана зрна, остатак употријебио је Књаз Данило у исте сврхе«.[74])

До прије десетак година ја сам мислио, да је доиста недостатак муниције крајем 1852 год. могао приморати књаза Данила, да и оловни кров Његошевог двора претвори у пушчана зрна. То ме је увјеравао и један карактеристичан факат, који наводи помињани руски инжињер Ковалевски. Он је, наиме, био у Црној Гори и у вријеме напада Омер-пашина на Црну Гору, па пишући о тадашњим приликама у Црној Гори и о нападу Црногораца на град Жабљак у новембру 1852 године, наводи и овај детаљ: »Дознавши да су Црногорци у Жабљаку потрошили све олово и да су растопили један топ да његовим металом пуне друге, Паштровићи, по занимању рибари као сви становници Приморја, дигну све олово, којим обично завршавају мреже, и понесу га као помоћ у Жабљак«.[75]) Но прије десетак година набавио је из једног скадарског фотографа (Кела Марубиа) ондашњи директор Државног музеја на Цетињу Меденица фотографију старога Цетиња, на којој се јасно види, да је на Његошевом двору (»Биљарди«) оловни кров, а само на крајњем дијелу, који је дозидао књаз Данило, види се кров од тигала (цријепова). По фотографији се може закључити, да је из времена око 1870 године, те сам тога ради тражио и податке о скидању оловнога крова са Његошеве »Биљарде« у Државном архиву. Њих сам доиста и нашао у фасцикули за 1874 годину докумената тзв. **Војене управе.** То је нова државна институција, установљена тек 23 априла те, 1874. године, јер је на Ђурђевдан 1874 године књаз Никола извео реформу, по којој је Сенату оставио само судску власт, »а за друге државне послове установио је засебне управе: војену, финансиску, просвјетну, за унутрашње послове и књажевску канцеларију за спољне послове«.[76]). На чело нове Војене управе књаз је поставио војводу Илију Пламенца, који ће отада до 1879 год. бити црногорски **управитељ војени,** а од реформе 1879 све до 1905 године **министар војни.**

Један од првих важнијих послова војводе Илије био је скидање оловнога крова са Његошеве »Биљарде«. Први докуменат о томе питању јесте од 8 јуна 1874 године. Он је цио писан руком војводе Пламенца, упућен је команђиру Андрији Јовићевићу и дословно гласи: »Г. Командире, Послали смо попа Видака у Црницу да купи 19 хиљада тигала. Исти поп Видак тигле је купио, то јест за стару Биљарду, а Н(јегова) С(вјетлост) Господар Књаз река(о) је да се дадне наре(д)ба да н(х) довезе вапорић и то што прије, зато ја вама пишем да ви дате наредбу, да вапорић води лађе и тигле да довезе, зато ако би мога(о) и по два пут на дан довест то би и вапорићу боље било и државу, јер вода бјежи добро«.

[73]) Душан Вуксан: Преглед штампе у Црној Гори 1834—1934. Цетиње 1934, 166.
[74]) **Записи** XXV, 17.
[75]) **Записи** XIV, 86.
[76]) **Записи** VIII, 30.

Четири дана касније потписан је и уговор о прекривању **Биљарде** између војводе Пламенца и двојице радника, свакако стручњака из Боке или Црногорског Приморја, јер су се латиницом потписали. Сачувани су оригинал и концепт уговора. И у тексту уговора има празнословљења, као и у наведеном акту, а има и неколике ситне разлике између концепта и оригинала, па сам празнословљења у оригиналу допунио у малим, а ријечи које се налазе само у концепту додао сам у угластим заградама. Текст сам истовремено транскрибовао, јер је писан старим правописом, и доносим га у цјелости:

»Цетиње 10. Јунија 1874.

КОНТРАТ

Ко(ј)и се данасњијем даном чини између Г. Војводе Пламенца и Менега Милошића и Јована Паулетић(а):

1. Обвезује се Менего и Јован да скину олово и цигу са старе Биљарде и да је спуште у авлију.

2. Да одбију штице [од греда] и да их спуште, пазећи да се не би која сломила.

3. Да пришију риме и ка(н)тинеле [на Биљарди] у најбољи ред и ако би требало ко(ј)и кључ да се промијени имају га промијенит.

4. Имају се риме и ка(н)тинеле истијема радницима на кућу додати.

5. За ово би погодба тал(ијера) 70. — седамдесет.

6. Погоди се Г. Војвода с Менегом за покријевање куће [Биљарде] с тиглама и то:

7. Обвезује се исти Менего, да ће покрити кућу као шпедал: прве тигле у клак са све четири стране, пак гравање по врху да има ставити.

8. Да Менегу дадну тигле на кућу.

9. Менего се обвезује да ће кућу добро покрити и да ће бити у подпуном реду, т. ј. да неће точити, и за све што би рђаво било биће он одговорник.

10. Обвезују се они, да неће никакав рад предузети докле њу не сврше.

11. За покријевање би погодба тал(ијера) 50. — педесет.

За више увјерење овога контрата ми се дво(ј)ица подпишујемо да ћемо све у добром реду извршити како контрат гласи.

Domenico Millossich

Giovani Pauletich + «[77])

Скидање оловног крова ишло је врло брзо, јер се из једне рачунске књиге Војне управе види, да је већ 12 јуна (1874) исплаћено некоме

[77]) Државни архив на Цетињу, акта **Војене управе** за 1874 год.

Андрији Новакову 12 фиорина у злату што је »пређера(о) на кола олово са Биљарде у Малу лабораторију, т. ј. у авлију«.[78])

Војвода Илија Пламенац је и крај своје министарске службе везао за Његошеву **Биљарду.** Он је, наиме, 1903 године подигао нову зграду за подручно му Министарство војно, па је није имао нигдје друго на Цетињу озидати, сем на простору историског Његошевог двора! Да подигне ту зграду срушио је једну од познатих кула **Биљарде** (била је према данашњој Штампарији »Обод«), а зграду Министарства војног је стварно »прилијепио« уз »Биљарду«, како тачно каже Душан Вуксан.[79]) Освећење те нове зграде извршено је 5 децембра 1903 год. на најсвечанији начин и чак је књаз Никола изјавио војводи Пламенцу »признање на уложеном труду око подизања овог здања«, а при крају те новинарске вијести пише чак и то, да ће ова нова зграда Министарства војног служити »и као украс наше престонице«.[80]) Ја, међутим, мислим, да је подизање ове зграде на штету историске **Биљарде** било много прије за осуду, но за похвалу, а увјерен сам, да војвода Пламенац није несвјесно везао и почетак и крај своје министарске службе за рушење Његошеве **Биљарде,** већ да ова рушења морају имати неке везе са Његошевом »Кулом Ђуришића«. Да, пак, нова зграда Министарства војног није могла служити »као украс« Цетиња у то се није тешко увјерити онима, који имају могућност да виде гдје је и како иста подигнута.

Послије овога Пламенчевог рушења прве историске куле и једног дијела ограде, Његошева **Биљарда** је убрзо изгубила и остале куле и високу ограду. О томе се код Вуксана налазе ови подаци: »Пред јубилеј Краља Николе (1910 год.), да би се отворио видик од Двора до Манастира, срушене су обје јужне куле, а тако и зидови, који су их везивали. Коначно у исто вријеме срушена је и потоња кула (према »Владином Дому«), да би се од њеног материјала направила гимназијска дрварница!«[81])

Ја сам још јула мјесеца 1939 године написао једну кратку биљешку о потреби рестаурације историске Његошеве **Биљарде,**[82]) а и данас сам тога мишљења. Ако се томе питању није могла поклонити довољна пажња приликом прославе стогодишњице **Горског вијенца,** онда је свакако нужно то урадити бар до стогодишњице Његошеве смрти.

---

[78]) Државни архив на Цетињу, повезани "Протокол расходах свијех рачуна за војену (sic!) поч. 23. Априла 1874", лист 30, Тек. бр. 135. — Мени је познато само једно кварење изгледа Његошеве **Биљарде** прије овога главног Пламенчевог. То је дозиђивање уз **Биљарду** посебне зграде, од краја **Биљарде** до куле која је била пред Манастиром. Када је та зграда дозидана нијесам могао тачно утврдити. "Ова зграда ушла је у кулу, па је том приликом одваљена готово половина куле. Ово је прва рана на Биљарди!" — каже Душан Вуксан (**Записи** XXV, 15).

[79]) **Записи** XXV, 16.

[80]) **Глас Црногорца** од 6 децембра 1903 г., стр. 4.

[81]) **Записи** XXV, 16.

[82]) **Записи** XXII, 64.

Архивски подаци о лицима „Горског вијенца“

На предлог Иницијативног одбора за данашње оснивање Историског друштва*) средио сам један дио својих биљежака о лицима **Горског вијенца**, које сам повремено прикупљао углавном из досада објављене архивске грађе. На жалост, о томе питању у Државној архиви на Цетињу нема скоро никаквих података, али се томе не треба чудити, јер је манастир на Цетињу, у коме су се они за неколике стотине година једино и могли чувати, неколика пута рушен и паљен. Доиста је и велико чудо, како се ишта и могло сачувати у таквим приликама од старих докумената о славној и тешкој борби Црногораца за своју слободу. Ту тешкоћу је и сам Његош добро уочио, па је тражио грађу за своје дјело »Лажни цар Шћепан Мали« у Млетачком архиву, а у предговору тога дјела каже и ово: »Докуменатах слабо се код нас налази, јербо по недостатку хартије често пута и листови светијех књига за фишеке су се употребљавали. . . «

У Његошево вријеме свакако је било на Цетињу и по Црној Гори више архивских података о питању које нас интересује но данас, јер је баш у то доба и почела права трговина са старим рукописима и књигама.[1])

Подаци, пак, за лица **Горског вијенца** углавном су до данас објављени из богатога Млетачког и дјелимично Дубровачког архива, а то доказује, да се ништа темељно и сигурно о прошлости Црне Горе и

*) Ово предавање одржао сам на оснивачкој скупштини Историског друштва Народне Републике Црне Горе, одржаној 10 октобра 1947 године (због прилично дугог претходног дневног реда, главе о "совра провидуру" и о Вуку Мандушићу само сам дјелимично прочитао). Ма да текст предавања нијесам био спремио за штампу, на молбу Уредништва **Историских записа** уступио сам га за његов први број часописа, додавши прочитаном тексту само употребљене изворе и литературу.

¹) Многобројне податке о томе видјети у **Вуковој преписци** (књиге VI и VII — писма Вука Врчевића и Вука Поповића), као и у дјелу Станоја Станојевића **Историја српског народа у средњем веку (Извори и историографија)**, књ. I, Београд 1937, нарочито стране 218—257. Вук Врчевић, на примјер, обећава у једном писму Вуку Караџићу, да ће ускоро послати своје људе у манастире Морачу и Добриловину за **србуље**, па додаје ово: "Има их два коњска товара, а то на срећу Божју, већ Бог зна хоћу ли извадити трошак, за нека погодити се с морачким калуђерима"!

сусједних јој крајева не може урадити без систематског проучавања огромне архивске грађе, која се чува у старим архивима у Котору, Дубровнику, Задру, Млецима и Бечу, па затим у разним руским и турским архивима.

Ја данас ипак не могу навести чак ни све податке које сам прикупио о овоме питању, јер би то прешло оквир овако краткога предавања, већ ћу изнијети само један дио тога материјала.

О владици Данилу, главноме лицу **Горскога вијенца**, нећу говорити, јер то није потребно. Желим само подвући један факат, који је утврђен на основи оригиналних докумената Млетачког архива и објављен још 1929 године, наиме да је Млетачка Република тровала владику Данила 1717 године и касније и сваки час »жељно је очекивала вијест о смрти његовој«, јер је владика Данило, нарочито по своме повратку из Русије, отворено почео да води борбу против католичке пропаганде не само кроз Боку Которску, већ и кроз Далмацију.[1а]) Црквене књиге, које је добио 1715 у Русији по одлуци цара Петра Великог, шаље владика Данило разним православним манастирима чак и прије но је отпутовао из Русије. Тако је нашао у Москви игумана и јеромонаха манастира Комоговине из Хрватске и 14 септембра 1715 године даје им за тај манастир двадесет **минеја**, »да принесу у светују вашу обитељ на службу светому монастиру и васем светим, и за душевни спомен родитељах моих раба Божиа Стјепана и монахије Ане«.[1б])

Објављујући податке о тровању митрополита Данила, Јован Томић обећава да ће о значајном раду његовом опширније говорити »у посебној монографији о овој личности, по досад необјављеним и неупотребљеним архивским подацима«.[1в])

Јован Томић је умро још 1932 год. и, колико је мени познато, ову обећану монографију о владици Данилу није успио да објави. Мислим да би тај драгоцјени архивски материјал, ако се срећним случајем сачувао у књижевној заоставштини покојнога Томића, требало пронаћи и што прије откупити за Архив Народнога музеја на Цетињу, па тога ради и изнесох ове чињенице, јер се најважније Његошево и истовремено југословенско књижевно дјело, **Горски вијенац**, не може темељно проучити док се не проучи епоха владике Данила.

Иза овога увода о владици Данилу ја ћу одмах прећи на једно од главних лица **Горског вијенца**, на **војводу Драшка Поповића**, за кога каже сердар Радоња: »Ми се досад ништа не сјећасмо / најбољега нашега војводе. . .«[1г])

Млетачки изванредни провидур у Котору, Зено, послао је 31 маја 1684 године извјештај Сенату о пристанку пограничних црногорских племена уз Републику, те су му обећали њихови главари да ће »упасти у

¹а) **Глас** Српске краљевске академије CXXXIII, Београд 1929, стр. 49—50.

¹б) Љуб. Стојановић: Стари српски записи и натписи, Ср. Карловци 1925, књ. V, стр. 26, број 7441.

¹в) **Глас** CXXXIII, стр. 49, нап. 2.

¹г) **Горски вијенац**, стихови 1382—3.

турске крајеве«. Зено је приложио тој својој депеши рачун о издатој помоћи у праху и олову црногорским главарима, међу којима се налази и **Драшко из Озринкћа,** који је примио 10 фунти праха и 10 фунти олова.[1д]) Идуће, 1685 год., за вријеме познатога боја на Вртијељци и заузимања Цетиња од стране скадарскога паше, поједина црногорска села била су неутрална, нека су била уз Млечиће, а нека дјелимично уз Турке. Између осталих, са скадарским пашом били су, каже се у извјештају, и Озринићи, али се изричито додаје ово: »изузевши **Драшка Попова и** брата му и још нешто мало других«.[2]) 8 септембра 1693 године потписан је између млетачког претставника у Котору и црногорских главара уговор, по коме се Црногорцима одобрава да могу слободно куповати со у Котору, па се на томе уговору налази као потписник и **Драшко Попов из Озринића.**[2а]) У списку црногорских првака, приложеном депеши главног далматинског провидура Сенату од 15 октобра 1707 године, који извјештава да су позвани у Котор црногорски главари ради придобијања истих за Млетачку Републику, налази се и **кнез Драшко из Озринића,** који је том приликом добио на поклон од млетачког претставника у Котору 2 цекина и 3 лакта чохе (свите).[3]) 2 новембра 1711 године руски изасланик пуковник Михаило Милорадовић и црногорски главари обећавају Дубровачкој Републици да ће са њом живјети у миру и пријатељству и моле је за одобрење, да могу на њеној територији купити потребни им прах и олово. На овоме писму налази се и печат на коме пише: »**спахиа Драшко Поповић от Оз(рини)ћа**«.[3а]) 12 јула 1712 год. Михаило Милорадовић и црногорски главари молили су и главног провидура Далмације за помоћ у праху и олову, јер су без тога били остали, па се међу печатима црногорских главара налази печат **спахије Драшка, војводе озринићкога.**[4]) У једном списку млетачких повјерљивих особа на црногорској територији од 4 септембра 1718 године налази се такође један кнез Драшко Попов, који је примао мјесечно 15 лира у готову и 42 фунте двопека.[5]) У овоме задњем списку није означено из кога је племена овај Драшко Попов, али је по свој прилици ово такође Његошев војвода Драшко Поповић, кроз чија нам је уста Његош дао онако

[1]) Јован Н. Томић: О црногорском устанку у почетку морејског рата (1684 и 1685, Нови Сад 1903, стр. 10—11. — Његошев Драшко прича о准 дуждевим обећањима, па каже и ово: "Ево среће за све Црногорце / Дајбуди ћу повест доста праха, / да с' имају чим бити с Турцима" (**Горски вијенац,** ст. 1657—1660).

[2]) **Ibidem** стр. 37.

[2а]) Јован Томић: Црна Гора за морејског рата (1684—1699), Београд 1907 стр. 252 и 362.

[3]) Јован Томић: Питање Царева Лаза, Београд 1933, стр. 20—21.

[3а]) Д-р Владимир Ћоровић: Односи Црне Горе са Дубровником од Карловачког до Пожаревачког мира — **Глас** Српске краљевске академије CLXXXVII, Београд 1941, стр. **32**.

[4]) **Глас** XCVI, стр. 180. — Титулом "спахија" означаван је, по Томићу, "највиши положај међу црногорским главарима све до 1717 године, а тада (је) збрисана и замењена прво титулом сердара, а потом 1717 гувернадура" (**Питање Царева Лаза,** 21).

[5]) Томић: Питање Царева Лаза, 21—22.

класичну слику Млетачке Републике и њене неправде и мучења, ма да Јован Томић мисли, да ово може бити неки други Драшко Поповић.[6])

Његошевог **Вукоту Мрваљевића** такође налазимо у савременим архивским документима, па из тих докумената дознајемо чак и то, да је Вукота био **војвода,** ма да га Његош зове само **Вукота Мрваљевић.** 2 новембра 1711 године Милорадовић и црногорски главари раније поменутим писмом изјављују Дубровнику, да желе са Републиком живјети у добрим односима, па настављају: »Сада ми имамо потребу за мало праха и за остало, а за наше динаре, и зато вас свиколици молимо, а знамо да можете пуштати по вашијем селима и варошима да се продава, како сте и досле чинили вазда док смо ми узели наше оружје према Турчину«. Други потписник иза руског пуковника Милорадовића јесте »**војвода Вукота Мрваљевић**«.[7]) Када се 12 јула 1712 године Милорадовић са црногорским главарима обраћа и главном млетачком провидуру за помоћ у праху и олову, опет је на томе писму потписник **војвода Вукота Мрваљевић.**[8]) **Вукота Мрваљевић** се налази и у списку црногорских главара од 16 јуна 1715 године, у коме су наведени главари који од Млетачке Републике примају плату. Ту је Мрваљевић наведен као главни претставник општине Велестова и млетачки му извјештај овом приликом даје титулу **кнез.**[9])

Вука Мићуновића нема у до данас објављеним савременим архивским документима прије 1715 године. Јован Томић тумачи, да је то тога ради, што су и Вук и син му Милош били тада »у најамничкој војничкој служби млетачкој«. Но већ у списковима црногорских главара из 1715 г. налази се и **Вук Мићуновић.** Млетачка Република њему је плаћала мјесечно по 5 дуката и 40 фунти двопека (»бешкота«). У јесен 1717 године владика Данило са Црногорцима помагао је око опсаде Бара главном далматинском провидуру Моченигу. Међу овим Црногорцима био **и Вук Мићуновић** и одликовали су се својом храброшћу и он и млађи му син Јово. То се види из списка од 31 октобра 1717 године, у коме је забиљежено да је **Вук Мићуновић** отео једну турску заставу и због тога награђен златном медаљом, а медаљу је добио и син му Јово. Има још један списак из 1718 године у коме се помиње Вуков старији син Милош, а тај списак нам је нарочито важан, јер у њему за Милоша каже, да је син **сердара Мићуновића**, те одатле видимо и то, да је Вук Мићуновић био сердар.[10])

[6]) Да је Кнез Драшко Попов на документу од 4 септембра 1718 године био из Озринића, па, према томе, и Његошев војвода Драшко, мислим да се може утврдити ако се упореде црногорски главари које наводи сам Томић у дјелу **Црна Гора за морејског рата** (стр. 252 и 362) и у **дјелу Питање Царева Лаза** (стр. 20, нап. 4) са подацима наведеним у дјелу Il Montenegro da relazioni dei provveditori veneti 1687—1735), Roma 1896 (п. 107, документ од 16. III. 1693 г.) и у дјелу Вл. Ћоровића **Односајк Црне Горе...,** (стр. 9).

[7]) Ћоровић: Односаји Црне Горе..., 32.

[8]) **Глас** XCVI, 180 и **Питање Царева Лаза,** 22.

[9]) Томић: Питање Царева Лаза, 22.

[10]) Ib., 22—23.

Јован Томић, који је детаљно проучио вријеме владике Данила по документима Млетачког архива, није нашао »никаква помена ни о **Вуку Раслапчевићу** нити о **Ђурашковићима Јанку и Богдану«,** и као да долази до закључка, да тих лица није било крајем XVII и почетком XVIII в.[10a]) Но само шест година послије Томићеве расправе о боју на Цареву Лазу пронађен је у Архиву у Задру и објављен један за нас драгоцјени документ. То је тужба паштровских судија од 11 децембра 1701 године на сусједна црногорска племена, у којој се наводе разне жалбе на Црногорце. У тужби се наводе и имена главара који су на челу ових црногорских пограничних племена, а међу њима су и **Вук Раслапчевић** и **Богдан Ђурашковић,** дакле оба лица из Његошева **Горског вијенца.** По томе документу излази још и то, да је Вук Раслапчевић био из Црмнице, из Лупила,[11]) а до сада су о њему писали црногорски историчари да је из Драживине (Љешанска Нахија)[12]), па из Цеклина[13]) а напосљетку и из Бјелица.[14])

О **кнезу Раду,** брату владике Данила, сачувао је Сима Милутиновић у својој **Историји Црне Горе** факсимил оригиналног писма владике Данила од 27 фебруара 1713 године, које владика адресира: »**Раду Степчеву у Његуше«,** а познато је да је владика Данило био син Степчев (Сћепчев, Шћепчев).[15]) То је оно карактеристично писмо, у коме владика Данило млетачком претставнику у Котору скоро изазивачки каже: » . . . а ја сам Москов; Москов, Москов . . . , а чи ја тога и сва земља . . .«[16])

Његошев **сердар Вукота** јесте Озринић са Чева, што се јасно види из текста **Горског вијенца**[17]) У једном извјештају изванредног которског провидура од 22 марта 1693 године, којим предлаже Сенату што би требало урадити у Црној Гори, помиње се као један од првака општине Озринића **Вукота Вукашинов.**[18]) 8 септембра исте године потписан је у Котору уговор између племенâ црногорских и млетачког претставника, о коме је било раније ријечи, а по коме се одобрава Његушима, Бјелицама, Озринићима, Ћеклићима и Брајићима, да могу у Котору куповати со по нарочитом попусту, па је међу присутнима био и **Вучета (Вукота) Вукашинов као претставник Озринића.**[19]) 2 новембра 1700 године примила је канцеларија Дубровачке Републике једно писмо, у коме се обавјештава

[10a]) Ib., 24.
[11]) Д-р Владимир Ћоровић: Личности народне песме — **Прилози проучавању народне поезије,** Година VI, Свеска 2 (новембар 1939), стр. 153—154.
[12]) Цетињски часопис **Просвјета,** Год. II, Св. VII (1 мај 1894), стр. 371—3 и 527—30.
[13]) **Глас Црногорца** број 26 из 1894 г. (до овога броја **Гласа Црногорца** нијесам могао доћи).
[14]) Цетињски часопис **Луча,** Година I, Св. II (фебруар 1895), стр. 105.
[15]) С. Милутиновић: Историја Церне Горе. . ., Београд 1835, стр. 66; **Споменик** Српске краљевске академије XXV, Београд 1895, стр. 2.
[16]) С. Милутиновић: Историја Церне Горе, између стр. 44 и 45, и **Споменик** XVII (Београд 1892), стр. 125 (има неколико мањих грешака).
[17]) **Горски вијенац,** иза стиха 320 и ст. 1341—1360.
[18]) Томић: Црна Гора за морејског рата, 360.
[19]) Ib. 252 и 362.

да су се Грбљани договорили са **Вукотом Вукашиновићем***) **из Озринића** и са још два његушка главара, да упану на дубровачку територију и ухвате »кога му драго властелина« дубровачкога и одведу га у Црну Гору. То су спремали тога ради, што су Грбљани били »веома кивни на Дубровчане«, а поред тога на то су их наговарали и млетачки људи из Котора, јер су Млечићи такође били кивни на Дубровчане ради њиховога пријатељства са Турцима.[19a]) 23 јуна 1713 године шаље изванредни провидур Сенату из Светога Стефана један извјештај о приликама у сусједним крајевима, па каже и то, да су нека црногорска племена ради смирења пограничних нереда изабрала за старешину **Вука Вукашинова из Озринића.**[20])

Томаш Мартиновић је један од »пет братах, пет Мартиновићах«, који су почели борбу приликом истраге потурица. Најстарији од њих је **војвода Батрић,** а имена свима Његош наводи у пјесми **Српско Бадње вече,**[20a]) када владика Данило позива војводу Батрића на договор са браћом, па »**Батрић зове Марка и Милоша, / И Томаша и брата Ивана.«**[20б]) У бечкој Дворској библиотеци налази се један **Апостол** са минијатурама, писан 1682 године за цетињског митрополита Рувима, на коме је овај запис: »**Сију књигу приложи кнез Томаш от Черне Горе храму рождаства пресветије Богородице на Цетиње. Даде за њу 10 цекинах«.**[20в]) Маја 1688 године пише скадарски паша на Цетиње једно писмо које почиње овим ријечима. **От мене леститога Сулејман паше пишем на Цетиње Вл(а)д(и)ки и Томашу и осталијема око вас. . .«**[20г]) Цетиње тада није било насељено и главар на Цетињу уз владику доиста је могао бити само из најближег бајичког насеља, те је овај Томаш сигурно и Његошев Томаш Мартиновић. Но ако би за првога кнеза Томаша или овога Томаша могло бити сумње, вјерујем да не може бити сумње за њега у једном трећем документу. То је завјештање Јанка Јовићева из Махина цетињском манастиру. Документ је без датума, али на њему стоји да је писан за вријеме митрополита Висариона, а овај цетињски митрополит био је на тој столици од 1682 до средине 1692 године.[20д]) На овоме завјештању налазе се имена свједока, а међу њима су »и **кнез Батрић от Цетиња и брат му Томаш**[20ђ]) дакле, оба лица Његошевога **Горснога вијенца.***) Имао сам у рукама још један објављени документ из априла

*) И у архивским документима, као и у нашим народним пјесмама, често се од очевога имена изводи презиме. Тако, на примјер, и Његош скоро редовно пише у пјесмама објављеним у **Српском огледалу** ("На сокола Станковића Кења. . ." — Кења **Станкова** Јанковића итд.).
[19a]) Ћоровић: Односаји Црне Горе. . ., 9—10.
[20]) *Il Montenegro da relazione dei proveditori veneti* (1687—1735). Roma 1896, pag. 125.
[20a]) **Огледало србско,** Београд 1845, пјесма III.
[20б]) Ibidem.
[20в]) **Споменик** III, стр. 200.
[20г]) *Il Montenegro. . .*, p. 32, а факсимил на стр. 29.
[20д]) Иларион Руварац: *Montenegrina.* Прилошци историји Црне Горе. Земун 1899 (друго издање), стр. 70.
[20ђ]) Starine Југословенске академије књ. XIX. Загреб 1887, стр. 257.
*) Батрић је сигурно послије истраге потурица могао добити титулу **војвода.**

мјесеца 1689 године. То је опет писмо скадарскога Сулејман паше, упућено на Цетиње »митрополиту и Томашу«, а у њему је такође ријеч и о Батрићу.[20е])

Томаш Мартиновић, у име Мартиновића, баш и прича окупљеним главарима зашто су закаснили на скуп. Он то причање почиње познатим стиховима: **Није свађе међу госте било, / но ни Турци жену уграбише. . .**«[20ж]) Ја нећу замарати навођењем даљих Његошевих' стихова, јер су свима познати, али ћу навести један архивски податак, у коме се, по моме увјерењу, сачувао директан траг те турске отмице, коју је Његош, сасвим разумљиво, могао намјерно мало преправити. Тај се документ чува у Дубровачком архиву, а из њега се утврђује овај факат: »Требински муслимани беху 18 августа (1712 године) уграбили жену Бошка Мартиновића. Да је поврати он је са 7—8 рођака био пошао за њима. На граници неки од тих људи застадоше, не смејући да пређу, али се двојица одлучише да иду даље . . .«[20з])

Када сердар Вукота правда Озриниће што нијесу раније дошли на скуп, он почиње своје излагање овим ријечима: »**Хитали смо, да пријед дођемо, / ма никако не могасмо брже; / но Пециреп и стари Балета / Досакупили дватест, тридест другах, па у Дугу с четом западнули. / Дочекали карван од Никшићах, / покољи се на друм са Турцима. . .**«[20и]) Из наших народних пјесама позната су била **браћа Пецирепи.**[20ј]) У једној народној пјесми из Црне Горе налазе се и ова два стиха: »**Да посјечем Рада и Богдана / Оба брата Пециреп Лазара. . .**«[20к]) О харамбаши Раду Пецирепу, »који је оперисао на подручју око Рудина«, сачувано је доста података у Дубровачком архиву,[20л]) а о Лазару Пецирепу имамо у Цетињском архиву интересантан документ из 1757 године, који дјелимично наводим: »Слава Б(о)гу. На (1)757. Да се зна како се стаде Томо Милип и **Лазар Пециреп** и Вукосав Сћепанов у Доброту. . . И нађе се Лазар дужан Мат(у) Трипкову цекина 4 и гроша 2, а Тому Милину цек(и)на 4 о(д) добити што га је допала. И неоћаше вјероват Матиа Трипковић Лазара, но се Томо за њега (потписа) . . .« Из даљега се текста види, да је Лазар био неписмен, јер је на документ метнуо својом руком крст, а биљешку о дугу писао је Нико Свјетлоћа.[20љ]) свакако из Добрског Села код Цетиња.

Ни **кадија хаџи-Али Медовић и Скендер-ага Медовић** свакако нијесу измишљена лица. То ме увјерава текст такозване »Књиге за Медовину« из **Цетињског крисовуља** од 12 новембра 1748 године, чији почетак гласи:

20е) *Il Montenegro. . .*, p. 41.

20ж) **Горски вијенац,** ст. 447—498.

20з) Ћоровић: Односи Црне Горе. . ., 77.

20и) **Горски вијенац**, ст. 327 и даље.

20ј) Вук Караџић: Српске народне пјесме књ. IV (Београд 1932), пјесма 7, стр. 32—42.

20к) Ђорђије М. Драговић-Ђуричковић: Црногорске јуначке пјесме, књига I, Цетиње 1910, стр. 13.

20л) Ћоровић: Односи Црне Горе. . ., 108.

20љ) Цетињски архив, Број 4/1757; упор. **Записи** књ. XIX, стр. 163—4.

»Да се зна како би кућа Медојевића насељена на баштину црковну, коју баштину приложи господин Иван Црнојевић и би дата Медојевићу зашто је био ковач манастирски, и послијед остаде њих ђеци и посљедњијема до времена доба владике Данила 1704 године, а у то се скупи Черна Гора на збор на Цетиње и видјеше Црногорци како је Медовић притиснуо баштину црковну и насело се близу манастира: кућу му разурише, а њих отоле изагнаше. . .«*)

Његош није напамет унио у своје главно дјело ни **лица ван територије Црне Горе,** већ је свакако о њима тражио податке у разним научним дјелима свога времена. Тако, на примјер, сердар Радоња пита војводу Драшка, како се зове млетачки дужд, а Драшко му одговара: »**Валијеро,** и већ не знам како«.[20м]) Његош у поднаслову свога **Горског вијенца** пише: »**Историческо собитије при свршетку XVII вијека**«, и доиста Силвестро Валијер и био је дужд од 1694 год. до смрти 5 јула 1700 године.[20н]) Мало даље војвода Драшко прича Вуку Мићуновићу и главарима, да у Млецима немају другога страха »до од жбирах и до од шпијунах«, па наставља: »**Грбичић се мени кунијаше / да су једном жбири и шпијуни / облагали једнога принципа / пред сенатом и свијем народом / и да су му главу откинули / баш на стубе његова палаца.**«[20њ]) Те стихове је могао написати само одличан познавалац млетачке историје, јер се они односе на млетачког дужда из средине XIV вијека **Марина Фалијери.** У једној опширној историји излажу се биографије свих млетачких суждева, па из ње видимо и то, да су 17 априла 1355 године Марину Фалијери очупани у Дуждевом двору знаци дуждевскога достојанства и отсјечена му је глава, која се »**котрљала крварећи степенице**«.[20о]) Војвода Драшко прича и о томе, да га је кроз Млетке стално пратио **син Зана Грбичића,**[21]) **а Јован Антонио Болица,** или како га зову српски извори **Зано Грбичић,** био је од 1688 до 1692 године на служби на Цетињу са једним малим одредом млетачких војника, да би помогао Црногорцима у борби против скадарског паше. О Грбичићу има толико података у нашој научној литератури,[22]) да није потребно наводити детаље о његовом бављењу на Цетињу и природној вези између његовога сина и војводе Драшка Поповића.

Но треба да се мало дуже задржимо око Његошева »**Совра провидура**«, о коме каже **Вук Мићуновић:** »**Видите ли овде у**

---

*) **Летопис** Матице српске књига 167, Нови Сад 1891, стр. 7—8. — И данас се зове **Медовина** брдо до Манастира на Цетињу, а ту је било и старо турско гробље.

20м) **Горски вијенац,** ст. 1630.

20н) *Storia dei dogi di Venezia* scritta dai chiarissimi E. Cav. Cicogna, G. Veludo, F. Caffi, G. Casoni e G. Cav. Moschini, Terza edizione, Venezia MDCCCLXVII, Vol. II, Doge centesimonono.

20њ) **Горски вијенац,** ст. 1521—26.

20о) *Storia dei dogi di Venezia. . .*, Vol. I, Doge cinquantesimoquinto.

21) **Горски вијенац,** ст. 1439 и даље.

22) *Il Montenegro. . .*, 40—94; Томић: Црна Гора за морејског рата, 114—229; Руварац: *Montenegrina. . .*, 74—81; **Записи** књ. XXIII, стр. 15—17, итд.

Котору / баш овога Совру провидура / и осталу господу млетачку? / Вели су ти кокош или јаје, / него овна али груду сира.«[23])

Када је књижевник Стјепан Митров Љубиша уз издање **Горскога вијенца** из 1868 године дао свој коментар, он је за Његошевог совру провидура дао ово објашњење: »Soranzo providnik bokokotorski.«[24]) Он је, дакле, мислио, да је Његош погрешно навео провидурово **име Совра** мјесто **Соранцо!** Но Љубиши се не треба чудити за такав коментар овога стиха, кад је он Његошев стих из **Посвете** »ал' хероје ка Пожарске дивотнике и племиће«, овако протумачио: »Пожаревачка нахија у Србији«, мећући, наравно, у духу тога свога тумачења, презиме Пожарскога малим словом!

Др Милан Решетар је издао **Горски вијенац** са својим коментаром 1890 године у Загребу и он је том приликом дао ово тумачење уз поменути Његошев стих: »**Совру провидура:** за дужда S. Valier-a[24a]) није било у Котору провидура који би се тако звао. Па и ако се узме да је оно **Совра** штампарска или писарска погрешка мјесто **Ловра,** у то доба није било у Котору провидура под тијем именом; а ако узмемо, како Љубиша мисли, да је **Совра** скраћено од Soranzo, владика се је опет преварио, јер су најближи которски провидури из те куће (Захарија Марков) год. 1612 и (Никола Марцјев) год. 1764«.[25]) Двије године касније изашао је у Београду **Горски вијенац** такође са коментаром Милана Решетара. Сада д-р Решетар уз стих 1676 даје друкчије објашњење и каже: »између млетачких чиновника био је у Котору каткада и совრапровидур (тал. sovraprovveditore): владика је по свој прилици то име видио у којој старој листини па гријешком узео да је оно **совра** провидурово лично име, те тако створио Совру провидура«. У седмом издању са својим коментаром, објављеном 1920 године, д-р Решетар је оставио исти текст тумачења као и у издању из 1892 године, само је ријеч »листини« замијенио ријечју »повељи«. Но у осмом издању из 1923 године Решетар више не приписује Његошу да је он од титуле **совра** начинио лично име, већ каже: »...у тој талијанској титули Вук Мићуновић је узео да је оно **совра** провидурово лично име, те створио Совру провидура!« Д-р Решетар је такво тумачење оставио и у десетом издању **Горског вијенца,** објављеном у Београду 1940, а то је и завршно Решетарово тумачење, јер је он током овога рата умро у Флоренцији, гдје је, као пенсионисани професор, и живио.

Од 1940 године до данас изашло је неколико издања **Горскога вијенца,** која имају на корицама имена нових коментатора, али су то, углавном, само Решетарова тумачења. Један од њих, Божидар Ковачевић,

---

[23]) **Горски вијенац,** издање из 1847 године, стр. 65, а каснија издања стихови 1675—1679.

[24]) **Горски вијенац,** прво издање латиницом Матице далматинске у Задру 1868 године, стр. 85. Љубиша је погрешно избројио стихове, те у његовом коментару стих "Баш онога (sic!) Совру провидура" има број 1675, а цио **Горски вијенац** има му 2821 стих, мјесто 2819 стихова.

[24a]) Уз стих 1630 ("Валијеро, и већ не знам како") Решетар је навео, да је од 1694 до 1700 г. био млетачки дужд **Силвестро Валиер.**

[25]) **Горски вијенац,** Загреб 1890, стр. 170, коментар уз стих 1676.

[26]) **Горски вијенац,** Београд 1892, стр. 89.

дајући свој коментар поменутоме Његошевом стиху, каже: »...Наш народ је од тога начинио личност, Совру провидура.«[27]) Други, Трифун Ђукић, тврди, да је од италијанског звања **соврапроведиторе** Вук Мићуновић »сковао име.«[28]) У јубиларном овогодишњем цетињском издању остало је Решетарово тумачење, а у сарајевском издању коментатор Назечић се држи старог Решетаровог тумачења, које је овај још 1892 године напустио, и каже: »У то доба у Котору није био ни један провидур, како су се звали млетачки чиновници који су управљали Котором, под тим именом...« Приређивач македонског превода Конески такође мисли као и Решетар, наиме да је Вук Мићуновић од чиновничке титуле створио Совру провидура, док приређивач словеначког текста каже, да је од титуле »људство (народ) направило име Совра провидур«.

Намјерно сам навео сва ова нагађања, у правоме смислу те ријечи, да се из њих види, како је неопходно потребно познавање бар објављених историских извора, да да се и најмања ствар може озбиљно и научно поставити. Да су коментатори **Горскога вијенца** то знали, они не би ни Вука Мићуновића, а камоли Његоша, биједили, да није знао је ли **совра провидур** титула или лично име. Још 1878 године, дакле прије свих коментара **Горског вијенца** сем Љубишиног, објавио је Симе Љубић већи број старих наших листина, међу којима их је неколико и црногорских. Те листине су писане српским језиком крајем XVII вијека, дакле баш у вријеме за које је, по Његошу, везан **Горски вијенац,** а Љубић је имао у рукама оригинале свих листина. У једној Црмничани извјештавају Петра Дуода, да је скадарски паша упао у Црмницу, те »хара и пали и сијече винограде«, на села која још није савладао моле Дуода за хитну помоћ. Ево како почиње ово писмо Црмничана: »Од нас неволнијех сиромаха и свијех Царничанах пресвијетлом

у господину сопра провидуру Пијеру Доду в(еле) д(раго) п(оздравленије)...« Друго писмо шаљу Сотонићу и кажу у почетку писма: »Пресвијетломy и узвишеному господину софра провидуру от Котора и Рбан(иј)е в(еле) д(раго) п(оздравленије) от мене во(ј)воде (Ј)ова и сви прегнатије и разуреније Сотонић...« Треће писмо је од Буковичана и у њему пишу: »Пресвијетлому и уз(в)ишеному господину софра провидуру от Котора и Рабаније в(еле) д(раго) п(оздравленије) от мене Николе Бокана и свијех сиромахах Буковичан...« Старешине Глухога Дола такође шаљу једно писмо »господину шохвра провидуру от Котора и Рбаније«, а »кнезови и старешине и вас поштовани збор црногорски« 4 маја 1694 г. шаљу извјештај о смрти цетињског владике Висариона »Пресвијетлому и преузвишеному господину шофра провидуру о(д) Котора и Арбаније и Новога Алвизу Марцели«.[29])

---

[27]) **Горски вијенац,** Београд 1940 (издање "Луче"), стр. 116.

[28]) **Горски вијенац** са коментаром Трифуна Ђукића, Београд 1944, стр. 168.

[29]) *Starine* Jugoslovenske akademije knjiga X, Zagreb 1878, str. 22—25. Писма нијесу датирана, али се види да су сва писана у исто вријеме, а Петар Дуодо био је изванредни которски провидур или "совра провидур" од 1689 до 1691 године *(Il Montenegro...*, 42—75; *Rad* Jugoslovenske akademije knj. 54, str. 78; Томић: Црна Гора за морејског рата, 128—183 и 321—330).

Јануара мјесеца 1693 год. кучки главари шаљу једно опширно писмо у коме излажу млетачком претставнику у Котору услове, под којима су вољни да се подложе Републици и да се боре противу Турака. То своје писмо почињу овим ријечима: »Пресвијетли и преузвишени господин софрапровидуру . . .«[29а]) Ово су јасни докази, да је крајем XVIII в. сваки црногорски главар и једва писмени свештеник знао, па свакако и Вук Мићуновић, да которском провидуру није лично име »Совра«! То је, наравно, могао знати и Његош средином XIX вијека. И да није ништа читао, Његош је од свакога старијега Црногорца или Бокеља могао знати оно, што су ови Вуку Караџићу причали приликом његовога пута кроз Црну Гору и Боку 1834—1835 године, наиме да је за вријеме млетачке управе у Боки Которској »био највећи поглавица **сопра провидур** (proveditore estraordinario), који је сједно у Котору, а у Новоме и у Будви били су провидури . . .«[30]) Што је у првоме издању **Горскога вијенца** прва ријеч титуле **совра провидура** штампана великим словом, ја мислим да то нема никакво значење и да никако то није могло дати повод за раније наведена нагађања.

Свакако би требало специјално проучити питање о једноме лицу које је Његош унио у **Горски вијенац,** а за које му се пребацује да га је »поцрногорчио«. Мислим на **Вука Мандушића.** О Вуку Мандушићу је до сада мало писано и сви се научници не слажу у томе, да је био само један историски Вук Мандушић, о коме је Јован Томић 1933 године дао ове податке: »Вук Мандушић је Далматинац, из Петрова Поља. Отуда је прешао к Млечићима фебруара 1648 год. с пресељеницима у Шибеник. Тамо је био капетан над ускоцима организованим у одред и с њима је упадао у турске крајеве, предводио нове бегунце и доводио робље. Брзо је стекао глас врло храброг предводника и био чувен и међу својима и код Млечића. Погинуо је млад 30 јуна 1648 год. на пољу Зечеву . . .«[31]) Идуће, 1934. године објавио је Бошко Десница неколика архивска документа о Мандушићу, из којих излази да је Мандушић погинуо 31 јула, а не 30 јуна, како наводи Томић. Десница свој чланак почиње овим ријечима: »Владика Раде учинио је нама, далматинским Морлацима, једну неправду: отео нам је Вука Мандушића и поцрногорчио га. Он је, несумњиво, напипао на то име у народној пјесми и, очаран његовом пуноћом и звонком љепотом, узео га отуда и њим крстио оно микелаnђелски силно оличење мушкости у свом **Вијенцу.** Владичино крштење избрисало је завичајну припадност далматинског Влаха и везало га за тло, средину и догађаје који су врло часни, али који нијесу његови. Осјећање регионалног поноса намеће нам дужност, да ту личност ревиндицирамо за крај којему она припада«. Ту су објављени детаљни

[29а]) **Споменик** књ. XI, стр. 96.

[30]) Вук Караџић: **Ковчежић** за историју, језик и обичаје Срба сва три закона, Беч 1849, стр. 37, и **Црна Гора и Бока Которска,** Београд 1922, стр. 10. — Његош је 1847 г. написао и своје дјело "Лажни Цар Шћепан Мали", па у предговору тога дјела говори о архивским извјештајима Пасквала Цигоње, "изванредног провидура которскога".

[31]) Томић: **Питање Царева Лаза,** 25.

архивски подаци о погибији Мандушића, ма да се у дословно наведеним документима само један пут каже »са харамбашом Вученом Мандушићем«, док се иначе сваки пут наводи само његово презиме.[32])

О Вуку Мандушићу, у колико је мени познато, до сада су у нашој науци биле само двије кратке напомене о томе, да је он био из Црне Горе. Прва је од одличног познаваоца историје Црне Горе Руса Павла Ровинског, који је с прекидима био у Црној Гори 25 година. Он у своме дјелу **Черногорија** о Мандушићу има само овај податак: »Тако говоре, да је Вук Мандушић из Велестова неколико година хајдуковао у Котарима (у Далмацији); а други, напротив, тврде, да је то био његов једноимењак«.[32а]) Наш научник д-р Јован Ердељановић у своме опширном дјелу **Стара Црна Гора** нема никаквих података о Мандушићу, ма да у **Регистру** поред имена Вуковог пише: »савременик владике Данила«, а у тексту само набраја и име Вука Мандушића, када каже: »Све личности, које народно предање и народна песма истичу као знатне учеснике у том боју (на Цареву Лазу) . . . заиста су били савременици владике Данила. О томе смо се поуздано уверили својим личним испитивањима по старој Црној Гори«.[32б]) Владимир Мажуранић у своме дјелу Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik код ријечи **Мандушић** каже: »Вук М(андушић) није био Црногорац, већ из Котара задарских«, а када је издао Dodatke uz Prinose пише сљедеће: »**Мандушић;** спомиње се јунак тога презимена и у Качића 329 (Шибеничанин, XVII вијека), а тако и у **Горском вијенцу** иши јунак Црногорац Вук М(андушић)«.

Ја нијесам био задовољан овим кратким констатацијама, па сам томе питању посветио мало више пажње. Мислим да је добро казао д-р Фердо Шишић: »Дашто, опрезне и савјесне хипотезе такође су корисна научна помагала«.[32в])

Његош доиста има у **Горском вијенцу** једно од главних лица под именом Вук Мандушић. Ево неколико доказа, који иду у најгорем случају у прилог Његошев бар толико, да није његово дјело »поцрногорчавање« Вука Мандушића.

Симо Милутиновић је још 1833 године објавио прву свеску своје **Пјеваније,** дакле четрнаест година прије **Горског вијенца,** па се у тада објављеној пјесми »Освета Кчева«, забиљеженој од једнога Црногорца (Велестовца), налазе и стихови: »А Муркића Зука од Клобука / За сокола Мандушића Вука«. Скоро таква два стиха понављају се и у пјесми »Ченгијћ Синан-Бег«.[33]) Те исте, 1833, издао је Вук Караџић четврту

[32]) **Магазин Сјеверне Далмације,** Сплит 1934, стр. 25 и даље.

[32а]) П. Ровинскій: Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ, томъ II, часть 2, Санктпетербургъ 1901, стр. 83.

[32б]) Д-р Јован Ердељановић: Стара Црна Гора, Београд 1926, стр. 787 и 753.

[32в]) Dr. Ferdo Šišić: Priručnik izvora hrvatske historije, Dio I, čest 1, Zagreb 1914, str. 34.

[33]) **Пјеванија церногорска и херцеговачка. . . ,** част перва, Будим 1833, стр. 73 и 77.

књигу народних пјесама. Ова књига садржи двије пјесме, које су за нас овом приликом нарочито важне. Прва пјесма јесте »Два Куртића и Бончић Алил«, а друга »Шеовић Осман«.[33а]) У првој пјесми се пјева о Вуку Мандушићу као которском сердару и савременику Цвијана Шарића, Вида Жеравице и Илије Смиљанића, дакле о лицима из прве половине XVII вијека; у другој су, пак, главни јунаци Црногорци: Живко Дамјановић, Вуле Гардашевић и Вук Мандушић, а радња се дешава у околини Никшића (помињу се: вода Кусида, мост кусидски, Коштац-Гоштац планина, Омутић, Трубјела, никшићке овце). На ову књигу Вукових пјесама био је први претплатник из Црне Горе Његош и не могу никако вјеровати, да до 1845 год., када је издао **Српско огледало**, и до 1847, када је издао **Горски вијенац,** није прочитао ову збирку народних пјесама. Ако је прочитао ову збирку народних пјесама и видио, да је један Вук Мандушић котарски сердар, онда свакако тога Вука Мандушића не би унио у **Огледало српско** као савременика владике Данила и учесника у боју на Цареву Лазу, а још мање би у напоменама уз **Српско огледало** написао: »Славни витез Вук Мандушић погинуо је против војске Ћуприлића«, то јест 1714 године. Увјерен сам да такву грешку не би учинио ни неки пјесник најпросјечније интелигенције, а камоли Његош.

Но и из података које наводи Вук о овим пјесмама мислим да се може закључити, да се оне неће односити на једно исто лице. Вук, наиме, изрично каже, да је прву пјесму записао 1830 године у Крагујевцу од слијепца Гаје Балића, који је био родом из Хрватске (из Личке регименте),[34]) док је другу пјесму забиљежио од свога оца 1815 године у Карловцима, а њу је Вуков отац Стефан »упамтио од свога оца Јоксима и брата Томе, који су не само млоштво песама знали и радо ји певали и казивали, него и песме **спевавали.**«[35]) Познато је, да је Вуков дјед Јоксим живио у Дробњаку и одатле се преселио у Србију средином XVIII вијека,[36]) те је према томе био савременик владике Данила, па мислим да доиста хрватски сељак-слијепац Гајо Балић и црногорски сељак Јоксим Караџић нијесу пјевали о једном истоме Вуку Мандушићу.

Послије толико суврeмених архивских података о лицима Његошева **Горског вијенца** ја сам стекао увјерење, да је у Црној Гори крајем XVII и почетком XVIII вијека могао бити један имењак и презимењак котарскога Вука Мандушића. На ово мишљење наводи ме, поред архивских података о другим лицима из **Горског вијенца** и већ наведеним чињеницама, нарочито Захарије Стефановић Орфелин. Орфелин је, као што је познато, рођен 1726 године, а 1772 године објавио је у Млецима два опширна тома о животу руског цара Петра Великог. Орфелин је у

[33а]) Вук Караџић: Народне српске пјесме, књига IV, Беч 1833, стр. 233—41 и 294—301.

[34]) Ibidem, стр. XX—XXI.

[35]) Ib., стр. XXVIII.

[36]) Љуб. Стојановић: Живот и рад Вука Стеф. Караџића, Београд 1924, стр. 1.

томе дјелу писао доста опширно о доласку руског изасланика Милорадовића у Црну Гору 1711 године, а први је у своме дјелу објавио и дословне текстове познатих грамата Петра Великог Црногорцима од 3 марта 1711 и од 9 јула 1715 године, којима су се оригинали чували у Цетињском манастиру, одакле их је тек 1835 године објавио Сима Милутиновић у својој **Историји Црне Горе.**[37]) Поред врло интересантних детаља о томе, како је дошло до доласка Михаила Милорадовића у Црну Гору и о његовом дочеку на Цетињу,[38]) Орфелин пише и о борбама Црногораца противу Турака 1712 године, па каже дословно и ово: »Как скоро пренешена била в Чернују гору вједомост о приближеннии Турков, то њеколикије корпуси самих виборних Черногорцов, под предводитељством Војевод Мандушића и Рогана, виступив немедљено, атаковали Турецкују Авантгардију у мјеста називајемаго Острог, которују они и на голову разбили. Между тјем виступили и протчија Черногорскија корпуси, которије принјали Сераскјера с таким учтивим мужеством, что он једва мог бјегством спастисја, а протчије, кои не били порублени, разбјежалисја с великим поспјешенијем«.[38а])

Орфелин се од средине 1764 године бавио у Млецима и био је уредник и коректор српских књига у Словенској штампарији Димитрија Теодосија,[39]) те је сигурно морао познавати **Корабљицу** Андрије Качића Миошића, која је била штампана у Млецима 1760 године. Качић за Мандушића пише у своме дјелу **Корабљица** и ово: »Вук Мандушић, силни јунак, не само од Далматина пиван и узвишен, дали још и од Латина у њиовим књигам пофаљен«,[40]) те свакако Орфелин не би 1772 године могао писати о **Качићевом Вуку Мандушићу као прослављеном црногорском војводи.** Мислим да се овоме Орфелиновом податку мора поклонити пажња, нарочито када знамо да је он тада дошао и до вјерних текстова поменутих грамата Петра Великог Црногорцима. Сам Орфелин изрично каже, да су му за изнесене податке »о черногорских и других Сербах, которије в сеј Историји мјесто имјели, вспомошчествовали разнија, с тјех времен в сербских земљах находјашчијасја писма и записки и извјестија

[37]) **Житіе и славныя дѣла Государя Императора Петра Великаго...** Часть II, въ Венеціи 1772, стр. 23—25 и 86—88; С. Милутиновић: Историја Церне Горе..., Београд 1835, стр. 46—49 и 65—67.

[38]) **Житіе и славныя дѣла Государя Императора Петра Великаго...**, II, 78 и даље.

[38а]) Ib. 85. — Данашњим књижевним језиком Орфелинов текст гласи: Чим је дошла у Црну Гору вијест о приближавању Турака, то су неки одреди најхрабријих Црногораца, под предвођењем војвода Мандушића и Рогана, иступивши брзо, напали турску авангарду у мјесту званом Острог, коју су до ногу потукли. У међувремену су пристигли и остали црногорски одреди, који су дочекали сераскјера с таквом храброшћу, да се једва могао бјекством спасти, а остали, који нијесу били посјечени, разбјежали су се великом брзином.

[39]) Ст. Станојевић: Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. III, стр. 226 s. v. **Орфелин Захарије)** и **Глас** Српске краљевске академије CXXXIII, 60.

[40]) *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* Jugoslovenske akademije, Dio VI s. v. Mandušić (одатле сам морао узети текст, јер до Качићеве **Корабљице** нијесам могао доћи).

имовјерних особ«.[40а]) Иларион Руварац, пак, напомиње, да је Орфелин, »живећи у Млецима, камо су често долазили и пролазили Црногорци путујући у Русију, вести и помене о Црној Гори и њеним митрополитима добијао од Црногорских гувернадура или гувернадуровића, противника и такмаца Црногорских митрополита«.[40б])

Дакле два савременика владике Данила, Јоксим Карацић и Орфелин, први у пјесми а други у историји Петра Великог, наводе Вука Мандушића као црногорског јунака, те ове податке не би смјела пренебрећи историска критика. Они у најгорем случају дају бар за право Његошу, наиме да је урадио оно што би и сваки од нас урадио: нашао је у Орфелиновом историском дјелу (које се и до данас сачувало у остацима библиотеке његовога стрица и претходника митрополита Петра I) Вука Мандушића као савременика владике Данила, па га је као таквога унио и у свој **Горски вијенац** и у **Српско огледало.**

Поред ових података мене и име и презиме Мандушићево увјерава, да је могао бити и један црногорски Вук Мандушић. Име **Вук** било је врло често не само у вријеме владике Данила, већ и прије и послије тога периода. Сам Његош има у **Горском вијенцу** седам лица са тим именом (Расланчевић, Томановић, Мићуновић, Мандушић, Ђешевостунац, Марковић и Бориловић), за које смо утврдили да су већином били савременици владике Данила, док, на примјер, д-р Јован Ердељановић у регистру свога дјела **Стара Црна Гора** има 28 лица која имају име Вук и помињу се као истакнута лица црногорских племена са територије старе Црне Горе.[41]) Презиме Мандушићево је очигледно од женскога имена **Мандуша.** Чак и Качић наводи у своме **Разговору,** да се славни јунак из друге половине XVI вијека кнез Ивица Војнић прозивао Накић, па додаје ово: »...и ови се прозва Накић од матере, којој **Нако** име бише«.[42]) У Црној Гори ми имамо много таквих случајева, да се појединa братства прозивају по женама.[43]) Те жене биле су, нарaвно, права »адамска кољена«, како их зове наш народ.[44]) па се ни стари ни данашњи Црногорци нијесу стидјели тих презимена. Женска имена **Мандалена** **и Манда** нијесу ријетка код нашега народа,[45]) а употребљавала су се и на територији Црне Горе. Име **Мандуша** је аугментатив од **Манда,**[45а]) па као што се по Манди потомци прозивају **Мандићи** и по Мандалини **Мандалинићи,** тако се по Мандуши прозивају **Мандушићи.** Ја нијесам доиста у познатим ми историским изворима са територије Црне Горе нашао име **Мандуша,** али име **Манда и Мандалена** није ипак ријетко у старим архивским документима. У Манастиру на Цетињу и до данас је сачувана књига приложника истоме Манастиру, која има мало датираних прилога, али из оних који су датирани види се, да су из задњих година XVI и првих деценија XVII вијека. У њој има много лица којима је име **Вук** или им је име од тога коријена (Вуко, Вукац, Вукаш, Вукић, Вукоје и томе слично), а такође и доста женских имена **Манда** и **Мандалина**[46]) У Манастиру Острогу такође се чува књига приложника, која почиње годином 1730, а завршава се годином 1789. Женска имена **Манда** и **Магда** такође се често помињу и у књизи манастира Острога.[47]) У поменутој књизи приложника Манастиру на Цетињу један запис, на примјер, гласи: »Пи(с)а се го(с)пожа Мандалина Вукова у п(роскомидију) и пи(с)а господара својего Вука у п(роскомидију) ...«[47а]) У Цетињском архиву чува се докуменат из 1748 године о прилогу Вука Маркова с Трнова Манастиру на Цетињу, по коме се, између осталога, даје »Вуковој жени Манди пет коза вељих ...«[47б]) Још и данас се у Пјешивцима (село Богетићи) налазе неколике куће старога братства **Мандалинића.** Један војвода из те куће био је **Вук Мандалинић.**[47в]) Син које било од тих или њима

[40а]) **Житiе и славныя дѣла Государя Императора Петра Великаго...,** II. 362 ("о црногорским и другим Србима, који су у овој Историји помињани, помогла су ми разна из тих времена у српским земљама налазећа се писма и биљешке и извјештаји вјеродостојних лица").

[40б]) Руварац Montenegrina..., 16.

[41]) Д-р Јован Ердељановић: Стара Црна Гора **(Насеља и порекло становништва** књига 24), Београд 1926, стр. 787.

[42]) *Razgovor ugodni naroda slovinskoga...* po fra And. Kacichiu-Miossichiu, Dubrovnik 1850, str. 192.

[43]) Санда-Сандићи, Манда-Мандићи, Неда-Недићи, Јела-Јелићи, Канда-Кандићи, Ружа-Ружићи, Анђелија-Анђелићи итд. Мандалена-Мандаленићи (Ердељановић: Стара Црна Гора, 153; Петар Шобајић: Бјелопавлићи и Пјешивци — **Насеља и порекло становништва** књ. 15, Београд, 1923, стр. 301 и 325).

[44]) "Адамско кољено" каже се за жену, која се у тешким приликама показала одважна и одлучна као човек."

[45]) Вук Карацић: Српски рјечник, s. v. **Манда и Мандуша,** Riječnik Југословенске академије, s. v. **Манда, Мандалена, Мандуша; Гласник** Српског ученог друштва књига XLII, стр. 76 и 138; до Даничићевог **Рјечника из књижевних старина српских** нијесам могао доћи, јер Библиотека Народног музеја на Цетињу има само трећи дио (слова Р-Ћ).

[45а]) Riječnik Jugoslovenske akademije, s. v. Manduša.

[46]) Душан Вуксан: Књига ктитора и приложника Манастира Цетињског — **Записи** књ. I, стр. 360—366. — Ма да од датираних записа није ниједан млађи од 1623 године, Вуксан мисли да је књига и много каснија, те да се у њој налази и "неколико лица, јунака **Горскога вијенца".** Ја сам ту књигу добротом настојатеља Манастира оца Луке Вујаша прегледао крајем септембра 1947 године и мишљења сам, да би морао бити датиран бар један запис од 1623 године па до смрти владике Данила, када их има дванаест од 1596 до 1623 године који су датирани, те по мом мишљењу **приложници из те књиге неће бити савременици владике Данила.**

[47]) **Записи** књ. XIV, стр. 3.

[47а]) **Књига ктитора и приложника...** лист 16 (листови су означени оловком, руком Душана Вуксана) и **Записи** I, 364.

[47б]) Цетињски архив и **Записи** XIX, 33—34.

[47в]) Петар Шобајић: Бјелопавлићи и Пјешивци, стр. 325 (на стр. 301 Шобајић за истог Вука Мандалинића каже, да је "био војвода племенски у почетку 18. века"). — Мислим, да би се поменути запис Мандалине Вукове могао односити на ове Мандалиниће. Ма да није означено, као што бива често, у коме је селу била ова Мандалина Вукова, ипак би могло бити да је баш из Пјешиваца, јер при врху листа пише: "Бого(м) хранимо (?) мјесто Плешивци", па долазе прилози из села званог Церово, затим прилог Мандалине Вукове (писан другим мастилом, а не којим горњи прилози), поред којега баш нема ознаке села, док одмах иза прилога Мандалине Вукове долазе прилози из села Дреноштице.

савремених **Магда** или **Манда** могао се звати **Вук Мандушин** или **Вук Мандушић.** Што је у другом крају и другом вијеку био један његов имењак и презимењак, ја мислим да није непобитан доказ о Његошевом »поцрногорчавању« далматинског Вука-Вучене Мандушића. Наша наука зна за више имењака и презимењака у разним крајевима и разним временима наше народне прошлости. Тако се, на примјер, до почетка 1941 године знало за три лица са именом и презименом главне личности ускочког циклуса Ива Сењанина,[48] а тада је из Дубровачког архива објављен документ и о још једном Иву Сењанину, дубровачком поданику, који се истакао у борби против Турака баш у вријеме владике Данила, те је 1718 год. »изведен пред суд због напада на Турке у једној улцињској трабакули«.[49] Из Бечког архива објављен је документ, датиран у Сењу 1 марта 1551 године, у коме се као ускок под капетаном Иваном Ленковићем наводи **Милош Мићуновић,**[50] а из докумената Млетачког архива (1718 године) познат нам је Милош Мићуновић, син Његошевог Вука Мићуновића.[51] У поменутом списку сењских ускока од 1 марта 1551 године има више Вукмановића, Вукчевића, Вукмировића, Милића, Хераковића итд.,[52] све познатих црногорских презимена, а неколико Хераковића налази се у списку крајишких капетана и војвода, датираном у Новом Граду 5 јуна 1575 године,[53] што, наравно, не значи да су то иста лица са њиховим имењацима и презимењацима из Црне Горе.

*

Његош, наравно, није могао сваки детаљ узети из времена владике Данила, ма да је, као што видјесмо, узео много више но што би то на први поглед изгледало и но што је потребно за једно књижевно дјело. Ја сам стекао увјерење, да је Његош завршну слику **Горског вијенца** узео из свога времена, па ћу бити слободан да и о томе изложим своје мишљење.

»Отварају ђаци врата (манастирске кухиње), кад ево Вук Мандушић, намрачио се и црни му брци пали на изломјене токе, џефердар пребијен носи у руке и сиједа код огња сав крвав...« — почиње Његош опис те сцене. Када је Мандушић испричао владици Данилу како је текла борба и са плачем му показао свој »престрижени« џефердар и замолио га, да му нађе мајстора који би му могао »пушку прековати«, онда му владика Данило одговара: »...Мртву главу не диже из гроба / ни прекова бистра џефердара...«, па затим »устаде и даде Мандушићу из одаје своје један добар џефердар«.[54]

---

[48]) Павле Поповић: Преглед српске књижевности, II издање, Београд 1913, § 54 стр. 88—89: **Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор** књ. VIII (1928 г.) стр. 1—11; **Прилози...** књ. X (1930), св. II стр. 245—246 (Маретићево дјело **Наша народна епика** и *Rad* 206 нијесам имао у рукама).

[49]) Ћоровић: Односи Црне Горе..., 108.

[50]) *Starine* XXXV (1916), 300.

[51]) Томић: Питање Царева Лаза, 22—23.

[52]) *Starine* XXXV, 296—301.

[53]) Ibidem, 303—307.

[54]) **Горски вијенац,** иза стиха 2732 до краја.

9 септембра 1840 године био је славни бој код Салковине (близу Жабљака), у коме је око 220 Црногораца скоро цио дан водило очајну борбу са неких 6—7.000 пограничних турских војника. У томе боју погинуо је и прослављени јунак Вук Љешевић, из села Рваша. О боју је испјевао Његош једну пјесму у **Српском огледалу,**[55] а у писму руском конзулу Гагићу пише 20 септембра те године о овоме боју доста опширно, па каже и ово: »Овај је бој тако жесток био, да су се и рукама хватали за пушке једни другијема и неколике турске пушке донешене су ми онако искривљене, око којих су се чупали, а наши нијесу своје ниједне непријатељима пуштили. Сви наши старци, па што више и сами Турци признају, да у овима крајевима јошт никад мања шака људи против толико велике силе није се тако храбро као сада поднијела. И доиста овај догађај остаће огледалом ваљатности у љетописима црногорскијема, као што ће у љетописима рускијема остати узором храбрости и самоотверженија поступак штаб-капитана **Лико** противу Черкеза.«[56] Његош у писму, које шаље Гагићу једанаест дана послије битке, каже да »наши нијесу своје ниједне (пушке) непријатељима пуштили«, али када је спјевао пјесму **Удар на Салковину,** коју је објавио у **Српском огледалу,** онда је ту пјесму завршио овим стиховима које говори Бојица Савовић (Јовићевић) хотском главару Хуик Јусуфу: »А што питаш, право ћу ти казат' / Што сте нама квара учињели: / Једнога сте убили сокола, / Баш сокола Љешевића Вука, / И још друге шесторо момчади / И десетак раном обранили, / А шићара узели нијесте, / До ли пушке Милош барјактара«.

Одушевљење Његошево за ову славну борбу могло би бити још јасније да се знаду детаљи храбрости руског штаб-капетана **Лика,** али ја, поред свих трагања, о томе нијесам могао до сада наћи никакав податак.

О овој борби имамо вијести и код Милорада Медаковића, који је први пут дошао у Црну Гору непуне четири године иза турског напада на Салковину.[57] Медаковић, између осталога, пише слједеће: »Жестоки отпор заточеније Црногораца (у Ћендеровића кућишту) још жешће раздражи Турке, те насрну слијепачки на кућиште и примакну се до самије зидина истије, па су голијема рукама како помамни ватали за грлиће црногорскије пушака. Арбанаси су показали велико јунаштво, али и заточени Црногорци освјетлаше образ. Арбанаси трзаху за грлиће од пушака, мислећи да им истргну са свијем пушке из руку — а Црногорци опет не даваху. Ту се толико напрезало са снагом звјерски око пушака, да су се пушчане цијеви искривиле, а једна је цијев на пола сломљена била, од које однесу половину Арбанаси, а друга остане у рукама Црногораца... Изломљене и искривљене пушке донесу на Цетиње —

---

[55]) Пјесме LVIII — Удар на Салковину.

[56]) Цетињски архив — Његошев "Исходјашчи журнал" за 1839—1847 годину, № 48 од 20 септембра 1840, и **Писма Петра Петровића Његоша** у редакцији Душана Вуксана, књига прва, Београд 1940, стр. 457—8 (самоотверженије — самопрегоријевање, самоодрицање).

[57]) В. М. Г. Медаковић: Живот и обичаи Црногораца, Нови Сад 1860, стр. III.

наставља мало даље Медаковић, — које владика прими као спомен сиромашније горскије јунака, а њима даде нове пушке и обдари их као отац своје синове. Изломљене пушке нареди владика да се објесе у билијарди за узор јуначке врлине свакоме ко тамо долази, а нарочито браћи Црногорцима«.[58]) Описујући свакодневни Његошев живот и његове разговоре с народним главарима у Биљарди, Медаковић додаје да у »Биљарди бјеше једно огледало на зиду, а около њега оне изломљене пушке на Салковини«.[59]) Једна од тада преломљених пушака налазила се и почетком овога вијека у Војном арсеналу на Цетињу,[60]) а ја сам увјерен да се једна од тада искривљених пушака и данас налази у Оружници Народног музеја на Цетињу, на једној табли која је била у Двору краља Николе и прије Првога свјетскога рата.

---

[58]) В. М. Г. Медаковић: П. П. Његош посљедњи владајући владика црногорски, Нови Сад 1882, стр. 91—93.

[59]) Ів., 177 — О боју на Салковини виђети детаљније податке у ђелу **Слике из прошлости Цеклина** од Андрије Јовићевића и Михаила Стругара Загреб 1902, стр. 197—207.

[60]) **Слике из прошлости Цеклина,** 203.

Његошев новац

У марту мјесецу 1851 године Његош је био у Напуљу. Иако тешко болестан, он је ипак освајао својим ванредним и интересантним причањима о Црној Гори и њеној тешкој али славној прошлости све који су са њим дошли у додир. У Напуљу је чак стекао доста познаника, а Љуба Ненадовић каже, да су га знатнија и богатија лица у Напуљу често молила, »да им дође на њихове гозбе и вечерње забаве«. Он се обично извињавао својом болешћу, али је ипак извјесне позиве морао примити. Тако је једно вече Његош провео у пољском двору напуљског богаташа Ротшилда, пише Ненадовић, а до тога истог богаташа Ненадовић је ишао два пута »по владичином послу«.[1]) Ненадовић не каже име овога Ротшилда, али се из разних енциклопедија може виђети, да је то био барон Карло Ротшилд, који је рођен у Франкфурту 1788, а умро у Напуљу 10 марта 1855 године. Он је био шеф трговачке куће Ротшилд у Напуљу, све од њеног оснивања 1820 године до своје смрти.[2]) Са Његошем је код Ротшилда био и Ненадовић, кога су сви у Напуљу држали за Његошевог секретара. Описујући ту посјету Ротшилду, Ненадовић пише и ово: »Друштво је било лепо и одлично. Седело се и ходало и по собама и по башти . . .Све су били путници из свију крајева света. Владики се није могло прићи: једнако су га окруживале најлепше даме и молиле да им прича о Црној Гори, о четама, о ратовању Црногораца. Владика је био добре воље; говорио је непрестано. Ја, који га сваки дан слушам, дивио сам се тада његовом говору, његовим причама и језгровитим досеткама. . .« Његош је тако одушевио своје слушаоце, да су сви који су га те вечери слушали жељели да посјете Црну Гору, сем домаћина. На банкара Ротшилда та поетска и језгровита Његошева прича није утицала. То наглашава сам Ненадовић овим ријечима: »Ротшилд није много слушао описивање Црне Горе. Он нема ни мало поезије у себи. Кад је владика најлепше ствари причао, он ме упита: »Кују ли се новци на Цетињу?« И мало после упита и владику: »Зашто не кујете новце у

---

[1]) Љубомир Ненадовић: Писма из Италије (II свеска Целокупних дела), Београд 1894 (друго издање), стр. 29.

[2]) *Meyers Grosses Konversations- Lexikon*, Sechste Auflage, Leipzig und Wien 1909, Band XVII, S. 183 (s. v. *Rothschild)* и *Grand dictionnaire universel* par Pierre Larousse, Paris ?, tome XIII, p. 1418 (s. v. *Rothschild).*

Црној Гори?« А владика му одговори: »Кад би се могло од камења ковати, ја бих их одавно почео ковати« . . .«[3])

Његош је знао да нема злата, а знао је и то да се новац не може »од камења ковати«, али је ипак одмах прихватио Ротшилдов предлог. Омела га је само тешка болест и брза смрт, да овај свој план оствари. То се види из његових биографских података. Наиме у мјесецу мају 1851 г. напустио је Италију и отпутовао за Беч. У Бечу је био тако болестан, да се, због потребне му мирноће и тишине, испред куће у којој је становао »морало неколико кола сламе растрести, да се не чује да кола пролазе, а када су му љекари наредили да се пресели из Беча у Хицинг код Шенбруна, »нијесу му допустили да се вози у колима, него је пренесен у носиљци«.[4]) У таквим приликама, наравно, није могао мислити на ковање новца, а још мање је могао мислити од повратка на Цетиње до смрти, тј. од августа до 19 октобра 1851 године.

Но чудно је и скоро невјероватно, да се о Његошевом плану за ковање златног новца није знало све до 1896 године. И те године се за то тек случајно и узгредно сазнало, јер д-р Лазо Томановић у својој монографији о Његошу даје иза текста овај »Додатак«:

»Када је овај посљедњи табак већ био сложен и преломљен, нашла се у биљарди скрињица са натписом: A bordo brig. »Uredan«. Sig-r Marko Gopcevich Londra — и у скрињици калуп од челика, на ком је с једне стране у лаворо(во)м вијенцу изрезан натпис: **Златни Перун, 2 талира,** а изнад натписа из стиснуте руке стријеле у два правца сијевају; на другој страни натпис: **Црна Гора 1851,** а око натписа змија се савила. Радња је врло фина. . .« Излажући даље мишљење, да година на калупу новца свједочи о томе, да је Његош »зачео мисао о ковању свог новца бавећи се у Напуљу, гдје је општио са лордовима инглескијем и са ,Ро(т)шилдом«, Томановић наставља: »Гдје је овај калуп израђен не знамо, али знамо да је Марко Гопчевић био банкијер у Лондону. Околност, што је овијем путем калуп био послан а не преко поште, тумачи нам тајност, у којој је Петар II држао ову мисао, те о њој нема нигдје трага по писменијем документима. Ствар је усмено била уговорена у Напуљу, а калуп је послан преко пријатељске руке. У каквој је тајности владика ово држао најбоље се види, што о томе ништа није знао ни Љубо Ненадовић, који је у Напуљу сваки дан био с владиком, нити је о томе ко што знао на Цетињу, јер нема ни усменога предања, које одиста г. Медаковић шћаше забиљежити«.[5])

Томановић, дакле, само на основи адресе на скрињици са калупом новца закључује, да је план о изради новца уговорен »усмено« у Напуљу, па затим да скрињица са калупом није послата у Лондон »преко поште«, већ »преко пријатељске руке«. Ја бих прије рачунао, да скрињица са

[3]) Љ. Ненадовић: Писма из Италије, 29-31.

[4]) Љубомир Ненадовић: О Црногорцима (Писма са Цетиња 1878 године), Београд 1929, 139 и 141.

[5]) Д-р Лазо Томановић: Петар II Петровић Његош као владалац, Цетиње 1896, **Додатак** иза стране 222.

калупом уопште није шиљана у Лондон, већ је само била припремљена за експедицију и тако остала. Данас се о томе може само нагађати, али када се од 1851 до 1896 године није ништа знало о Његошевом новцу, а када се опет од 1896 до почетка 1916 године није о томе новцу ништа више сазнало сем оно што је узгредно објавио Томановић 1896 године, онда се не треба чудити што се данас о тако важном питању мора само — нагађати! Прије но изнесем та своја нагађања, морам скренути пажњу на два податка. У својим **Писмима из Италије** Љуба Ненадовић је у априлу 1851 године забиљежио и ово: »Владика је ишао у Ватикан где се новци кују. Ја нисам тамо ишао. Пратио га је један овдашњи цртач, који му је нацртао Обилића медаљу. Владика у ковници жели да наручи нове медаље«.[6]) У једном допису из Напуља из истога мјесеца и године (априла 1851) налази се детаљан опис те Његошеве медаље, па пише и ово: »Тако овде трудом његовим дао је, да се начини једна велика медаља за спомен боја косовскога. . . Медаља је у форми велика и биће израђена врло лепо, јер ће је радити Наполитански највештији челикорезац, и пошто буде готова послаће се Берлинској академији на процену.«[7])

Поуздано се може тврдити, да је један од ових челикорезаца израдио, по Његошевој замисли, и нацрт за Његошев новац, а гдје му је израђен калуп за Обилића медаљу, свакако му је израђен и калуп за новац. По моме мишљењу, Његош је тај калуп за новац спремио и намислио да га пошаље лондонском банкару Гопчевићу ради споразума и склапања уговора о издању златнога Његошевог новца. Тешко болестан увјерио се, да тако замашан посао не може брзо и успјешно свршити, па је одустао од шиљања калупа Гопчевићу и донио га је собом на Цетиње, те се тако та скрињица са калупом и Гопчевићевом адресом нашла на Цетињу 1896 године. Ја, дакле, не вјерујем, да је скрињица са калупом уопште шиљана Гопчевићу у Лондон, како мисли Томановић, јер би у томе случају било необјашњиво, како се та скрињица са Гопчевићевом адресом нашла на Цетињу 1896 године!?

Оволико се могло казати и нагађати о Његошевом новцу до мјесеца маја 1947 године. У мјесецу мају те године писцу ових редака саопштио је цетињски пензионер Стево Л. Лопичић, да има отиске у црвеном воску Његошевога новца. Морам признати да сам тешко повјеровао у тако срећну случајност, па сам Лопичића замолио да ми донесе те отиске на преглед. Чим сам их видио увјерио сам се, да потпуно одговарају опису који је објавио д-р Лазо Томановић 1896 године, те сам замолио Лопичића да ми каже, како је дошао до тих отисака. Он је био љубазан те је то урадио, па сам одмах предложио Управи Народног музеја на Цетињу да ове отиске откупи, што је она и урадила, дајући пензионеру Лопичићу, уз његов пристанак, једну врло скромну награду, те су данас ови отисци у посједу Народног музеја на Цетињу.

[6]) Љубомир Ненадовић: Писма из Италије, свеска 12, стр. 53.

[7]) Наведено у Чупићевој **Годишњици** XIX, 201-202.

Лопичић је био љубазан, те је писмено дао изјаву о томе, како је дошао до ових отисака, а истовремено је описао, наравно по сјећању, Његошеву пресу за израду новца. Природно је, да то сјећање послије скоро четрдесет година не може бити сасвим поуздано и прецизно, те се то мора имати у виду приликом навођења Лопичићевих података. Ево, углавном, Лопичићева изјава.

1909 године Лопичић је као виши државни чиновник (указом од 31 јануара 1909 године постављен је за секретара Министарства финансија и грађевина — »Глас Црногорца« број 6 из 1909 г.) био одређен за члана једне комисије, која је имала да среди стару црногорску државну архиву, а истовремено је имала да комисиски поништи клишее разних црногорских марака, јер су се, како ми је усмено објаснио, били појавили фалсификати неких издања црногорских поштанских марака. И списи и клишеи марака били су, по Лопичићевој изјави, у једној мрачној просторији Манастира на Цетињу, те су списи пренесени у архиву Министарства финансија. Клишеи за марке били су у једноме сандуку, а до сандука био је и »један апарат, калуп, што држасмо за справу за израду марака« — пише Лопичић. Клишеи и овај »апарат« пренесени су у трезоре Главне државне благајне. »Док су радници, под контролом комисије, ништили марке (клишее) ударом чекића, ја сам се интересовао реченим апаратом — наставља Лопичић. Испитујући га увидио сам, да нема везе са клишеима марака. Он је имао постоље гвоздено, од прилике дебљине 10—15 см, дужине 1 м, а ширине пола метра. На овом постољу био је уливен један гвоздени обли дирек (стуб) од прилике 1,20 м висине, а дебљине 10 см. Од краја постоља унутра овај дирек био је удаљен до 20 см. У правцу њега, на другом крају, било је више техничких израдâ, које су давале покрет једном другом, височијем и мало савијеном гвозденом диреку, који је носио на врху једну гвоздену капу од прилике 10 см дужине, толико ширине и 3 см дубине. При овом коцу (стубу) стајале су двије гвоздене бронзе (кугле), које су приликом покрета и пада овог коца са капом на други колац давале израду предмета са односног клишеа. Клише на врху дирека био је мало испупчен, да се издубљена слова нијесу могла прочитати, (а) тако исто постојао је други (клише) у капи. Да бих ово ријешио ја сам се послужио црвеним воском, отопио га и скинуо отисак са обадва клишеа. . . « У својој изјави Лопичић није навео дан у коме је узео отиске са калупа Његошевог новца, али на парчету бијелог јаког папира, на коме су ови отисци, пише:

»Ради успомене с оригинала клишеа.

Цетиње, 9/V. 1909. г. Ст. Л. Лопичић

Ја уз овај чланак објављујем фотографске снимке ових отисака, па нема потребе да задржавам читаоце њиховим описима, јер су они тачно дати у Томановићевом наводу. Морам додати само то, да је клише за новац имао у пречнику 15 мм, те је приложени фотографски снимак отисака прилично повећан.

Нећу наводити опис отисака ни из Лопичићеве изјаве, јер се он подудара са Томановићевим описом. Из даље Лопичићеве изјаве важно је још то, да је овом приликом (то јест 1909 године) апарат који нам је он описао »поштеђен од поништења«, када се из његових отисака видјело да клишеи нијесу од марака, па претпоставља, да је цијела ова Његошева преса за израду новца могла нестати тек за вријеме Првога свјетског рата, када су Аустријанци употребили »његово гвожђе, као и од црквених звона, за своје ратне сврхе«.[8]

Не користи ништа јавна осуда свих културно-просвјетних и научних црногорских радника, који се од Томановићевог описа Његошевог новца 1896 године до уласка аустриских трупа у Цетиње почетком 1916 године нијесу заинтересовали поменутом »скрињицом« са Његошевим новцем, јер та осуда данас не може ништа користити. Послије уласка аустриских трупа у Цетиње то је већ било касно, јер су Аустријанци доиста током окупације Црне Горе у Првом свјетском рату покупили по Црној Гори за ратне потребе не само црквена звона, већ добрим дијелом и ручице са врата од канцеларија и приватних кућа. Они су однијели са Цетиња и неколике десетине чувених историских топова из разних црногорских борби противу Турака па све до топа којим је опаљен први метак почетком Балканског рата, 26 септембра 1912 године. Ту су били и познати топови из Његошевог времена, са класичним натписима које је Љуба Ненадовић сачувао од заборава.[9] Аустријанци не само да се нијесу стидјели као прослављени »културтрегери« од тога варварског уништавања историских и музејских црногорских топова, но су чак нашли за потребно и да објаве у својим новинама прецизан фотографски снимак одношења тих топова испред Манастира на Цетињу,[10] па је сигурно да су однијели ради преливања и Његошеву пресу за новац, ако је она била сачувана до 1917 године.

Нијесу ми познати нумизматички прописи, али бих ипак хтио да на крају овога прилога о Његошевом новцу напоменем сљедеће: не би било сувишно приликом стогодишњице Његошевог новца и Његошеве смрти (1951 године) израдити неколике стотине Његошевих златних **перуна** за наше и словенске научне институте и музеје, јер би се тим најбоље и најсигурније обиљежила стогодишњица првог црногорског новца.

---

[8]) Лопичићева изјава сада се чува у архиви Народног музеја на Цетињу (дјеловодника Музеја број 485 од 27 маја 1947 г.).

[9]) Љубомир Ненадовић: О Црногорцима, 65—66.

[10]) »Ilustrovane Cetinjske novine« broj 21 od 29 aprila 1917 godine, str. 2.

Његошева болест и смрт

Његошеви су родитељи врло дуго живјели, те он од њих није наслиједио слабо здравље. Но, млади Раде Томов постао је митрополит и господар са свих страна непријатељима опкољене Црне Горе у својој неавршеној седамнаестој години, те су му тешке бриге око народних и државних послова и напори око личнога усавршавања брзо трошили млади организам. Познато је, да се организам свакога мушкарца развија обично до двадесет и пете године живота, а млади Његош је баш у то вријеме, то јест од своје 17 до навршене 25 године живота (1830—1838 г.) имао да преброди многобројне народне, државне и личне тешкоће у земљи, да утврди углед Црне Горе и свој лични, да надокнади своје самоучно образовање, како би у Русији оставио што бољи утисак приликом завладичења и другог свога одласка за Русију важним државним послом; испјевао је приличан број пјесама и »Слободијаду« са близу 7.000 стихова, научио је руски, италијански и француски, прочитао је сигурно све што је нашао у библиотеци свога претходника Петра I и до чега је у Русији и гдје друго могао доћи. У томе периоду Његош је стално живио у влажним просторијама Манастира на Цетињу, у којима је провео неколике године и прије доласка на митрополитску столицу. Када се све то има у виду, онда ће се лакше схватити брзо пропадање младога Његошевог организма.

Његош је и као дијете упадао у очи својом љепотом и висином. Свега је имао 12 или 13 година, а један његов савременик за њега каже ово: »То бјеше још дијете, али порасно и веома наочито, питома израза, али за те године и необично озбиљна погледа«.[1]) Још није имао пуних 20 година, а Вук Караџић је за њега писао, да је »већи и **лепши** него икакав гранатир у Бечу!« Крајем 1834 и почетком 1835 године Караџић је био у Црној Гори и тада је о Његошу написао ове ријечи: »По спољашњости то је можда највиши и најљепши човјек у Црној Гори, а Црногорци висином раста не уступају можда ниједном народу у Европи.«[2]) 1838 године био је у Црној Гори руски рударски

[1]) Београдски часопис **Мисао,** свеска за новембар-децембар 1929, стр. 372.

[2]) **Вукова преписка** књ. II, стр. 343 и Вук Ст. Караџић **Црна Гора** и **Бока Которска,** Београд 1922, 52.

инжињер, Јегор Петровић Ковањевски. Његош тада још није имао пуних 25 година, а Ковањевски га овако описује: »Необично високога раста, стасит, с црном, као катран, по раменима палом косом, с очима пуним сјаја, правилним цртама лица — Владика претставља образац мушке љепоте... Умјетник би изабрао управљача Црне Горе као образац за слику Херкулову, а филозоф за путовођу у свом животу.«[3]) Руски научник Павле Ровински прикупио је много Његошевих описа од разних његових сувременика, те сви потврђују већ наведене податке о необичној Његошевој љепоти и висини.[4]) То потврђује и енглески адмирал Пеџет, који је био на Цетињу 1844 године, а у опису своје посјете Цетињу пише за Његоша: »Владика је најлепши примерак човека, каквог смо икад видели. Његово је тело изгледало ванредно снажно и лепо сразмерно, изузевши руку, која је била сувише мала за законе правилне симетрије«[5]) Познати публициста Имбро Ткалац упознао се са Његошем 1847 године у Бечу, а у јесен 1850 године био је и Његошев гост на Цетињу. У једном кратком своме чланку о Његошу Ткалац наводи и ове податке: »Петар II био је до крајности занимљива и важна личност. То је неоспорно био најљепши човјек, кога сам ја икада у своме животу видио; једна сјајна појава с потпуном сразмјерношћу свих својих дјелова (тијела), с класично лијепим лицем и озбиљним али благим изразом, с готово женски малим њежним рукама, а при том крупнога гласа, који је премашио у велико и његов велики и поносити стас... Његова изванредна љепота учинила је велике утиске на дворовима у Петрограду, Бечу и Напуљу.«[6])

Тај организам класичне љепоте и необичне висине брзо је подлегао, јер Његош није живио ни пуних 38 година. Но и за тако кратко вријеме много је урадио и доиста се може »упоредити са свећом која гори с оба краја. Она јаче светли, али брзо прегори« — каже на једном мјесту д-р Владимир Станојевић.[6а])

Први архивски податак о Његошевој болести до кога сам могао доћи јесте од 15 августа 1831 године, дакле непуну годину послије његовог ступања на митрополитску столицу. Тај се податак налази у једном приватном писму (црногорског повјереника у Котору Ивана Поповића) руском конзулу у Дубровнику Јеремији Гагићу. Поповић пише Гагићу из Котора, па, између осталога, каже и ово: »Архимандрит био много слаб от уха, али (је) сада мало бољи, а друго све у Черну Гору

[3]) **Четыре мѣсяца въ Черногорій** Ег. Ковалевскаго, С. — Петербургъ 1841, 17.

[4]) Цетињски часопис **Књижевни лист** за 1902 г., св. III, IV, V и VI; П. Ровинскій **Петаръ II (Раде) Петровичъ Нѣгошъ,** С. — Петербургъ 1889. 183 и даље; уп. М. Драговић **У спомен стогодишњице рођења митрополита и господара црногорског Петра II Петровића-Његоша,** Цетиње 1913, 13-26. *Lubomir Durkowicz-Jakszicz Petar* II *Petrović-Njegoš, Warszawa* 1938, 216-218, итд.

[5]) Часопис **Мисао** од 1 децембра 1925 (св. 143), стр. 1530.

[6]) Дубровачки *Srd* од 16 фебруара 1903 г., стр. 132.

[6а]) **Мисао** св. 143, стр. 1529.

мир и тишина и здравље«. Више од годину дана касније Његош је такође био болестан. То се види из једног његовог писма од 2 октобра 1832 године. Тога дана он је одговорио далматинском епископу Јосифу Рајачићу на његово писмо од 27 септембра, којим овај моли Његоша за састанак. Његош одговара Рајачићу са Цетиња и нарочито жали што се са њим не може састати и користити се његовим »благима совјетима«, јер »нешто народња дјела, а нешто и слабо сада моје здравље томе границу полажу« — каже Његош.[7]

Идуће (1833) године Његоша су већ покушали да отрују у Котору. О томе су сачувани важни архивски подаци. Из њих се види, да је Његош послије повратка из Русије већ крајем новембра 1833 године био у Котору, гдје је отсио у познатој српској кући Лумбардића. Завидна на успјехе младога владике у Русији, Аустрија гледа да му узме и живот, јер су, изгледа, аустриски агенти већ тада покушали да га у Котору отрују, те је »тешко болестан... пошао из Котора за Црну Гору«, а и послије доласка у Црну Гору такође је »дуље времена боболијевао«.[8])

Отада до средине 1838 године нијесам нашао никаквих података о Његошевој болести. У то вријеме, међутим, Његош је био болестан од ноге. Он о томе пише аустриском окружном капетану у Котору Гаврилу Ивачићу 3 јуна поменуте године. »Од њекога времена боболијева ме нога — почиње Његош своје писмо —, па бојећи се какови(х) рђави(х) посљедствија, чест имам обратити се к Вама с молбом, да бисте ми учинили љубов и послали овамо Вашега окружнога доктора, разумије се ако му његова дјела дозволе и ако сонзволи доћи, да се с њим посовјетујем о овој ствари«. Његош је желио да љекар што прије дође, па је чак послао и свога коња за њега, јер се надао, како каже у писму, да ће му Ивачић молбу испунити и да ће љекар доћи. »Кад ће се он (тј. љекар) от туда упутити то зависи од Вас и од њега, а ја би(х) рад, ако је могуће, и с(ј)утра« — пише Његош Ивачићу.[9]) Ивачић је одмах Његошу изашао у сусрет, јер три дана касније (6 јуна) Његош извјештава Ивачића, да му ништа одређено не може казати када може доћи на паштровску и црмничку границу, јер по савјету послатог му љекара не смије ићи »за које вр(иј)еме никуд далеко«. Но Његош обећава Ивачићу, да ће га извијестити када ће и гдје доћи на црногорско-аустриску границу »тек се стање мога здравља мало поправи«.[10])
С(ј)утрадан (7 јуна) Његош поново моли Ивачића, да му ранијег љекара опет пошаље на Цетиње. Његош моли Ивачића да љекара пошаље »у прву суботу«, а прва субота иза 7 јуна била је 11 јуна. У томе писму

[7])Душан Вуксан **Писма Петра Петровића Његоша,** Београд 1940, књ. I, стр. 78.

[8]) Прото Љубо Влачић: Петровић Петар II Његош, Београд 1937, 12; уп. Поповићеви **Прилози** VI (1927), 79 и Д-р Петар Колендић: Његошев **Глас каменштака** у талијанском пријеводу Петра Сентића — **Споменик** Српске краљевске академије XCIV, Београд 1941, 11.

[9]) Цетињски архив, објавио Д. Вуксан (**Споменица** Петра II Петровића Његоша, Цетиње 1926, 88 и **Писма** Петра Петровића Његоша, 314-315).

[10]) Цетињски архив (уп. **Споменица**..., 91 и **Писма**..., 319).

Његош наводи и име љекарево: то је био доктор Голђи. Из писма се види, да је сам љекар казао Његошу, како је потребно да он дође на Цетиње ради провјере, да ли се побољшава стање Његошевог здравља.[11])

Из даљих Његошевих писама се види, да му је ускоро било боље, јер је већ 11 јула излазио на црногорско-аустриску границу ради разграничења.[12]) 20 августа такође се морао добро осјећати, јер пише Ивачићу да ће 23 августа саћи у Доброту (Бока Которска), ради састанка с њим и договора око разграничења.[13]) Которски љекар Голђи ипак је морао чешће излазити на Цетиње од почетка јуна до 22 августа, јер тога дана Његош пише Ивачићу: »Признатељност заставља ме прин(иј)ети Вам моју благодарност за Вашу доброту, коју сте имали по мојој молби послати ми неколико пута Г-на Д-ра Голђи. Он, старајући се усердно око мене са својим медическим знањем и искуством, помагао ми је добро поправљењу здравља«. Његош даље пише, да је д-р Голђи, на Његошеву жељу, »писао од краста« неколико црногорске дјеце, па нити је за то нити за Његошево лијечење хтио примити икакву награду, те Његош моли Ивачића да овога врједног љекара препоручи далматинском гувернадуру грофу Лилиенбергу за »овај његов ненаграђени труд.«[14])

Почетком јуна 1844 године опет је Његош требао љекарску помоћ. То се види из његовог писма од 5 јуна поменуте године. Његош пише окружном комесару у Котору Дојмну, да шаље »четворо овдашње дјеце, да се пишу од краста«, па затим наставља: »Ја се надам што скорије овамо Доктору, за којега Вам предварително (унапријед — Р. Д.) приносим моју срдечну благодарност.«[15]) Љекар је свакако прегледао Његоша и дао му потребне савјете, јер 27 августа (по новом календару?) исте године Његош пише которском поглавару: »Желећи сад у ово вријеме ползовати се купањем, нашао сам ради тога згодно мјесто у Прчању, па зато и намјеран сам сутра одавде поћи тамо.« О тој Његошевој намјери одмах је извијестио поглавар далматинског гувернера и мисли, да ће Његош остати у Прчњу »читав септембар«, а најмио је за свој стан зграду звану »Бизмалика.« Његош је доиста дошао у Котор 28 августа и одмах му је нађена једна барка, са којом је превезен у Прчањ. О томе је поглавар извијестио далматинског гувернера и мисли, да ће Његош остати у Прчњу »читав септембар«. **Бизмалике** није била готова, уселио се (Његош) у кућу Филипа Луковића. Владика се у главном занима учењем пливања, купа се чак два пута дневно, кад вријеме дозволи...« Но вријеме није било повољно за купање,

[11]) Цетињски архив (уп. **Споменица**... 91 и **Писма**..., 319-320). Код Вуксана је (**Писма**..., 319-320) штампарска грешка ("9-VI" и "9 јулија"), јер је писмо од **7 јуна.**

[12]) Цетињски архив и **Писма**..., 327.

[13]) Цетињски архив (уп. **Споменица**..., 110 и **Писма**..., 350). На оба мјеста код Вуксана штампарска грешка "у први вторник 14. авг. (4. сеп.)", а треба "у први вторник **23.** авг./4. сеп."

[14]) Цетињски архив (уп. **Споменица**..., 110-111 и **Писма**..., 350-351). О д-ру Голђиу уп. **Записи** XXIII, 95-96.

[15]) Цетињски архив.

те се Његош задржао у Прчњу свега десетак дана. За Цетиње је отпутовао 7 септембра. О томе извјештава которски поглавар далматинског гувернера 6 септембра и каже му: »Пошто је захладњело ради киша, које су пале ових дана, ради чега није могуће Владици да продужи купање, ријешио се да напусти Прчањ и да сутра крене пут Цетиња.«[15a])

Идуће године Његош је раније пошао у Боку ради купања. То је било у мјесецу јулу. Његош је дошао у Котор 11/23 јула 1845 године, а 15/27 јула прешао је у Пераст. Ту је становао у кући Ђорђа Ђурановића. Ђурановић је био »један од најимућнијих овдашњих православних грађана«, пише которски поглавар далматинском гувернеру, а сам је понудио Његошу своју кућу. Са Његошем је био секретар му Димитрије Милаковић и неколико људи као послуга. И которски поглавар и претсједник општине у Перасту извијестили су своје претпостављене, да се Његош мисли задржати ради купања 20 дана. Но он је остао свега 10 дана и у Котору и у Перасту, јер 22 јула/3 августа извјештава которски поглавар далматинског гувернера: »Владика црногорски послије боравка од 10 дана у Перасту, гдје се два пута дневно купао, вратио се синоћ пут Његушах за Цетиње.«[16]) Сам Његош пише о овоме своме лијечењу барону Шалеру у Задар 24 јула, па му, између осталога, каже и ово: »Ја сам сада био једну нећељу дана у Боку, те сам чинио бање морске ради побољшања мога здравља.«[16a]) Коме су познате цетињске кише и цетињска влага, а поред тога ко зна и данас влажне просторије Манастира на Цетињу, могао би закључити, да је Његошева болест у нози из 1838 године, а вјероватно и даље, због које је »чинио бање морске«, могла бити **реуматизам.** Од те болести много је патио и његов стриц и претходник митрополит Петар I, који за вријеме цијеле своје дуге владе није имао у манастирским просторијама ниједне пећи (»фуруне«), већ се гријао једино на огњишту.[17]) Његош је у конаку Манастира на Цетињу провео такође неколике године прије ступања на митрополитску столицу, па отада све до 1839 године, када се преселио у свој нови двор, касније звани »Биљарда«, те је врло лако могао добити реуматизам. Лијепу илустрацију за то питање имамо у једном приватном писму од 27 децембра 1832 године, дакле мало више од двије године послије доласка Његошевог на управу Црне Горе. То је писмо претсједника Његошевог Сената Ивана Вукотића руском конзулу Гагићу. Вукотић Гагићу пише, да су на Цетињу мразеви више од 10 степени испод нуле и то читаву недјељу без промјене, те су хладне манастирске ћелије толико смрзле, »да се једва и пера у рукама могу држати«.[18])

[15a]) **Записи** XIX, 311-312. — Д. Вуксан, који је објавио ова документа, не наводи по коме су календару њихови датуми, па то сигурно нијесам могао утврдити.
[16]) **Записи** XIX, 373-374.
[16a]) Цетињски архив.
[17]) Д. Милаковић: Историја Црне Горе, Задар 1856, 315-316.
[18]) Цетињски архив.

Те податке допуњује и Милорад Медаковић. Он је био на Цетињу од 1844 до 1848 године. Описујући свакодневни Његошев живот, Медаковић каже: »Сваку вече један од момака тарijаше му ноге до кољена са љутом ракијом«.[19])

Свакодневне народне и државне бриге нијесу дозвољавале ни болесном Његошу да се одмори или лијечи. Тако је преко љета 1846 године намјеравао да сађе у Боку Которску ради купања, али су му и тај план пореметили сусједни Турци, те је мјесто одмора и купања морао набављати праха и олова из Котора.[20])

Крајем 1846 и почетком 1847 године Његош је био ван Црне Горе. Тада је у Бечу штампао свој **Горски вијенац** и у Млетачком архиву преписивао разна документа за историју Црне Горе и о Шћепану Малом.

Током 1848 године имао је много бриге и тешкоћа, јер су те револуционарне године била многа народна и државна питања на дневном реду. Матија Бан је те године долазио на Цетиње до Његоша и тачно каже, да се тада »била узрујала сва скоро Европа«, те је и Његош имао много муке. Када је у априлу мјесецу Бан дошао на Цетиње и саопштио Његошу циљ свога доласка, овај му је одговорио: »Добро рекосте да у таквом покрету за спасење српско не смије изостати црногорска пушка. Знате ли што сам био наумио радити да ми нијесте дошли? Спремах се да скупим четири хиљаде мојих Црногораца, па с њима да прегазим турско земљиште, упаднем у Србију и приморам српску владу на дјелање. Али ево, Богу хвала, тога већ не треба. Ја пристајем безусловно на све што ми предлажете. Држаћу Приморце у запту да не развију заставу св. Марка, а за даљу радњу чекаћу док ми не јавите да су сазрели догађаји.«[21]) О Његошевим плановима и бригама током 1848 и 1849 године познато је доста података, које није потребно наводити,[22]) а они дају довољно доказа о томе, да је Матија Бан у праву када каже за њега: »Честа љутња и вјечито незадовољство прекратише му живот.«[23])

Његош је доиста већ задњих мјесеци 1849 године »прокашљао«. О томе се убрзо знало и кроз Боку Которску, јер 3 децембра те године пише Вук Поповић из Котора Вуку Караџићу: »Владика је Црног(орски) нешто слаб, кашаљ га је спопао биће два мјесеца и веле да је много у живот спао. Которски љечник од опомадне је горје (тј. на Цетињу — Р. Д.) и моли га да сиђе доље, али он не хоће«. Мислећи на политичке догађаје током 1848 и 1849 године, Поповић у писму наставља: »Као наш пријатељ и свијесни човјек, доста се пједно и за наше неке ћетинске после и зборове...«[24]) О његовој болести брзо се дознало и даље, па се

[19]) Милорад Медаковић: П. П. Његош посљедњи владајући владика црногорски, Нови Сад 1882, 176.
[20]) **Вукова преписка** VII, 39.
[21]) **Записи** XX, 336-337.
[22]) **Вукова преписка** VII, 64 и даље; Д. Вуксан, Споменица **Петра II**... 142—146 и 152—157; **Записи** XIX 329—335. **Историски записи** I, 12-22, итд.
[23]) **Записи** XX, 342.
[24]) **Вукова преписка** VII, 83.

крајем јануара 1850 у Трсту чак било чуло и да је умро.[25]) То тада није било тачно, али исто тако није било тачно ни Врчевићево писање Караџићу, да је Његош »са свијем оздравио.«[26]) Истовремено када Врчевић, Караџићу је писао и Вук Поповић о Његошевој болести. То је било у фебруару 1850 године. Поповић у своме писму од 26 фебруара каже Караџићу: »Владика је Црногорски са свијем оздравио. Оставио је пушење, а смрче табак, и не да већ никоме да пуши код њега.«[27])

Врчевићева и Поповићева обавјештења о Његошевом здрављу нијесу била тачна, јер је он баш у то вријеме тражио погодан стан у Котору, ради лијечења код которског љекара д-ра Голђина. То се види из Голђијевог писма Његошу, које је датирано у Котору 3 марта, свакако по новом календару, а то је 19 фебруара по старом календару 1850 године. Из Голђијевог писма види се, да је оно одговор на Његошево писмо »од прекјуче« и да је д-р Голђи и раније био обавијестио Његоша о тешкоћама да му нађе погодан стан у Котору, па то и сада понавља. Д-р Голђи наглашава, да сада, због »великог повећања трупа у садашњем ванредном стању, не може наћи у Котору за Његоша онакав стан какав би желио, а понуђени стан госпођâ Николић »није апсолутно за Вас«. По много је погоднији, ма да није много велик, стан код Луке Пешиказа. Д-р Голђи наводи ове предности тога стана: 1) прилично је близу стану д-ра Голђина, 2) има једну малу терасу, која је врло згодна онда када Његош не може изаћи из куће и 3) Пешиканова сестра могла би »бити у стању да учини све што Вам буде потребно, рачунајући и јело« — каже Голђи. Он је дознао да и у Прчању има једна празна кућа, али како мора одмах службено кренути за Пераст, не може ништа сигурно казати Његошу за ту кућу. Но д-р Голђи би био најзадовољнији, када би се Његош одлучио да остане у Котору, »да бисте ми били што ближе и да бих био што спремнији да Вас услужим у свему што би Вам требало«. Има још неколико имућнијих Которана који би жељели да Његош станује код њих, каже Голђи, али те станове љекар не препоручује Његошу, јер је њему »потребан не само стан, него и једна породица, која ће Вам указивати у свачему сталну помоћ, а што Ви не бисте могли добити код ових личности.« Д-р Голђи признаје, да би Његош могао имати много боље удобности у стану поменутога Пешикина, али он ипак каже Његошу: »Ако бисте се, пак, Ви, Преосвештени, хтјели задовољити мојим малим станом, ја Вам га нудим од свега срца и будите увјерени, да бих ја то уписао не само за част, него и за велико своје задовољство.« Ако се Његош ријеши да станује код д-ра Голђина, он обећава да ће се старати колико му год буде могуће, да Његош буде што задовољнији. Његош је у ово вријеме био много изнурен и болестан, што се може закључити по завршном пасусу Голђијевог писма. У томе пасусу Голђи препоручује Његошу, да крене за Котор преко Брајића, те да се један дан одмори у

[25]) **Вукова преписка** IV, 510.
[26]) **Вукова преписка** VI, 589.
[27]) **Вукова преписка** VII, 85.

Будви, јер ако би за један дан ишао од Цетиња до Котора би се одвише уморио и тај пут би му »могао бити од штете«.[27a])

Његош је мало касније послушао савјете свога старога љекара Голђина, те је већ 23 марта дошао у Котор. Он одмах сјутрадан, 24 марта, пише руском конзулу Гагићу о својој болести и нимало се не хвали својим здрављем. Његош, између осталога, пише Гагићу ово: »Ја сам јучер сашао у Котор, јербо веома страдам од прсих и промјена ми је воздуха учинила поболшање, а и доктори ми обећају да ће ми поправити здравље. Мени је веома теготан овај слазак био, али невоља брода не гледа« — жали се Његош Гагићу.[28])

О Његошевом доласку у Котор извијестио је одмах Вук Поповић Вука Караџића. Поповићево писмо нема датума, већ само на њему пише: »У Котору у очи Благовијести«. Љуба Стојановић је то писмо погрешно датирао, јер оно не може бити од 24 марта **1851**, већ од 24 марта **1850** године, пошто је Његош март 1851 године провео у Италији. Поповић је том приликом писао Караџићу о Његошевој болести ово: »Владики Црногорском опет се болест навратила, и синоћ је доље дошао да га лијечи један овђе ваљани љечник, кои није могао горје на звање његово поћи. С Његуша је кренуо по великој мећави, и једва је на ноге сишао. Кад сам га видио преко града проћи, зачудио сам се његовоме умору и блиједоме лицу... Прошлу ноћ сладко је спавао... Казао ми је да га прси боле, али немајући кашаљ рекао сам му, да се не плаши ништа... Чудо је замишљен, и познао сам да му је ум много уморен. Сверху овога говорио сам с' љечником, и рекао ми је, колико је сјутра да ће му наредити, што мање може да чита, пише и да говори, и да не излази из куће нити да много визита прима. Овога пута није му нешто мило остат у Котору, и преко сјутра иде у Перчањ стојати.«[28a])

Ако је Вук Поповић био добио тачна обавјештења, онда је Његош прешао из Котора у Прчањ већ 26 марта. Сасвим је вјероватно, да Његош није могао остати у Котору тога ради, што је у граду било много аустриске војске, о којој знамо из поменутога писма д-ра Голђина од 3 марта. Прчањ је међутим у близини Котора и которски љекар могао је лако и често посјећивати Његоша у Прчњу, а поред тога у Прчњу »је блаже поднебље, него ли игдје унутра од Верига у Которском заљеву« — каже један добар познавалац Боке Которске.[29])

О овоме погоршању Његошевог здравља писао је д-р Лазо Томановић, колико је мени познато, три пута. На једном мјесту пише ово: »С прољећа 1850... владика, који је био од дјетињства свога вазда узор здравља, један дан играјући на биљару стаде крв бацати! По савјету љекарском сађе одма на Прчањ, у вазда му милу Боку, да се лијечи. Тај први

[27a]) Цетињски архив (писмо је на италијанском језику).
[28]) Цетињски архив и **Споменица Петра II**..., 146-147.
[28a]) **Вукова преписка** VII, 106. — О Његошевом лијечењу у Боки у ово вријеме уп. и **Записи** XIX, 375-378.
[29]) Поп Саво Накићеновић: Бока (**Насеља српских земаља** књ. IX), Београд 1913, 397.

период болијести морао је врло озбиљан бити, јер велики болесник ту напише и свој завјештај 20 маја, па крене пут Италије, да тамо лијека тражи« — каже Томановић.[29a]) Од доласка у Прчањ до 12 маја Његоша је посјетио три пута Вук Врчевић, па 12 маја пише Вуку Караџићу да Његошево здравље »иде Богу фала све на боље«.[30]) Ова Врчевићева вијест сигурно није била тачна, јер не би Његош осам дана касније написао свој тестаменат, да се доиста добро осјећао и да је његово здравље ишло »све на боље«. Текст Његошевог тестамента до сада је објављен неколико пута, но мислим да неће бити сувишно да га и ја објавим у овоме чланку, тим прије што је до тих старих издања данас доста тешко доћи. Концепт тестамента, сав писан и поправљан Његошевом руком, сачуван је до данас у Цетињском архиву, те га је са тога текста објавио још 1926 године Душан Вуксан. Његош је свој тестамент писао старим правописом, а транскрибован његов текст гласи:

»Слава тебје показавшему нам свијет!

Хвала ти, Господи, јер си ме на бријегу једнога твојега свијета удостојио извести из зраках једнога твојега дивнога сунца благоволио напоити. Хвала ти, Господи, јед си ме на земљи над милионима и душом и тијелом украсио — колико ме од мога ђетинства твоје непостижимо величество топило у гимне божествене радости удивленија и велељепоте твоје, толико сам бијedну судбину људску са ужасом разсматрао и оплакивао — твоје је слово све из ништа сотворило, твоме је закону све покорно, човјек је смртан и мора умријети.

Ја са надеждом ступам к твојему светилишту Божественоме, којега сам свијетлу сјенку назрио јоште с бријега којега су мои смртни кораци мјерили — ја на твој позив смирено идем: или под твоим лоном (крилом — Р. Д.) да вјечни сан боравим, или у хорове безсмртне да те вјечно славим.

Ако ми се сада догоди да умрем,, овај начин послије себе остављам.

1. За насљедника мојега остављам Данила, Станкова сина а мојега синовца, њему остављам владичество како је од старине узакоњено у Црну Гору. Истоме Данилу свеколико моје и движимо и недвижимо (покретно и непокретно — Р. Д.) што имам у Црну Гору остављам, а препоручујем мојему брату Перу, да Данила у свачему како својега сина настavља доклен се Данил учини способан народом управљати.

2. Новци кои су ми у једном банку у Петробургу, од коих су облигацие у Мин(истарству) иностраних дјел, њих остављам Народу Црногорскоме, то јест да су народње, а добит од њих да прима Владика кои био и за исту добит да им купује праха да бране своју свободу, а гладне године да купује за исте новце жито и без паре и динара да га

²⁹a) Д-р Лазо Томановић: Петар II Петровић Његош као владалац, Цетиње 1896, 199; у два каснија Томановићева чланка (**Летопис** Матице српске за октобар 1925, 47 и д. и цетињски лист **Зетски гласник** од 27 маја 1934) погрешна је хронологија Његошевог одласка на лијечење у Беч и Италију.

³⁰) **Вукова преписка** VI, 593.

дијели сиротињи црногорској и брдској, али нико никада да речене новце не може из банка узети, но вјечно да у њему остају, само добићу да се ползују (користе — Р Д.)

3. За новце кои су ми у Бечу — 50 хиљадах фиоринах у Барона Сине, а толико управо у Г-па Тирке — добит с ове сто хиљадах фиоринах остављам родитељима и двијема сестрама, да исту добит уживају док су они четворо живи, а пошто ми се преставе и родитељи и обје сестре, онда паре остају за Народ Црногорски на исти начин како и оне што су у Банку (у) Петробургу, зато молим Министерство мојега Покровитеља, како бих се ја преставио да прими облигације од овијех новацах у Бечу и да пренесе исте новце код онијех у Петробургу, да не би погинуле јадном Народу Црногорскоме.

4. 50 хиљадах форинтих од рачуна од жита, које су ми у мојега брата Петра, нека их мој брат Перо раздава народу и купи од народа на онај лаки начин како сам ја уредио, а по смрти мојега брата нека се спреме у Петробургску Банку ђе су и прочи (други, остали — Р. Д.) мои новци, пак се нека с њином добићу поступа на исти начин како с добићу првијех, а у главу њину да нико не смије таћи, но нека вјечно у Банку стои да би се колико толико прискочило у нужду кукавоме, но у исто доба и витежкоме Народу Црногорскоме.

5. 40 хиљадах форинтих које су у каси гвозденој на Цетиње они се нека за нужде народње троше како виде мој насљедник и мој брат Перо.

Ко ишта од овога овђе уписанога преиначи био му црн образ пред људима и јаростни се Суд Божи над њим извршио за ту грдну неправду коју би пред лицем неба и земље учинио. Овај се тестаменат у оригиналу оставља у конзулат руски у Дубровнику за вишу сигурност и тачност.

На Перчању 20 маја 1850.

Владика Црногорски
С. р. П. П. Његош«[31])

Недјељу дана касније Његош је већ био на путу за Италију, јер је 27 маја био у Дубровнику. То се види и из једног Његошевог и из једног Гагићевог писма. Његош, наиме, није свој тестаменат из Прчња одмах послао конзулу Гагићу, већ га је собом однио приликом одласка за Италију. Тек када је дошао до Дубровника послао је тестаменат Гагићу, уз ово спроводно писмо, датирано »У Пристап Дубровачки 27 маја 1850«: »В(аше) Високоблагородије! Изволите примити овај мој тестамент. Ђе му је сигурније, одкуд би вјерније но отолен изашао, било у конзулат мојега Вис(оког) Покровитеља и код Вас мојега Пријатеља. Ако се догоди да ја умрем, молим да копије од истога пошљете у Црну Гору и Вашему началству, ако ли ја оздравим а Ви ћете ми га изволити

³¹) Цетињски архив и **Споменица Петра II ...**, 168-169. — Раније је објављен текст тестамента у листу **Шумадинка** за 1852 годину; код Лаврова (**Петръ II Петровичъ Нѣгошъ,** Москва, 1887, 199-201), Томановића (op. cit., 210-211), итд.

послати кад га заиштем овако запечатана.«[32]) Сјутрадан, 28 маја, Гагић је извијестио руско посланство у Бечу о Његошевој болести и путу. У своме писму Гагић каже, да је Његош дошао у Дубровник 27 маја »због свога изванредно поремећеног здравља« (»по причинѣ чрезвичайно разстроеннаго своего здоровія«, ту је остао око 6 сати, па је у 11 сати ноћу продужио (бродом) за Трст, одакле мисли поћи у Италију, да би тамо, по љекарским савјетима, употребљавао минералне воде и бање »ради поправке свога јако поремећеног здравља.«[33])

Колико је био забринут својим слабим здрављем, Његош није извијестио руског конзула Гагића ко ће га заступати за вријеме његовог лијечења ни док је био у Боки Которској (у Котору и у Прчњу), нити приликом проласка поред Дубровника. Он ће то урадити тек својим писмом од 4 јуна, када је већ био у Трсту. Тога дана послао је Гагићу ово кратко писмо: »Пошавши из Црне Горе за Италију да се лијечим, оставио сам на Цетињу да моје мјесто заступа у народним дјелима мој брат Перо Петровић, президент Сената, к којему, у одсуствију мојему, благоволите односити се у свему што би имали к мени односити се...«[34])

Ни двадесет дана није Његош провео у Италији, већ се морао вратити у Црну Гору. 24 јуна извијестио је Гагић руског посланика у Бечу о Његошевом повратку из Италије и претпоставља да су италијански љекари нашли код Његоша »неизљечиву туберкулозу«, па су га савјетовали да не употребљава никакве љекове, већ да се врати у своју земљу и уздржава се од разних јела и пића, па чак и од свих тежих умних послова, да по могућности продужи свој живот.[35]) О своме кратком бављењу у Италији и повратку у Црну Гору извијестио је Његош Гагића већ 26 јуна, па му каже: »Ево мене опет у Црној Гори. Не допуштише ми љекари италијански и тријестански ни да бање чиним ни да воде пијем, а велика запара италијанска веома ме бјеше ослабила, тако да не могах готово на ноге стати. Ја пожелих за некоје вријеме повратити се у своје отечество; многи ме томе и совјетоваше да се у родни климат повратим, да ако се штогод опоравим и док се вријеме мало олади, па снова да пођем у Италију. Ја узмем совјет од најбољи(х) љекара чим ћу се у то вријеме ја овдје видати. Ја сам сада доста слаб, али се надам, ако Бог да, скороме побољшанију здравља.«[36])

О овоме Његошевом путу у Италију и повратку из Италије има у ондашњој српској штампи прилично података. Њих је давно објавио Јеремија Живановић и потребно је важније навести. У једноме допису од 3 априла (1850) јављено је из Дубровника, да је »на жалост опет владика болестан«, али дописник додаје, да Његошева болест »није тако опасна, како се из прва говорило«. Док је био у Котору лијечио га је

[32]) Цетињски архив и **Споменица Петра II**..., 166-167.
[33]) Ровинскій: Петръ II..., 177; Томановић: Петар II..., 199.
[34]) Цетињски архив.
[35]) Ровинскій: Петръ II..., 177; Томановић: Петар II..., 199.
[36]) Цетињски архив.

д-р Петар Маринковић, »којега способност на далеко је чувена«. Када је кренуо из Котора за Италију испратило га је много народа, па један очевидац овако описује тај тужни испраћај: »Стекши се ту наш славни народ с каквом се тугом и жалости од милог свог господара растао и уз високе клисуре кући враћао, ко сведоком био није, себи лако уобразити не може.« Из тих дописа видимо, да је Његош на путу за Италију стигао у Трст 31 маја, а у његовој пратњи били су: секретар му Димитрије Милаковић, сестрић му Стеван Перовић-Цуца и војвода Новица Церовић. Из Трста је Његош отпутовао 1 јуна за Падову, преко Млетака. Дописник из Трста сазнао је био из Падове, да је Његош болестан од »запуштене назебе«, што се види — додаје дописник — по »кашљу, кијавици и ревматизму на десној страни врата«. На повратку из Падове Његош је већ 19 јуна кренуо из Трста за Котор једним аустриским војним бродом. По тим новинарским дописима излази, да је Његош »око 25. (јуна) био у Задру, па наставио пут за Котор и Црну Гору«, што је погрешно, јер се из раније наведеног Гагићевог писма од 24 јуна (6 јула) види, да је Његош још 23-ег ујутро пошао из Котора за Цетиње. У разним тадашњим новинарским дописима стоји, да је Његош доиста био јако болестан и да је мала нада на његово оздрављење.[37]) То потврђује један допис са Цетиња од 13 јула, у коме пише: »Наш господар Владика још једнако је слаб са здрављем, и све више и више губимо надежду његовог живота...«[38])

О Његошевом здрављу много су се интересовали и његови лични пријатељи. Руски конзул Гагић испитивао је о томе и Његошевог сестрића Стевана Перовића, који је тада био у Дубровнику ради учења италијанског језика. Гагићево интересовање помиње сам Његош у своме писму Гагићу од 21 јула, које гласи: »Кажева ми је мој сестрић Стефан, колико Вас и Вашу благородну фамилију интересира знати о мојему здрављу: то су чувства србска, чувства собратска, чувства искрености, коима су благородне душе задојене и њима се питају (— хране Р. Д.). — Ја сам јошт доста слаб — наставља Његош —, али сам много бољи него онда када сам имао удовољствије у Вашему поштеному дому бити, и чини ми се да ми иде неколико на боље.«[39]) Његошевим здрављем су се интересовала и друга лица. Тако архимандрит Иринеј Поповић пише Његошу опширно из Котора 2 августа и прва реченица тога прилично распалог писма јесте о Његошевоме здрављу. Она је сигурно овако гласила: »Благодарим Всемогуштаго, да Ваше (здравље) поправљати и перве силе добива(ти почели јесте)...«[40]) У ово вријеме будући Његошев насљедник Данило био је у Венецији (Млецима), па је и он тамо сазнао о погоршању Његошевог здравља. Тога ради он пише 6 августа из Млетака црногорском агенту у Котору Стефану Бјеладиновићу и обавјештава га, да је о Његошевој болести

[37]) Чупићева **Годишњица** књ. XXIX, 182-183; уп. **Годишњица** XIX, 161-162.
[38]) Чупићева **Годишњица** XIX, 162.
[39]) Цетињски архив.
[40]) **Цетињски архив.**

сазнао из Бјеладиновићевога писма упућеног Милаковићу како је Његош »за два три дана веома слаб био«, па наставља: »Кад сам видио да је рђав био тај је глас за мене убиточан био, но препоручујући се Вама и у напријед да нам што јавите за њега како је и у каквом се животу сад налази«. Његош је сигурно био послао Данила да мало »види свијет«, како се то обично каже у Црној Гори, јер при крају писма Данило каже Бјеладиновићу: »Ја се овде јошт задржавам, ма намјеравам брзо за Милан одити.«[41])

Тих дана Његош пише са Цетиња једно опширно и карактеристично писмо љекару Петру Маринковићу, који га је лијечно за вријеме његовог бављења у Котору и на Прчњу, од 23 марта до 26 маја. Писмо је од 10/22 августа и пошто је цијело везано за Његошеву болест и лијечење, доносим га скоро у цјелости:

»Ја нијесам јошт оздравио, али сам се добро поправио. У мојој болести ја сам и о смрти помишљао, него ова мисао ни мало мени шкодила није, но шта више зраке су ми душевне лакше кроз тијело проницале, како сунчане зраке кроз танке раздробљене облаке што лакше проничу. Моја је идеја међу небесима и гробницом смјело лећела и ја сам смрт овако разумјео: или је тихи, вјечни сан, који сам боравио пређе рођења, или лако путовање из свијета у свијет и причисљење бесмртноме лику и вјечито блаженство. Ја се ада нимало бојао нијесам, јербо у мени адска душа није, и ја Бога не претстављам као Нерона и Мухамеда **II**, но га претстављам по Његовом Величеству за духа превеличенственога — премилостивога својима тварима. Ја сам душу човеческу претстављао за неки тајинствени фокус, која, како се раздвоји од тијела, сине хитром зрачицом и запали бесмртни плам нашега вјечнога живота и блаженства на небесима. А наше јадно тијело што је? Угоштеније и попиранније земаљскога гада, — глибина од које се гади, — прашина са којом се вихорови ругају и играју: њом бистре источнике водене муте, њом сјајне зраке сунчане затмивају. И великога чуда: колико ми ово ништавило љубимо и колико нас интересује! Тијело је много ништавије но циклени суд — дајбуди изломљена стакла купе каљави Чифути и поменути (сик!) трговци те иј' продају, а наше тијело без душе низашто не служи.

Досадих Вам, но то је крива доброта Ваше душе коју сте ми открили. Хиљаду сам совјетника имао откако сам се разболио, но сам се највише Вашега совјета држао и данас се највише држим, јербо сам видио да из дубине познанства и благородне душе истјече. Неки су ме совјетовали да ништа не мислим — како ће човјек живјети а не мислити? Неки су ме совјетовали да очи на женски пол не окрећем, а човјек не може и са смртнога одра да очи не баци на красно створеније. Неки су ме совјетовали да фанеле на тијело ни мараме не носим: неки су ме совјетовали да двоструку фанелу на тијело и до уши обучем, па преко ње вунену мараму око врата да метнем! Неки су ме совјетовали

[41]) А. Александровъ: Матеріалъ и нѣкоторыя изслѣдованiъ по исторiи Черногорья, Казань 1897, 127.

да лежим потрбушке, а неки опет да лежим на плећа, неки на лијево а неки на десно...«[42])

Његошево здравље се тада доиста поправило, јер Маринковићу каже да се »добро поправио«, а 25 августа пише Вуку Караџићу: »Ја сам са здрављем, Богу фала, све на боље...«[43])

Рисански свештеник Вук Поповић, који је обавјештавао Вука Караџића о свим приликама у Црној Гори, извијестио га је детаљно и о Његошевој болести и лијечењу у Котору и на Прчњу, одласку у Италију и брзом повратку у Црну Гору. Поповићево писмо је од 23 септембра и ево његови важнији одломци:

»Ви сте у Ваша писма највише жељели чути за владику Црногорског како је. Он пошто је доље сишао, које у Котору које у Прчњу за три мјесеца лијечећи се све једнако је у тешкој муци био и доста би путах од јада рекао: »Камо срећа да се нијесам с Цетиња никуд мицао«. Главари црногорски видећи да се бори с пустом смрти заклињали су га да иде дома, придодајући: »да код туђина добра није« и свакако ћаше поћи, али му не даде рођак Ђорђе говорећи му: колико ради здравља, толико и ради образа да пође у Бање у Италију. Кад је с паропловом кренуо велико је кукање од Црногорацах било. Из његове својте људи су се били шакама у главу, а жене расплеле косе и гребле образе, па једногрлице удри у плач као да га укопаше. И он исти на растанку пљуштио је неколике сузе, и поздравио их је: »С Богом остајте, и живите у миру.« У Падови тек је први лијек узео пане у мртвило, а Новица Церовић помисли баш да умрије, подигне га и повиче: »бјежмо Господару за С(ветога) Петра, е умрије«, и одмах отоле кренуше, и кад је дошао у Трјест гувернатор Ниморен, да би прије и мирније дошао овђе, дао му је војени гвоздени пароплов, на коме је за 34 сахата долетио у Котор. Кад је с пароплова на суво изашао, да сте га виђели путем, како се са засуканим животом превијаше, заиста ћасте рећи да неће жив осванути. Исти његов први љекар био га је прекрстио. Сјутра дан рано попели су га на коња и одјахао је на Његуше код оца, и није већ хтио слушати приморске љекаре, ни од њих узимати смрдељаве љекарије, него се преда Богу и брату самоуку, који га с наравским домаћим љекаријама: медом и маслом, млијеком и скорупом виде и извида, и данас хвала Богу ево га читава и здрава, добро једе и добро спава, по пољу на ноге шета, и на коња јаше, и слободно као пријатељ честитајте му јуначко здравље; јер сам видио и читао његово писмо, у коме се пријатељу хвали, да је преболио са свијем, и да су му рекли: више да не иде у свијет, ни да лежи на узнак, ни да гледа на младе женске очи, па ће бити вазда здрав...«[44])

[42]) **Цјелокупна дјела Петра II Петровића Његоша** у редакцији д-ра Данила Вушовића, II издање, Београд 1936, 817-818 и Томановић: Петар II..., 199—200.

[43]) **Вукова преписка** VI, 370.

[44]) **Вукова преписка** VII, 92-93. — Поповић свакако пише Караџићу о Његошевом здрављу и на основи података из Његошевог писма Маринковићу од 10/22 августа.

Из наведеног Поповићевог писма ја бих закључио, да је д-р Маринковић Поповићу показао раније поменуто Његошево писмо од 10/22 августа, у коме је Његош са мало ироније навео своме добром пријатељу Маринковићу шта су му све разни љекари забрањивали да ради, јер је само из тога Његошевог писма могао Поповић сазнати за разне љекарске савјете Његошу, па и за Његошеву духовиту напомену, да по савјету неких љекара не смије чак ни очи окретати — »на женски пол«! Као што сам навео, Поповић пише Караџићу и то, да Његош »није већ хтио слушати приморске љекаре, ни од њих узимати смрдељаве љекарије, него се преда Богу и брату самоуку...« У једној ондашњој новинарској вијести такође се помиње Његошево лијечење од »некога самоука, кога је тога ради на Цетиње довео«.[45])

У Цетињском архиву постоји доказ, да је доиста Његош, по повратку из Италије, помишљао у тешкој болести и на помоћ љекара-самоука. Наиме 9 септембра 1850 г. Његош је извијестио Матију Бана о побољшању свога здравља, а пристао је да употреби и један лијек од некога самоука, који му је препоручио Матија Бан. Но у Цетињском архиву се није сачувало ни то писмо Матије Бана ни Његошево писмо од 9 септембра, те о садржини тих писама не могу рећи ништа, сем оно што се види о њима из другога писма Матије Бана. То Баново писмо јесте од 25 септембра, а чувало се у негдашњем Личном архиву краља Николе, који је код себе чувао све до краја 1915 године сва важнија документа старога црногорског архива. На овоме Бановом писму постоји напомена »Није за штампу«, која потиче свакако из времена краља Николе. Писмо је средином табака распало од влаге, јер је са осталим документима Личног архива краља Николе било закопано за вријеме аустриске окупације Цетиња током Првога свјетског рата, па сам тај распали дио текста допунио и тако допуњено транскрибовано писмо гласи:

»Свијетли Господару

Одговарајући на високопочитајено писмо Ваше Свјетлости од 9 септембрија имам част јавити Вам, да је вијест о побољшању Вашега здравља толико Књаза колико све наше главне Великаше особито обрадовала; али опет оно што кажете, да јошт страдате много од груди доводи ји у бригу. Ну, почем се Ви ријешисте употребити онај лијек о којем сам Вам ја споменуо у пређашњем мојем писму, надам се, паче држим готово за цијело, да ћете се скоро и од тога бола коначно ослободити. У чем се лијек састои не знам Вам казати, али знам, јер сам у посљедњем мојем путовању кроз Далмацију собственим очима увјерио се, како исти силно и пробитачно дејствује на разне болести које спадају међу грудне. Човјек кои притјажава тајну тога лијека јест католички поп, мој поуздан пријатељ, кои се неуморно занима љекарством, а биљословијем на особити начин. Један господин, којега је грудна

[45]) Чупићева **Годишњица** XXIX, 183.

болест била већ довела до таке јектике да су га сви љекари били оставили као неизљечима, реченим се је лијеком у најцветајуће здравље повратио. Једна дјевојка која је преко мјере пљува(ла) крви велики бол у грудма осјећала, почем се је с(ва)којаким љековима лијечила, овим је само могла о(зд)равити. Ја сам и њу и тога господина познао. Ист(и) ми је поп казао да је већ такови покушенија виш(е) учинио, те се о непромашености својега лијека коначно увјерио.

Али ето муке. Он је мени, као од дјетинства пријатељу, све то повјер(ио са тв)рдим обећањем да ћу тајну одржати; јер небу(дући пр)ипознати љекар, а поп, могли би доктори на њега скочити, тер га довести у велику неприлику, особито гдје је у Аустрији строго забрањено онима кои нису доктори докторију практицирати. Све оне што је до сада излијечио, видао ји је или из особитога пријатељства, или за добру награду, али и при тому увијек је пазио да ли је болестник такав човек на кога се може поуздати. При так(вим) обстојатељствама промислио сам да би Ви њему послали Вашега човјека од моје стране, али он не само што би се на мене расрдио, него би за цијело, у колико га ја познам, одбио човјека Вашега; говорећи да он не зна за никакву љекарију.

Дакле, ту се другчије не може прокопсати*) него да се ја тамо на кратко време вратим, мало по мало на ствар приправим га и к лијечењу Ваше Свјетлости наведем. Без мене ништа се неће урадити; а да ћу га ја за цијело приволити, ма на кои начин било, за то Вам добар стоим; дакле не сумњајте. Што се награде тиче, из моје главе нећу ништа да чиним, него Вас молим изволите ми јавити у првом Вашем писму коју му суму од Ваше стране могу обећати, а с њим ћу, то се већ разумије, уговорити, да ће примити уговорену награду само у случају ако (Вас) оздрави, иначе ништа.

Да вам пак (мен)е тамо пусте на кратко време нужно је да пишете К(њазу) да сам Вам ја за сада од преке нужде, јер, молим (Вас), немојте у овај пар јавити о чему се ради, него ћемо св(е од)крити почем оздравите. То Вас особито молим, пак (не) кажите ништа за тај лијек ни Вашим људма у Црној Гори, или, ако кои већ зна, нека много не разгласује. А пиш(у)ћи Књазу не заборавите препоручити, да мене главо(м) по(шаљу), а не кога у мјесто моје, и да ме пошаљу без о(кли)јева(ња), прије него наступи зима. Удостојте се Књажеско писмо у моје увити и са рец(епи)сом послати.

Почем сам Вам (п)исао све што је требало, друго (ми) не остаје него молити В(ас), да не примите ово моје предложење ладнокрвно, него (да) покушате и у овој прилици срећу, која се честократ (човјеку по)јави одакле се он најмање нада. Ја, почем сам ви(дио) собственим очима силу онога лијека, имам највеће по(вјер)ење да ћете истим оздравити и предварително радујем (се) у мисли да ћу Вас опет здрава и весела својему народ(у), будућности југославјанској и своим пријатељима

*) Успјети. — Р. Д.

повраћена видити. Само немојте ни часа почасити, јер болије(с)т све што је старија тим је тежа да се излијечи.

Свијетли Књаз, г. Илија*) и Книћанин наложише, да Вам доставим њихов почитатељни поздрав. Љубим Вам руку

У Београду 25. 7-врија 1850. понизни слуга
Матија Бан«[46])

Наде Матије Бана нијесу се оствариле и није видио Његоша »опет здрава и весела својему народу, будућности југославјанској и својим пријатељима повраћена«, већ је Његош мјесец дана послије пријема Бановог писма морао поново тражити лијека своме нарушеном здрављу. Свакако тога ради што се рђаво осјећао, Његош је кратко вријеме задржао на Цетињу крајем мјесеца септембра 1850 године своје ријетке госте: каснијег ђенерала Ђорђа Стратимировића, доктора Јулија Радишића, њемачког књижевника Кола и њемачког археолога Малцана.[47]) Стратимировић је касније описао тај свој долазак на Цетиње. Становао је у Његошевом двору, касније названом »Биљарда«, и често је био са Његошем. »Имао сам прилике да се дивим његовом узвишеном духу, разуму и патриотским осећањима. Али се он већ онда осећао слаб. Убрзано растење његовога тела — он беше шест стопа и шест палаца висок — беше створило диспозицију за плућну болест... Он се није варао о своме стању и највише је жалио многе велике идеје, које није стигао да изврши не само за Српство, него и за човечанство. Ја сам му саветовао да најпре проведе једну зиму у Напуљу, па ако не оздрави са свим, да дође у Беч да га лечи славни специјалиста за болести груди и срца, Д-р Шкода. Он ми то обећа. Ја се вратих у Беч дубоко забринут због стања у коме беше мој пријатељ.«[48])

Тих дана баш се Његош спремао да сађе у Боку Которску, јер 14 октобра извјештава поп Вук Поповић Караџића о Његошевом здрављу и каже, да ће Његош саћи у Котор »да зиму у граду проведе« чим пане први снијег на Цетињу, па му је и стан у Котору већ био спремљен. Но ни 28 октобра није био Његош напустио Цетиње, јер тога дана пише Поповић Караџићу да ће Његош саћи у Котор »до кои дан.«[49])

Његош је доиста почетком новембра сашао у Котор, а одмах је и Котор напустио, јер 6 новембра извјештава Гагић руско посланство у Бечу, да је јуче допутовао Његош на аустриском параброду у Дубровник и истога дана у вече продужио је преко Трста за Беч, гдје мисли да се савјетује са тамошњим љекарима због свога слабога здравља.[50]) Неколико дана задржао се Његош у Трсту, јер 12 новембра пише Гагићу из

*) Гарашанин. — Р. Д.

[46]) Цетињски архив. — Ма да је писмо до сада објављено неколика пута (**Зборник у част Богдана Поповића,** Београд 1929, 140-141; **Записи** XV, 131-132; **Историски записи** I, 204-205), мислим да није сувишно и у овоме чланку.

[47]) Чупићева **Годишњица** XXIX, 184; упор. **Вукова преписка** VII, 101-102.

[48]) Д-р Владан Ђорђевић: Црна Гора и Аустрија 1814-1894, Београд 1924, 53. (до Стратимировићевих **Мемоара** нијесам могао доћи).

[49]) **Вукова преписка** VII, 102 и 103.

[50]) Цетињски архив.

Трста, да примљени новац из Русије (7.531,98 рубаља у сребру, односно 14. 313 фиорина) пошаље на Цетиње брату му Перу, претсједнику Сената, јер ако би их Гагић задржао код себе на Његошево расположење, како му је био рекао приликом проласка кроз Дубровник, могло би нестати на Цетињу »новацах за плате народним чиновницима.« Истовремено је Његош молио Гагића, да преко тршћанског трговца Бајовића пошаље Његошу, када дође, само интерес са новаца које је уложио у Петрограду, што је Његошу, наравно, требало за трошак око лијечења у Италији.[51])

Његош се у Бечу задржао до почетка мјесеца децембра. Ту се, природно је, савјетовао са стручним љекарима о своме лијечењу, али је истовремено извршио и једну значајну мисију, јер је успио да измири патријарха Рајачића са будимским владиком Платоном и другим архијерејима, а изгледа да је највише тога ради и свраћао овом приликом у Беч, па је 3 децембра отпутовао из Беча за Напуљ ради лијечења.[52]) 6 децембра Његош је стигао у Трст, па је преко Млетака продужио за Јужну Италију. Из Млетака је отпутовао 19 децембра за Милано, а одатле 22 децембра за Ђенову. Ноћу између 28 и 29 децембра (9 и 10 јануара 1851 г. по новом календару) стигао у Рим, а 5 (17) јануара 1851 године већ је стигао у Напуљ.[53])

Са тога пута Његош се јавио Вуку Караџићу једним опширним писмом из Млетака. Писмо је од 13/25 децембра 1850 године и Његош у њему детаљно описује свој луксузни стан у хотелу »Императоре д' Аустрија«, па каже и ово» Можете ли вјеровати, да ме ова дивна квартијера готово на поли мање стоји неголи онај погани вигањ у Бечу код »Римскога императора«! Истина је да је љетос за ову исту квартиру неки дука италијански плаћао на дан сто франаках, али једно су дуке европејски, а друго без отачаства разђерани Срби« — додаје болесни и увијек мислећи на своје неослобођене сународнике Његош. Из тога се писма види и то, да је Његош доиста био јако болестан, јер ма да је тек био навршио 37 година живота и сигурно био добро обучен, ипак је у путу много претрпио од хладноће. О томе сам Његош пише Караџићу ово: »Ево ме у Млетке! Боже мој, какву сам велику промјену у кратко вријеме оћутио и видио: оно јутро кад пођем из Беча умало се до Љубљане не смрзнем; послије три-четири дана пођем сухим из Трнјеста пут Млетаках, преко Крањске и Горњега Фријула, да мећава очи извади — ни помагај кола ни хаљине, но дрхти те дрхти беспрестано.« Пошто се мало одморио од пута и угријао, Његош се и боље осјећао, па се при крају писма хвали Караџићу да је ипак »са здрављем доста добро«, а напомиње и то, да му је све »пријатнији воздух« што се примиче југу.[54])

[51]) Цетињски архив.

[52]) Чупићева **Годишњица** XXIX, 184; упор. Томановићеве чланке, наведене у напомени број [29]а).

[53]) Чупићева **Годишњица** XXIX, 185 и **Записи** IX, 153.

[54]) В. Богишић: Једна руковет из Вукове преписке — дубровачки "Srđ" од 31 марта 1903, 295-298.

Бављење у Напуљу доиста је користило Његошу и у једном допису из Напуља чак пише, да је Његош »савршено оздравио и скоро ће га његова јуначка постојбина у своме кругу здрава и весела видети.«[55]) у Напуљ му се тада шаљу писма и из Дубровника и са Цетиња. Руски конзул Гагић тамо му шаље 21 јануара извјештај о пријему три мјенице на суму од 2.898,35 рубаља у сребру (»1.000 червонцевъ“) на име помоћи из Русије за 1850 годину, те је мјенице послао у Трст трговцу Бајовићу да их прода и новац достави Његошу у Напуљ или гдје му он нареди. Сјутрадан је Гагић извијестио своје претпостављене, да је поменути новац послао Његошу у Напуљ, јер је он скоро тамо пошао ради поправке свога здравља и наредио му је, да му тамо шаље сав његов новац.[56])

Баш негдје тих дана, пошто се мало освјежио и опоравио у Напуљу, Његош је пошао да разгледа Рим и његове многобројне старине и знаменитости. То се види из његовог опширног писма од 31 јануара, које шаље из Напуља тршћанском учитељу Владислављевићу. Сам Његош у писму каже, да је у Риму био шест дана и да се повратно у Напуљ »ево неколико дана«, па послије детаљног излагања својих утисака са пута додаје и ове ријечи: »Ја знадем, да ја и моје здравље Вас много интересирамо. Слава Богу, ја са здрављем све на боље идем.«[57]) Тада се Његош јавио и на Цетиње своме брату Перу, али се то његово писмо није сачувало. Постоји само Перов одговор Његошу од 2 фебруара. У писму Перо Томов, претсједник Сената и замјеник отсутнога Његоша, опширно излаже Његошу прилике у Црној Гори, поздравља цуцкога сердара Андрију Перовића, Његошевога зета и пратиоца на његовом путу кроз Италију, па каже и ово о Његошевом здрављу: »Примили смо јуче Ваше писмо из Напуле и с великом радости разумијемо да се, благодарећи Богу, у добром здрављу находите, а нама је највећа утјеха чути за Ваше здравље. Овамо, заваљујући Богу, све је здраво и мирно, како сте и оставили... Молимо Вас да ни често пишете за Ваше здравље како се налазите, докле, ако Бог да, овамо здраво дођете... Поздрављају Ве сви сенатори и главари кои се овдје често намјерају и свијема је радосно било чути оно Ваше писмо кад смо им га читали.« Сјутрадан, 3 фебруара, послао је Његошев секретар Милаковић са Цетиња једно писмо Његошу у Напуљ, које је било дошло на Цетиње »поодавно«, али му га није могао раније послати тога ради, што се на Цетињу до тада није знало, да ће Његош провести зиму у Напуљу. 4 фебруара Његош се јавио из Напуља и барону Сину, који га 15 фебруара извјештава из Беча о пријему писма, изражава радост што је Његош здраво стигао у Напуљ и не сумња, да ће италијанска клима доста допринијети побољшању његовога здравља.[58])

Његош је у Напуљу примио и од Гагића послати му новац, о коме је било ријечи у наведеном Гагићевом писму од 21 јануара. Извјештај

[55]) Чупићева **Годишњица** XXIX, 186.
[56]) Цетињски архив.
[57]) **Цјелокупна дјела Петра II** ..., 826.
[58]) Цетињски архив; уп. **Историски записи** I, 206-207 и 323.

о пријему и признаницу послао је Његош Гагићу 8 фебруара. Ма да је био болестан и на лијечењу, Његош се ипак више бринуо о народним потребама, но о своме здрављу. То се види из ове завршне Његошеве реченице: »Милије би ми било да сте послали речену суму на Цетиње, јербо се боим да не нестане новацах, а ја и да ми овамо нестане могу наћи у зајам, али њима ако нестане мучније им је.«[59]) У Напуљ му шаље брат и замјеник Перо Томов и своје писмо од 23 фебруара. Поред описа прилика у Црној Гори и Херцеговини и извјештаја о пријему олова, салитре и сумпора од Спиридона Гопчевића, Перо додаје и ово Његошу: »Друго ново немамо ништа, него Вас молимо, да ни пишете за Ваше здравље како се налазите и кад сумајете овамо, ако Бог даде здравља, да ни пишете, е ће то нас и вас народ веома обрадовати.«[60])

25 марта Гагић је примио из Русије једну мјеницу на суму од 1.997,50 рубаља у сребру и одмах ју је послао у Трст ради промјене и наредио да се примљена сума пошаље Његошу у Напуљ. Истога дана Гагић је извијестио о томе Његоша, напомињући у писму, да је поменута сума једногодишњи проценат на новац који је Његош уложио у Русији, а о коме је било ријечи у Његошевом тестаменту. 12 априла Његош је из Напуља извијестио Гагића о пријему новца и послао му је на исти признаницу.[61])

Његошево бављење у Италији током марта и априла 1851 године детаљно је описао Љубомир Ненадовић. Ко жели да упозна и здравога и болеснога Његоша мора прочитати Ненадовићева **Писма из Италије**, која је он, углавном, сва посветио Његошу. Ја ћу такође навести неколико мјеста из те драгоцјене Ненадовићеве књиге, јер би без тога била непотпуна слика о Његошевој болести. Ненадовић већ своје друго писмо из Италије, датирано у Напуљу мјесеца марта 1851 године, почиње овим ријечима: »Нећу ти више писати о лепоти Неапоља и његовог залива... Нашао сам овде на једну српску, важну и живу знаменитост. Овде је Владика Црногорски. О њему ћу ти од сада више писати, него о целој Италији.« То своје обећање Ненадовић је часно испунио и скоро цијела његова **Писма из Италије** говоре о Његошу, чиме је Ненадовић неизмјерно задужио свој народ.

Његошев перјаник Вукале случајно се срио са Ненадовићем у Напуљу и одмах му је саопштио, да је Његошу »ова блага неапољска клима зимус врло добро чинила, — али је, вели, још слаб; несрећни кашаљ често му се повраћа, а и књиге (писма — Р. Д.) му грдне стижу шта Омер-паша у Босни ради, па је често (и)једак и зловољан.« Кад је Ненадовић дошао да се претстави Његошу нашао га је гдје сједи према једној оџаклији у великој ниској столици, у црногорским хаљинама и са црногорском капом на глави, а у руци је држао гвоздене машице и њима поправљао ватру. Послије упознавања Његош је претставио Ненадовићу и цуцког сердара Андрију Перовића и рекао му је: »То је

[59]) Цетињски архив.
[60]) Цетињски архив; уп. **Историски записи** I, 208.
[61]) Цетињски архив.

мој зет! (сестра му је за њим). Повео сам га да ми се нађе ко гођ свој, ако би ме ова несретна болијест удавила у овом туђем свијету.«

Болесном и изнуреном Његошу чак је и једна кришчица поморанџе изазивала кашаљ, само ако није била сасвим слатка, а шкодило му је и када говори, па »често по неколико сати сједи у својој великој столици и ћути.« Тако болестан врло ријетко је читао, а још ређе писао, те би му Ненадовић нешто причао или читао новине или неку књигу, а играли су и шаха, ма да је болесни Његош за ту игру имао мало стрпљења. Његош тада није пио никакво пиће, а и јео је врло мало, те му је најглавнија храна била грожђе. Но и тако болестан и зловољан, свакога је задивљавао својом ријетком интелигенцијом и сјајним духом. Један хладни енглески лорд отворено му је признао, да му је милије што је видио и познао Његоша, него — Напуљ! Када је овај Енглез замолио Његоша да му напише неколика стиха испод своје слике, коју му је поклонио, Његош је испод слике потписао само своје име и исту пружио енглеском лорду са овим ријечима: »Моји су стихови жалосни; ја их не пишем више! — Ја пред собом видим гробну плочу, на којој стоји написано: Овдје лежи Владика Црногорски; умро је, а није дочекао да види спасење својега народа...«

Сигурно су били врло ријетки дани у којима се Његош добро осјећао. То нарочито наглашава Ненадовић, јер за један мартовски дан пише сљедеће: »Владика је тога дана био ваздан необично ведар и весео. Заборавио је тога дана своје домаће бриге и злопатње свога народа; заборавио је био каква страховита болест у његовим грудима станује.«

Свако олакшање болова и повољније расположење Његош је искоришћавао разгледањем многобројних културних споменика по Италији. Чак се пењао и на Везув и напорним путем до кратера »су га носили по четворица наизменце, у направљеној за ношење великој столици. Лекари су му саветовали да не иде на Везув, јер због своје болести, не би требало да се излаже таквом трудном путу. Он се ипак пео. Није могао одолети да не види кратер на Везуву... Владика ми се жалио — каже Ненадовић —, да му је пењање на Везув, нарочито сумпор на Везуву, шкодио његовим болним грудима.« Није потребно наглашавати, да је Његош радо и често обилазио италијанске музеје и галерије слика, када је болестан излазио и на Везув. »Владика не мари да види мноштво ствари; он гледа само што је најлепше и најређе. При оном што му се допадне он се дуже задржи и пажљиво посматра. Укус му је леп и нежан. Где се он заустави, ту застане много гледалаца. Која му се слика допадне, узме столицу и седне пред њу, па је дуго посматра. Ја прођем кроз неколико соба и у њима прегледам стотине предмета, па се вратим к њему, а он још седи пред оном сликом која му се допала« — признаје искрено Љуба Ненадовић.

У априлу мјесецу пошао је Његош из Напуља у Рим, да заједно са Ненадовићем разгледа његове знаменитости. Прегледали су Цркву Светога Петра, Ватикан, Пантеон, Квиринал, Форум, Колосеум итд. Док је многе ноћи у Напуљу Његош морао провести сједећи у столици због

јаког и тешког кашља, у Риму га је послужило »и добро време и добро здравље. Од како смо овде није било облачнога дана, нити се Владици враћао кашаљ« — биљежи Ненадовић. »Поред свега многога ходања и вожења нигде се није потужио да је уморан или да није могао спавати«. Прегледавши Рим пошли су у Чивита Векија (недалеко од Рима), гдје је провео своје крсно име Ђурђевдан (23 априла/5 маја), а одатле су пошли бродом за Ливорно. Одмах по изласку из пристаништа таласи су почели јако љуљати брод, те Његош није могао поћи без Ненадовићеве помоћи из салона до своје кабине, »где је одмах легао у постељу. Није му било добро. Љуљање лађе смутило га. Морска болест, којој је јако подложан, већ му (је) почела досађивати.« Путовали су бродом цијелу ноћ и Његоша је стално мучила морска болест, те цијеле ноћи није могао спавати, »него је само лежао, жмурио и ћутао. Ђуко га је често обилазио, али се свагда, одмах, ћутећи, полако враћао. Сердар Андрија обилазио га такође неколико пута, и свагда, кад је Владици дошао, звао га: »Господаре, Господаре!« — И Владика отвори очи и одговори: »Шта је, чоче?« — »Спаваш ли?« — »Не спавам!« — »Ја ти не могу помоћи!« — »А ја једнако мислим да ми можеш помоћи и то манито море утишати, ма не хоћеш!« — одговори му Владика и слатко се насмеје. — Сердар се врати, и пошто ми исприча шта му се догодило, рече: »Е ја му не смијем више ићи!« — И тако до Ливорна није га више питао: спава ли?« — додаје Ненадовић.

Тако изнурен, одмах по изласку из брода, Његош је пожурио да се у гостионици одмори, а послије одмора иде жељезницом до Флоренције. Ипак је у путу свратио да види познати криви пизански торањ. Гледајући то мајсторско техничко дјело старо 700 година и разговарајући о његовом градитељу, Његош је у шали додао: »Ово његово криво дјело прославило га: да је што право учинио, одавно би га род човјечански заборавио!«

У Флоренцији је Његош разгледао све градске знаменитости и галерије слика. Да би се могао слободно кретати, овдје није носио црногорску народну ношњу, већ је »био обучен у цивилним, талијанским хаљинама«, али поред све његове жеље да остане непознат сјутрадан је знао цио град о његовом доласку, а мјесне новине су забиљежиле његов долазак и гостионицу у којој је отсео. »Гомиле света свагда је било пред гостионицом, кад смо излазили да седнемо у кола. Свак је желео да види »принципа од Монтенегра«...« — каже Ненадовић. Ту су се растали Његош и Ненадовић, јер се Његош са пратњом вратио у Ливорно, а Ненадовић је остао у Флоренцији. Ненадовић је био уз Његоша све док је кренуо воз. При самом кретању воза Његош је звао Ненадовића и замолио га, да пише на Цетиње »да се кренуо из Флоренца и да је добро са здрављем.« Своје XVIII писмо, у коме износи тај растанак, Ненадовић датира: »У Флоренцу — маја 1851«. Тај растанак је могао бити најкасније самим почетком маја, јер је Његош 4 маја већ био у Трсту. Ја вјерујем да је растанак с Ненадовићем могао бити и неколика дана раније, јер ми изгледа да код Ненадовића не морају датуми бити сасвим поуздани, пошто је он касније писао своја **Писма**

из Италије. То закључујем на основи V Ненадовићевог писма, које он датира »У Неапољу — **марта** 1851« и у њему стоји: »Тако сам остао и Ускрс провео овде«, а католички и православни Ускрс 1851 године били су истога дана: **20 априла по новом, 8 априла по старом календару.**

Иако му је клима у Напуљу користила и требало му се још лијечити, Његош је прије времена напустио Италију сигурно због турских припрема за напад на Црну Гору. О тим припремама он је знао још почетком новембра 1850 године, јер му је 31 октобра руски конзул Гагић послао овај извјештај: »Мјесец дана тому назад био је овди један турски инжењер, полковник »Али-Риза-Беј«, под предлогом да развиди неку малу разницу на граници турској близ(у) Дубровника и Котора. Но права и озбиљска његова мисија била је да сазна и да се добро извијести о положенију Црне Горе и њене окружности, о чем је он највише настојао и у пијанству његовом једанпут изустно се австријскому комисару, да је план операције сочинијо, кои ће предати сераскеру Омер-паши, да га овај по султанској заповиједи изврши на прољеће против Црне Горе, — утверждавајући да се је Порта сасвим ријешила под своју власт покорити Црну Гору, да би у Херцеговини и Албанији удобније могао утврдити своју власт и со тим умалити или сасвим уништити силно влијаније (утицај — Р Д.) руско на турске поданике — Славјане. — Десет дана тому назад отправио се речени инжењер одавде у Босну к сераскеру. Омер-паша сбира у Босни рекруте и обучава их тактики и говоре, да врло добро у тому напредује. Њему је заповијеђено, да у Босни и Херцеговини устрои до тридесет полкова. — Ја сам о свему овом у своје вријеме јавијо мојему Начаљству и за дужност почитујем исто и вашему Високопреосвјаштенству за благовремено сообштити.«[61a])

Његош добио узнемиравајуће вијести и са Цетиња. Видјели смо, да га је Перо Томов извијестио 23 фебруара (1851) о набавци олова и других ратних потреба, а о томе истоме пише му и 31 марта. Перо чак заборавља да пита Његоша за здравље, већ му само пише о разним потребама за рат и препоручује му да набави једну машину »којом би се овоме праху могао дати гланц — глазура, зашто би бољи био поради умидеце« (влаге — Р. Д.), па му каже и то, да је дошао на Цетиње миридитски (арбанашки) капетан Марко Пренк-Леш, који ће ту чекати Његоша. Ускоро иза тога примио је Перо Томов Његошево писмо од 16 марта, које није сачувано, па које му одговара 5 априла. Из Перовога одговора се види, да је Његош тражио опширан извјештај о приликама у Херцеговини, па му Перо и шаље тражене податке и наводи му да на Цетињу набављају разне потребе, а набавили су тих дана и »1600 зрнах од топа, а и остало доћи ће брзо.« У почетку, пак, писма Перо пише: »Господару! Премилостиво Ваше писмо од 16 марта примили смо, из којега видимо како ни пишете да Ви нећете за сада овамо, но да ћете чињети морске бање. Ви сте нам у прво Ваше писмо писали да сте са свијем оздравили, које и у ово повторавате: али је нама то за чудо и Ваша писма

[61a]) Цетињски архив.

доводе нас у сумњу о Вашем здрављу како нам пишете е ћете чињети бање, и с овијем садашњијем писмом бачили сте нас веома у велику бригу, јер ми држимо да сте Ви веома слаби. Зато бисмо ми Вас молили — не из какве нужде да имамо, него из велике жеље и бриге што имамо ми и васколик народ —, ако се иколико Ваше здравље поправило, да бисте се скоро за овамо упутили. Овамо је међу нама Црногорцима све мирно и добро, изван што свако жели Вас час прије виђети ...«[62]) Ова Перова писма морала су ипак забринути Његоша, а то се види и из Његошевог писма Гагићу од 12 априла, којим га извјештава о пријему послатог му новца, а које сам раније навео. У томе писму Његош каже Гагићу и ово: »Чујем са стране да се спремају туче османске за Црну Гору, знадем и сам да нас мимоћи неће, у каквоме ће степену бити то ћемо виђети.« Тада се сигурно Гагићу догодио неки смртни случај у породици, јер у наставку свога писма Његош додаје: »Да није мојега доброга и искренога Гагића посјетила жалост, он би мене чистије од свакога о томе извијестио.«[63])

Даља Перова писма (од 12 и 26 априла) такође су морала узнемиравати Његоша, јер му он у њима детаљно јавља о приликама у Херцеговини и Арбанији, о разним црногорско-аустриским пограничним питањима и затегнутим односима, о сукобу Куча са Турцима, којом је приликом било ударило око 8.000 турских војника из Арбаније на Куче, итд. У једноме од тих писама (од 26 априла) Перо изражава чуђење, што нема никаквога писма од Његоша, нити одговара на већ послата му писма, па га моли да на иста одговори, »а особито Вас молимо — продужује Перо — пишите ни како сте са здрављем и кад ћете овамо.«[64])

Његош на та Перова писма није ни могао одговорити, јер је напустио Напуљ 12 априла, пошавши из Напуља лађом за Рим. Из Рима је дошао у Чивита Векију, у коме је прославио 23 априла своје крсно име Ђурђевдан. Одатле је пошао у Ливорно, па је обишао Пизу и Флоренцију и вратио се у Ливорно. Из Ливорна је пошао за Венецију, идући преко Ђенове, Турина и Милана.[65]) На Цетињу су се надали да ће Његош из Италије доћи у Црну Гору, јер у једном ондашњем допису са Цетиња пише: »За господара нашег владику чујемо да се у добром здрављу находи; а да ће по воскресенију (Ускрс 1851 године био је 8 априла — Р. Д.) кренути се пут отечества нашег, то се само за сад тако мисли«. Кратко вријеме иза тога опет у једном допису са Цетиња читамо: »Његова светлост господар владика црногорски 12. Апр. кренуо се из Неапоља пут свога отечества. Народ се вести овој одвећ обрадовао, и жели га час пре здрава и весела у средини својој видити«. Убрзо су и на Цетињу сазнали, да Његош неће одмах доћи на Цетиње, јер у мају мјесецу дописник са Цетиња јавља **Србским новинама** сљедеће: »Данас смо добили радосну вест, да је његова светлост наш господар

[62]) Цетињски архив.
[63]) Цетињски архив.
[64]) Цетињски архив; уп. **Историски записи** I, 323-328 и II, 68-69.
[65]) Чупићева **Годишњица** XXIX, 186.

и владика 4. маја из Напоља дошао у Трст, и да ће отуда опет наставити пут свој у Беч. Чувши да му се поправило здравље, то је силно дејствовало на срца верни наши горштака, ниједне душе међу нами није било, која при овој радосној вести није са сузама на небо погледала и свевишњему из сви душевни сила благодарила, што нас је великим и жељним овим даром обдарио. Народ наш врло добро зна, да, ма где наш господар находи се, стара се о напретку и части отечества нашег, и да у свакој прилици, где би се на благостање наше клонило, труд не штеди свој.«[66])

Из Трста је Његош пошао за Беч, у који је стигао 11 маја, те ће се у Бечу задржати све до почетка мјесеца августа.[67]) Његошев одлазак за Беч није био изненадан, како би излазило из наведених дописа са Цетиња, али је лако могуће, да Његош о тој својој намјери није благовремено извијестио свога брата и замјеника Пера Томова. Да је Његош раније одлучио да иде у Беч, а одатле у Петроград, види се из оригиналног писма руског посланика у Бечу барона Мајендорфа Његошу, које је од 28 априла (10 маја). Тим писмом посланик извјештава Његоша (мјесто пуне адресе при дну прве стране пише само: »Его Свят(ѣйше)ству П. П. Његошу«, те је сигурно писмо чекало Његошев долазак у Беч) да је саопштио државном канцелару Његошеву жељу да дође у Петроград, те је посланик добио канцеларов извјештај о царевом решењу по овом предмету. Цар сматра да је болесном Његошу некорисно предузети тешки пут до Петрограда, када тај пут неће ништа повећати »обичну пажњу и бригу његову о користима црногорских народа«. Ако се ради народне користи укаже Његошу потреба да ступи у тјешње односе са руском владом, то ће посланик радо помоћи Његошу све што је у могућности да уради.[68]) Љуба Ненадовић каже, да је Његош дошао из Италије у Беч у љето 1851 »да се састане с царем Николом, који тада беше у Олмуцу, да иште помоћи и заштите против Омер-паше, који се спремао да завојшти на Црну Гору. Но цар Никола, ваљда због тадашње своје источне политике, не хте га примити.«[69]) Познато ми је да је руски цар био у Оломуцу мјесеца јула 1851 године.[70]) али нијесам могао утврдити тачно дане његовога боравка у томе мјесту, па не могу поуздано казати, да ли је Ненадовић могао помјешати Његошеву жељу да иде у Петроград са његовом жељом да га цар прими у Оломуцу.

Када се има у виду Његошева болест, па његов напоран пут од Напуља до Беча, затим одбијање рускога цара да Његош дође у Петроград, а ако је тачно још и код Ненадовића наведено царево одбијање да прими Његоша за вријеме свога бављења у Оломуцу, онда се не треба чудити што се баш тих дана погоршало здравље болеснога, осјетљивог и увријеђеног Његоша. На Цетињу се сазнало за погоршање

[66]) Живаљевићево "Коло" од 16 октобра 1901, 441-442.
[67]) Чупићева **Годишњица** XXIX, 186.
[68]) Цетињски архив; уп. **Историски записи** I, 329.
[69]) Љубомир Ненадовић: О Црногорцима . . . , Београд 1929, 139.
[70]) А. Дебидур: Дипломатска историја Европе, Београд 1934, књ. II, 107.

његовога здравља већ крајем мјесеца јуна, те су одмах упућени у Беч секретар Димитрије Милаковић и Видак Бошковић, који су 30 јуна кренули бродом из Котора за Трст.[71])

Многи су се у Бечу интересовали Његошевом болешћу, па су неки од његових пријатеља и посјетилаца оставили о томе и важне податке. Раније поменути ђенерал Стратимировић био је дуго уз Његоша за вријеме његовога боловања у Бечу и о томе је оставио важне податке у својим мемоарима. Но како је он много касније писао своје мемоаре, свакако му је омашка када у њима каже да је Његош »у априлу« прешао из Беча у Хицинг, а омашка је код Стратимировића и у томе, када пише да је Његош у Хицингу живио »неколико месеци«. Послије ових напомена ја ћу навести Стратимировићев опис Његошевог доласка у Беч и његовог лијечења. Пошто је описао раније поменути свој долазак на Цетиње и казао о Његошевом лијечењу у Напуљу, Стратимировић овако наставља своје излагање о Његошу: »Доцније дође Његош у Беч. Ја сам му погодио стан у хотелу код »Златног јагњета«, у Пратерској улици, и ја сам га дочекао на железн(ичкој) станици. Наше виђење беше за ме жалосно изненађење. Напрезања на путу беху погоршала плућну болест и у Трсту је претрпео крвоплитење из груди (Blutsturz), које га је тамо задржало неколико дана. И ако су га тамошњи лекари одвраћали од даљег путовања, ипак он није хтео да остане, јер му беше хитно да дође до Шкодине дијагнозе о његовом стању.« Стратимировић је допратио Његоша са жељезничке станице до хотела, а на Његошеву молбу и он је неко вријеме живио у истоме хотелу, те је тако постао Његошев »драговољни болничар«, дајући му и потребне љекове. »Његово стање беше тако мучно да никако није могао лежати, а готово да није могао ни спавати« — каже Стратимировић. Д-р Шкода се својски заузимао за болесног Његоша, али је помоћ била немогућа, јер је Његош већ био добио поред туберкулозе и проширење аорте, те »ни наука ни нега не могоше помоћи ономе који је био осуђен на смрт«. По савјету д-ра Шкоде Његош је пресељен из Беча у једну вилу у Хицингу (предграђу Беча), гдје су га д-р Шкода и Стратимировић свакидневно посјећивали. На Његошево наваљивање д-р Шкода му је казао праву истину о опасној болести, те му је тражио обавјештење и о томе, може ли живјети док се поврати у Црну Гору, јер није желио да умре у туђини. »Ако се буде чувао од сваког узбуђења и ако се буде хранио само млеком онда хоће«, одговорио је, по Стратимировићевом наводу, д-р Шкода Његошу. »И он је одиста стигао на Цетиње, куда су га из Котора на рукама изнели. Умирући стигао је у своју резиденцију. Његова јуначка енергија пркосила је и самој смрти« — каже Стратимировић.[71a])

Боловање Његошево у Бечу описао је и Љубомир Ненадовић, који се по повратку из Италије нашао са болесним Његошем и у Бечу. »Неко време Владика се са здрављем прилично осећао — пише Ненадовић.

[71]) Чупићева **Годишњица** XXIX, 187.
[71a]) Д-р Владан Ђорђевић: Op. cit., 53-55.

Болест у прсима није ишчезла, али се беше притајала. Седео је у хотелу код »Златног јагњета«... Сваки дан извозио се Владика у варош и у шетњу; покаткад звао ме те сам и ја ишао с њим... Једно јутро перјаник његов Вукало, са сузама у очима, дотрча к мени: »Хајде брзо, уоће господар да умре!« Јак кашаљ беше му дошао, и после сваки дан досађивао. Доктор Шкода, који је долазио и лечио га, нареди те се пресели из гостионице у другу кућу, у истој улици. Требала му мирноћа и тишина; зато испред куће на улици морало се неколико кола сламе растрести, да се не чује да кола пролазе. Дању је помало спавао, а ноћу никако; непрестано је кашљао. Ретко је кад у постељу хтео лећи; лакше му је било седети у великој столици«. Даље Ненадовић пише, како су код Његоша стално били доктор Јулије Радишић и познати бечки литограф и фотограф Настас (Анастас) Јовановић, а повремено је долазио и Бранко Радичевић. Ови и други Његошеви посјетиоци често би разговарали, док је болесни Његош жмурећи сједио »у великој столици насред собе, са устуреном главом«. Једнога дана био је тако болестан, да му је било боље тек када су му, по његовој жељи, пустили крв. »У Бечу беше велика врућина, запара и врло загушљив ваздух — продужује Ненадовић. Лекари нареде те се Владика пресели у Хицинг код Шенбруна (предграђе Беча — Р. Д.). Нису му допустили да се вози колима, него је пренесен у носиљци. Ту му је одмах било боље. Писао је на Цетиње, да ће се наскоро кренути на пут за Црну Гору.« Ненадовић је забиљежио и то, да је Његош долазио и у литографску и фотографску радионицу Анастаса Јовановића, »где се сликао, седећи у великој столици, с црногорском капом на глави и у црногорским хаљинама, које је свагда носио. По тој фотографији наскоро затим издао је Настас Јовановић његову литографисану слику. Та је слика најбоља Владичина слика. Такав је исти изгледао последње године свога живота« — тврди Ненадовић.[72])

Италијански књижевник Карара такође је посјетио Његоша за вријеме његовога боловања у Хицингу. То је било у мјесецу јулу 1851 године. »Он се био измијенио — пише Карара. Дуга црна коса и брада окружаваху блиједо и измршављено његово лице; очи му бјеху мутне и умртвљене, глас мукли са тешкијем дисањем; он сјеђаше, а бијаше сам себи теготан... Господар говораше о стању својега здравља, али га ни мало не држаше опаснијем. По очима, по изгледу и по ријечима познавало се, да је болесник изнемога(о)...«[73]) Доиста је изгледало, да се почетком јула Његошево здравље било побољшало, јер је 4 јула писао о томе Вук Караџић из Беча которском свештенику Вуку Поповићу. 14/26 јула одговара Вук Поповић Караџићу на то његово писмо и каже му: »Глас они ваш весели, за здравље владике Црногорског, понесе одмах један брзи Црногорац на Његуше и на Цетиње, те обрадова његове старе родитеље, браћу и рођаке. Ујак његов капетан Лазо Пророковић намјери се овђе и посла овога човјека да каже горје, и он вам много на овоме благодари и поздравља вас љубезно.«[74])

За Његошеву болест знало се и у другим већим европским градовима. Тако је и прашки љекар д-р Фанта нашао за потребно да неки свој специјалитет пошаље Његошу. Он чак није знао ни гдје ће тај лијек послати, па је молио за посредовање свога пријатеља Вацлава Ханку, чешкога пјесника и слависту. Овај опет није знао гдје је Његош, па тај лијек д-р Фанта шаље из Прага у Беч Вуку Караџићу, с молбом да га он преда или пошаље Његошу. Ханка је тај лијек послао Караџићу уз своје писмо од 29 маја (11 јуна) 1851 године.[74a])

Ни тешко болестан Његош није заборављао свој народ и његове потребе. Добивши за вријеме бављења у Бечу извјештај да се не жели његов долазак у Петроград, Његош је негдје почетком јуна изложио руском посланику у Бечу своје жеље и народне потребе. Нијесам могао утврдити је ли Његош своје жеље изложио усмено или писмено, а није ми познато ни што је писао руски посланик из Беча у Петроград о тим Његошевим жељама. Но све се то углавном може закључити из одговора руског канцелара грофа Несељрода бечком посланику. Тај одговор је од 20 јула, а у њему се наводи да се односи на претставку руског посланика из Беча од 6 јуна те је сигурно Његош своје жеље изложио бечком посланику негдје почетком мјесеца јуна. Копија тога Несељродовог одговора и данас се чува у Цетињском архиву и у њој се извјештава руски посланик у Бечу, да је цар одобрио ова два Његошева тражења: 1) продужење привремене ванредне помоћи Црној Гори од 80.000 папирних рубаља годишње још за 5 година и 2) исплату 9.000 рубаља у сребру (односно 3.000 дуката) из капитала који је Његош уложио у Трговачку банку у Петрограду још 1842 године. Његош се приликом свога задњег лијечења у Напуљу био прилично задужио, па је молио за одобрење да се тај његов дуг плати из поменутога капитала, што је цар и одобрио, али је ипак Његошу напоменуто, да би новац из тога капитала требало »употребљавати само у крајњој нужди«. Овом приликом је Његош молио и за разне црквене књиге, те је то његово тражење упућено, по царевом налогу, Светоме синоду на решење.[75])

Болесном Његошу није се остајало у Бечу. Недановић каже, да су му љекари забрањивали одлазак за Црну Гору и чак тврдили »да је то путовање опасно по живот«, јер још није била готова жељезничка пруга од Љубљане до Трста, али се он ипак одлучио за одлазак. »Но он је лепо путовао и срећно дошао међ своје планине, које тако дуго није видео. Кад је с лађе угледао Ловћен, подигао је капу и рекао: »Нећемо се више никад раставити»» — пише Ненадовић.[76])

---

[72]) Љ. Ненадовић: О Црногорцима, 130-141.
[73]) М. Медаковић: П. П. Његош..., Нови Сад 1882, 121 (до Карариног рада није ми било могуће доћи).

[74]) **Вукова преписка** VII, 109.
[74]а) **Вукова преписка** IV, 712; уп. **Записи** XXV, 137.
[75]) Цетињски архив. — 12 септембра извијестио је Гагић Његоша, да је примио мјенице на поменутих 9.000 рубаља и послао их у Трст ради промјене.
[76]) Љ. Ненадовић: О Црногорцима, 141.

Нијесам могао утврдити, када је Његош кренуо из Беча. По једној сувременој новинарској вијести то је било »почетком августа«.[77]) Но та вијест није била тачна, јер је данас познато једно Његошево писмо од 21 јула, које шаље из Трста чешком пјеснику и слависти Вацлаву Ханки, те је сигурно већ средином јула морао напустити Хицинг. У томе писму Његош пише Ханки и ово: »Ја сам болестан и поскитао сам се по свијету здравља ради: а да сам здрав и код куће, бих Вам се ситан натужио на моју залудну и слијепу браћу Славјане.«[78]) Он је, дакле, морао доћи у Трст негдје око 20 јула. Ту се задржао око петнаест дана, сигурно да се одмори послије напорнога пута од Беча до Трста. У Трсту је био са Његошем 23 јула раније поменути Карара. Он то биљежи у своме чланку о Његошу и наглашава да је Његош био јако болестан, па дадаје и ове ријечи: »При растанку више ми је пута стиснуо руку и чињаше ми се стискати (!) руку студеног мртваца«.[79]) Из Трста је Његош кренуо 6 августа. То закључујем из једнога писма тршћанског учитеља Владисављевића Вуку Караџићу. Писмо је од 12 августа и у њему Владисављевић каже: »Владика Црногорски пошао је одавде прошастог Понедјелника, а Г. Милаковић ће до 8 дана.«[80]) Како је 12 августа 1851 године била недјеља, онда је »прошасти понедјелник« био 6 августа. Сјутрадан, 7 августа, Његош је стигао у Задар, а 8 августа продужио је бродом за Котор. Новинарска вијест у којој су ова два задња датума биљежи чак и то, да се Његошево здравље »много поправило«.[81]) На Цетиње је дошао око 10 августа, али се тачан дан не може утврдити по документима Цетињског архива. Отада до смрти му била су непуна два мјесеца и по, које је провео на Цетињу.

У ондашњој штампи има мало података о даљој Његошевој болести. По неким новинарским вијестима Његош је мислио зиму (1851—52 године) провести на Ријеци Црнојевића, а ако му ту не буде пријало, онда је требало да иде негдје »на морске обале.« Из једног дописа од 2 октобра види се, да је Његош био »слаб са својим здрављем«, па »намерава ове зиме становати у Бечу.« Неколико дана касније објављена је у **Јужној пчели** и ова вијест: »Владика црногорски пробавиће ову зиму у Венецији, а на пролеће ће доћи у Беч, да се код лекара за своје здравље подпомогне.«[82]) Ту вијест доносе Поповићеве београдске **Српске новине** чак у свом броју од 25 октобра, »дакле **на шест дана по смрти владичиној.**«[83])

Кратко вријеме прије Његошеве смрти посјетио га је на Цетињу књижевник Матија Бан. Он у једном своме раду каже за ту посјету ово: »Тада сам се посљедњи пут с Владиком видио. Он је био јако

[77]) Чупићева **Годишњица** XXIX, 186 и 187.

[78]) Д-р Лазо Томановић: Из посљедњих дана Владичиних — **Летопис** Матице српске за октобар 1925 (**Његошев број,** књ. 306, Св. 1), стр. 50.

[79]) Дан. Живаљевић: Његош у талијанској књижевности — **Коло,** свеска од 16 октобра 1901 (Књ. II, Св. 8), стр. 446 (свакако је штампарска грешка 23 **јуна;** упор. Медаковић **П. П. Његош,** 123 и Томановић **Петар II,** 217).

[80]) **Вукова преписка** IV, 521.

[81]) Чупићева **Годишњица** XXIX, 187-188.

[82]) Ibidem, 188.

[83]) **Коло** од 16 октобра 1901, стр. 422.

ослабио и предвиђао је своју скору смрт. »Пријатељу мој — рече ми — душа ми убија тијело. Не жалим што ћу умријети, али жалим што нијесам у моме животу нешто знаменито учинио. Тако је хтјела моја зла судбина, која ми је од почетка до краја ужасна била... Аманет ти наша народна ствар, која неће успјети ако на њој не буду постојано радили себе прегоријевајући разумни и одважни људи... Сјети ме се гдјегод кад ме већ не буде и нека потомство бар дозна за наше намјере, кад му дјела не могах оставити.«[84])

У Цетињском архиву налази се само неколико докумената, у којима је ријеч о Његошевој болести задњих тридесетак дана његовога живота. Први од њих је од 15 септембра. Тада је и Његош био увјерен да ће тешко остати у животу, јер тога дана шаље једно писмо тршћанском трговцу Александру Бајовићу, које почиње овим ријечима: »Г(осподи)не Бајовићу, ако би се догодило да ја умрем, молим да то 1.500 лира стерлинније што су ми код Вас предате мојему ујаку Лазу Пророковићу, т. ј. или ономе кога он пошаље и ко Вам ово моје писмо преда, али никоме другоме тако ви Ваше чести и имена србскога...«[85]) Двадесет дана касније, 5 октобра, Његош се извињава Вуку Караџићу што му раније није одговорио, па наставља: »Давно би(х) на Ваше писмо одговорио да ми мртвило даде, него из каквог Вам стања пишем доста је и оволико, јербо кад тијело страда и стење, душа се вије у олујама.«[86]) Из Његошевог писма од 13 октобра види се, да се дан раније, тј. 12 октобра, погоршало Његошево здравље. То је писмо упутио Његош конзулу Гагићу као одговор на његово писмо од 10 октобра, па му каже о својој болести ово: »Касатељно (што се тиче, односно — Р. Д.) мога здравља, за које Ви, као мој пријатељ, желите знати, нимало не могу Вам се похвалити, особито од јучер доста се поломило.«[87]) Гагић се, доиста, много интересовао Његошевом болешћу. Он 10 октобра извјештава Његоша о пријему из Русије помоћи за Црну Гору, па при крају писма моли Његоша за обавјештење о његовој болести (»Желећи знати о состојанију Вашега драгоцјенога здравља...«), а недјељу дана касније (17/29 октобра) једно своје писмо Његошу завршава овим ријечима: »А ја, како вазда, желећи чути поболшање Вашега здравља и очекујући от Вас скорога и пријатнога извјестија...«[88])

Аустриске власти такође су се редовно интересовале и обавјештавале о Његошевој болести, али су тешко могле добити тачне податке, јер су им Црногорци обично одговарали, да је Његош »добро«. То их, наравно, није задовољавало, па је 11/23 октобра из Задра послато наређење которском окружном администратору Павлу Решетару, да на сваки начин прибави што прије тачне податке о Његошевој болести, »а ако би требало можете послати једну поуздану особу, коју ћете наградити према увиђавно-

[84]) Записи XX, 347-348.

[85]) Цетињски архив; уп. **Историски записи** I, 336.

[86]) **Вукова преписка** VI, 373-374.

[87]) Цетињски архив, Лавровъ **Петръ П...,** 199 и **Споменица Петра** II... 147.

[88]) Ibidem, Цетињски архив.

сти и послати под згодним изговором к Владици.« Решетар је одмах поступио по наређењу и добио је поуздане податке о Његошевој болести од једнога љекара из Котора, кога је био послао на Цетиње, чиме је Решетар истовремено показао велику »пажњу« према болесном владици. Тај аустриски љекар био је три дана на Цетињу, а повратно се у Котор 16/28 октобра. Истога дана љекар је поднио извјештај Решетару, а Решетар је одмах написао извјештај својим претпостављенима у Задар. Копију тога извјештаја нашао је Душан Вуксан у Полициском архиву у Котору и она у преводу гласи: »Један љекар, који је у другим приликама пружао љекарску помоћ Владици, дошао је јутрос с Цетиња, да набави неке љекарије. Он је има три дана био позван од Владике ради лијечења. Из ријечи овога љекара увјерен сам, да је стање здравља Владичина очајно. Има неколико дана да га муче стална велика ватра и јака дизентерија, дисање му је мучно и тешко, а пати много и од кашља. А то приморава болесника да мора сједјети, нема апетита ни покоја ни дању ни ноћу. Оток се јавља на рукама и болесник осјећа велику малаксалост у читавом тијелу. Према наређењу љекара болеснику је вађена крв и послије тога било му је лакше, те је могао једно пола сата да заспе. Љекар ме, једном ријечи, увјерава, да није никада Владика био у тако очајном стању и изјављује, да би болесник могао још за кратко вријеме продужити живот, али и за кратко вријеме умријети. — Готово једнаке информације добио сам од једне друге особе, која је такође данас с Цетиња... У моменту кад сам затварао овај извјештај стигло ми је препоручено писмо, којим Владика извјештава да ће сјутра саћи у Котор, да тражи лијека или овдје или у ком другом мјесту. Доносилац овога писма казао ми је, да Владика не може јахати и да ће га његови људи пренијети на носилима до Котора, и да није невјероватно, да ће прослиједити парабродом пут Млетака.«[89]) Писмо Његошево које помиње Решетар јесте такође од 16 октобра и гласи: »Неповољно стање здравља мога принуђује ме поћи одавде сјутра за Котор, не бих ли ту или на другом ком мјесту нашао себи побољшање, о чему достављајући до Вашега знања, с отмјеним почитанијем и уважениjем чест имам бити...«[90])

Познате цетињске октобарске кише и рђаво вријеме уопште омело је Његоша, да 17 октобра саће са Цетиња у Котор. Но сјутрадан, 18 октобра, вријеме је било још горе, те се још мање могло мислити на Његошево преношење у Котор, а љекарска помоћ била му је неопходна и хитна. Његош је сигурно већ био тако изнемогао, да није могао ни потписати писмо которском поглавару, јер његов брат Перо, претсједник Сената, 18 октобра пише которском поглавару једно писмо и моли га за најхитније шиљање једнога љекара на Цетиње. Перо пише поглавару ово: »Његово Високопреосвештенство Владика Црногорски, мој брат, у таковој је слабости здравља свога, да необходимо час прије потребује при себи искуснога каквога љекара, зато притијечем к Вама с најпокорнијом молбом, да бисте имали доброту послати, ако је икако могуће без одлагања, једнога од тамошњих најискуснијех љекара.«[91])

Тих дана налазио се службеним послом у Дубровнику далматински гувернер ђенерал Лазар Мамула. Њега је обавијестио поглавар Решетар и о Његошевој болести и о Његошевој жељи од 16 октобра, да жели саћи у Котор. Чим је Мамула добио тај извјештај кренуо је бродом из Дубровника за Котор »и дођох јучер на против зла бремена с паробродом овди у Котор« — пише сам Мамула Перу Томовом 31 октобра по новом (19 октобра по старом) календару из Котора. У наставку свога писма ђенерал Мамула каже, да је собом повео из Дубровника »гласовитога ликара регимента **Барон** *Hess* Господина Новотни, кои доста би пофаљен свуда за помоћи дате болестницима«. Љекару Новотном Мамула је одмах наредио да иде на Цетиње, али у писму моли Пера Томовог да га дуже не задржава, јер се мора што прије вратити у Дубровник на своју редовну дужност. У продужењу Мамула каже сљедеће: »Будући да стање здравља Његове Екцеленције Владике јест, како чујем, веома мучно, тако Вас молим, Високобла(го)родни Господине, да помислите да могло би се догодити, да напротив настојања овога врлога љекара, кои веома жели повратити здравље болесному Владики, не би његово дјеловање могло бити користно, тако не би хотио да би ико у такому случају сумњио да Г-и Новотни није настојао како треба помоћи немоћнику. Ако би Ви, Високоблагородни Господине, видили, да би се то могло случити, ја Вас молим да бисте то на бријеме јавили Господину Новотни и не допуштали да он почме лијечити болестника, јер било би мени веома незадовољно, да ови врли љекар, толико почитован од свакога, наступи на какво очајаније и напас без икаква свога узрока и помаканија«.[92]) Раније сам навео, да се послије првог Његошевог повратка из Русије тврдило и у Котору и у Црној Гори, да је Његош трован у Котору 1833 године,па вјерујем да је ова препорука ђенерала Мамуле значила његову жељу да љекар Новотни не почиње лијечење Његошево ако ће он убрзо умријети, како се у Црној Гори не би створило увјерење, да је Новотни чак кривац за његову брзу смрт.

Но, стручна помоћ љекара Новотног већ није требала Његошу. Прије но је он дошао на Цетиње Његош је издахнуо. То је било 19/31 октобра 1851 године у 10 сати прије подне, дакле истога дана када је ђенерал Мамула писао наведено писмо Његошевом брату и послао љекара Новотног на Цетиње. Сјутрадан, 20 октобра, претсједник Сената Перо Томов извијестио је важнија лица о Његошевој смрти. Из очуваних архивских докумената види се, да је послао извјештаје: кнезу Александру Карађорђевићу, далматинском гувернеру Мамули, руском конзулу у Дубровнику Јеремији Гагићу и окружном поглавару у Котору Павлу Решетару. У свим извјештајима Перо Томов каже, да је Његош умро »јучер у 10 сати пре подне«. Кнезу Александру Карађорђевићу

[89]) Д. Вуксан: Један аустриски извјештај о болести Владике Рада — **Записи** IV, 303-305; уп. и **Записи** XX, 49-50.

[90]) Цетињски архив и **Споменица Петра II**..., 147.

[91]) Цетињски архив и **Споменица Петра II**..., 158.

[92]) Цетињски архив и **Споменица Петра II**..., 159-160.

Перо Томов само јавља о смрти, док ђенералу Мамули, који је још био у Котору, пише ово: »Доводећи ову печалну вијест до знања Вама, као пријатељу предпоменутога покојнога Владике, и благодарећи Вам душевно на том што сте имали доброту упутити овамо једнога од поискани љекара, којега сте благоволили препровести Вашим драгоцјенијем листом, на мене под датумом 19/31 окт. отпуштенијем...« Которског поглавара Решетара Перо само моли, да о Његошевој смрти изволи »довести до знања Вашој старијој Власти«, док су у концепту, који је, као и остали, писан руком секретара Димитрија Милаковића, превучене, као и у концепту писма кнезу Александру, ове ријечи: »кои је мене оставио да управљам по смрти н(је)говој народним дјелима.« Најопширније је писмо конзулу Гагићу и оно гласи:

»Печалну вијест спјешним јавити Вашему Високоблагородију, да се Његово Високопреосвјаштенство Владика Црногорски П. П. Његош јучер у 10 сати пре подне, на жалост свију његови пријатеља, преставио. На један сат пре његовог у вјечност преселенија изјавио је у присуствију Главара Црногорски, да је Вашему Високоблагородију предао на сохраненије једну запечатану хартију, у којој је учинио нека распорјаженија за нас, и да ту артију по његовој смрти заиштемо од Вас.

Молећи Вас покорно да изволите објавити Росијско Императорскому Министерству о смрти предпоменутога Владике, и да предатељу овога писма, Радовану Пиперу, перјанику вручите предпоменуту хартију, из које ћемо видити какова су распорјаженија и о њима у своје време довести до Вашега знања...«[93])

Гагић ово обавјештење није био примио ни 22 октобра, јер тога дана пише руском посланику у Бечу, да је »овога часа« добио поуздани извјештај из Котора, да је Његош »умро 18/30 овога октобра«, али још о томе нема никаквога званичног извјештаја са Цетиња. Сјутрадан, 23 октобра, послао је Гагић у 11 сати прије подне по нарочитом куриру („съ нарочною эстафетою“) Црногорском сенату сљедеће писмо: »К мојему великому прискорбију, до мене су синоћ дошли жалостни гласи да се је 18/30 овога Октомбра Преосвајштењејши Владика Црногорски Петар Петровић Његош у вјечност преселио, испустивши Дух у 9-ме часу пред подне на С(вја)тога Луку у Његошу! Је ли то истина или није? Ако је истина, — жао ми је, што до овога часа јоште није ме офицнјално извијестило Правитељство Црногорско о том печалном случају! — Будући је блаженопочивши за својега живота његов Тестаменат оставио код мене запечаћен, да га ја по смрти његовој Црногорцима сообштим, то покорњејше просим Правитељствујушти Сенат Црногорски, да благоволи, что скорије, официјално извијестити ме о том печалном случају, да би ја могао такођер официјално сообштити о том мојему Начаљству, равно и вама послати копију Духовнога Завјештанија или

[93]) Цетињски архив и **Споменица Петра II** ..., 160-162. — Раније објављене важније податке о Његошевој болести видјети код Lubomir Durkowicz-Jakszicz Petar II Petrović-Negoš, Warszawa 1938, стр. 200-213 и у **Записима** XVIII, 376-377.

Тестамента блаженопочившега, кои ће служити Правитељствујуштему Сенату за његово владање.«[93a])

Истога дана, 23 октобра у 7 сати у вече, Гагић је по специјалном куриру извијестио руског посланика у Бечу о пријему званичног обавјештења са Цетиња о Његошевој смрти, које му је донио нарочити изасланик, перјаник Радован Пипер, коме ће Гагић сјутра, то јест 24 октобра, уручити овјерену копију Његошевог тестамента. У наставку писма Гагић извјештава посланика, да и њему шаље препис Његошевог тестамента ради поступка по истоме, а наглашава и то, да у Црној Гори свуда влада мир и ред послије Његошеве смрти.[94])

Два дана касније, 25 октобра, Гагић ће послати копију Његошевог тестамента на Цетиње, уз једно своје доста опширно писмо. То Гагићево писмо касније ћу навести, а сада бих хтио да изнесем неколико података о посљедњим данима Његошевог живота и о његовој смрти од Његошевих савременика и из савремене штампе. Најпоузданији ми се чине подаци Љубомира Ненадовића, јер их износи по једном писму које је тада добио са Цетиња, како сам наглашава, и каже да је Његош био добро са здрављем »све до 13 октобра« Мало раније навео сам Његошево писмо Гагићу од 13 октобра, у коме сам Његош каже да се његово здравље »особито од јучер доста полошило«, те је доиста мала разлика између Ненадовићевог навода и Његошевог писма, што ме увјерава да Ненадовић није описао задње Његошеве дане по сјећању. Видјели смо да Павле Решетар пише 16 октобра о которском љекару који је дошао »јутрос с Цетиња, да набави неке љекарије« за Његоша, а Ненадовић такође каже да је 16 октобра дошао на Цетиње један љекар из Котора »и давао му је неке љекове«, те и овај факат потврђује прецизност Ненадовићевих навода, па ћу тога ради дословно навести скоро цио Ненадовићев опис:

»По једном писму које су ми тада са Цетиња писали, био је владика са здрављем добро све до 13 октобра. Тога дана почне јако кашљати, и одмах је рекао: »Ево дошао ми опет они кашаљ, и знадите: нећу га овога пута претурити!« — Сутрадан држао се још добро; у постељу није хтео никако лећи. Непрестано је седео у великој столици према ватри. Октобра 15 почне са кашљем избацивати као неку гнојавицу. Пошљу за лекара у Котор. Лекар дође 16 октобра и давао му је неке лекове, који немадоше никаква успеха... После подне рече да жели ићи на Црнојевића Ријеку, где је много блажа клима. Главари му одговоре: да људи што су тога дана отуда дошли кажу да је и тамо хладна киша и велики ветар. Он им онда рече да хоће да иде у Приморје; тамо је топло и лепо: »али до Котора не могу се држати на коњу«. Сви му одговоре: »Нареди, господару, штогођ мислиш да је боље за тебе: ми ћемо те на рукама понијети.« — Октобра 17 била је готова једна велика столица, на којој су хтели да га носе; и он је одмах сео у ту столицу и пробао како ће му бити за седење. Но тога дана показа се врло рђаво време, и сви су га молили да се не креће на пут до

[93]а) Ова су документа сигурно навела Ровинског, да прими 18 октобар као дан Његошеве смрти ("Петръ II...", стр. 177).
[94]) Цетињски архив.

сутра. . . . Исте ноћи много је кашљао; било му је тешко. Да би му болови уминули, ходао је по соби. Често је питао: какво је време на пољу? — Та му је ноћ најмучнија била. Чињаше му се да му се у прсима нешто цепа. Сутра-дан тако је рђаво и хладно време било, да се није могло ни мислити на путовање. Тај дан још му је теже било. Нигде се није могао смирити. . . . Највише је седео потпуно обучен, у великој столици. Био је толико ослабио, да су му морали руке придржавати да не клону поред столице«. У наставку свога излагања Ненадовић пише како је Његош дао неколико савјета народним главарима, казао им је да се његов тестаменат налази код руског конзула Гагића у Дубровнику и рекао им је шта се у њему углавном налази, па наставља: »Затим устане са велике столице, пређе преко собе и легне на постељу. Ту је неко време жмурио, као да се одмарао. Свуда око њега била је велика тишина. Још једанпут отвори очи, погледа на главаре и на своју родбину, па издахне. . .«[95])

Имао сам у рукама још два детаљнија описа задњих часова Његошевог живота. Први од њих налази се у писму которског свештеника Вука Поповића Вуку Караџићу. Писмо је од 10/22 новембра (1851 г.) и сигурно је у њему Поповић описао те часове по подацима које је добио од очевидаца. Поповић, између осталога, пише Караџићу ово: »Мучно ми је жалосне гласове јављати, али што се не може сакрити није фајде ни крити. Умрије нам врли и дивни владика Црногорски баш на уставке Лучина дневи у 10 сати из јутра. На неколика дана прије, тешка га је мука у прсима спопала била, и кашљући велику је крв испљувао. . . У очи Лучина дневи бјеше навалио да иде у Котор, али му не даде Перо и Ђорђе. И он их почне заклињати да га носе ако ће и на носила. Тада и они за поводњт му опреме све за пут, и тек да с њим крену у подне, али пуче тако зло вријеме да се није могло изићи из куће. На Лучин дан осване тешко-мучан, па сазове брата и сенаторе, и са столице стане им говорити овако: »Мила браћо моја! Ево сам вам баш дошао на ждријело вјечнога дома! и виђу да ћу умријет, и тешко жалим е ћу вас оставит, е ћах још рад бити двије године живјет, и видјет ћасте како ћах прославит Црну-Гору, али воља Божја не даде!. . .« Затим Поповић износи Његошеве савјете и препоруке главарима, његову жељу да буде сахрањен на Ловћену, разговор са главарима о своме насљеднику Данилу, долазак Његошевог оца са Његуша на Цетиње и помиње писмо са Цетиња гувернеру Далмације ради шиљања једнога љекара Његошу, па наставља: »Сјутри дан осване још у тежој муки, али га бистра памет није никад издавала, и зато се мирно исповједи и причести. . . и одмах простре се на страмац свога стрица Светог Петра и испушти дух!« У наставку свога писма Поповић каже, да је мртви Његош био обучен »у најљепшој одежди што му је руска царица поклонила била«, па је са том одеждом и сахрањен. Медаковић детаљније описује мртвога Његоша и каже, да је на Ђорђијев предлог сахрањен као архијереј: »Обуку га у богате архијерејске ризе, које је добио од цара Николе на дар, све у самоме злату, натакну му на главу драгоцјену архијерејску митру, опет дар великога цара; метну му на врат напрсни крст, а у десну руку ручни крст, како кад служи службу божију.«[95a])

Руски рударски инжињер Јегор Петровић Коваљевски неколико пута је био у Црној Гори од 1838 године и даље, те је цијелога живота био искрени пријатељ и поштовалац Његошев. Убрзо послије Његошеве смрти био је такође у Црној Гори, па је написао и један добар преглед Његошевог живота и рада. Он пише и о Његошевој болести и смрти. Између осталога Коваљевски пише: »Предосјећајући приближење смрти он је, слично светопочившему предшественику своjему, позвао народ. Прешавши с постеље у фотељу примио је свету тајну причешћа, за тијем је савјетовао и поучавао сакупљене око њега Црногорце и опростио се са свима. . . Завјетовао је да га сахране на врху Ловћена. . . Послије овога наредио је да му се поправи постеља, сам се подигао с фотеље и пао на постељу као покошен клас. . . Необјашњива је ова рана смрт човјека, пуног силе и живота, који није знао за болести и који је био атлетски развијен. Неки су његову смрт објашњавали тајним узроцима, постепеним тровањем; по обичају окривљивали су Турке, који су и раније шиљали на владику поткупљене убице. Најприродније се може његова смрт објаснити овим: једном, двије године пред његову смрт, владика је летио највећом брзином на коњу — био је изврстан јахач и стријелац — и од једном на трку пане заједно с коњем. Тада је већ осјетио бол у грудима, која је послије извјесног лијечења прошла. Други кажу, да се прехладио. — Двије године његова јака природа борила се са туберкулозом, која је из дана у дан ломила његову младост. Није ми било суђено да га видим у пошљедње вријеме његова живота, али су очевидци причали, да су његове муке биле неподношљиве, није могао ни лећи ни устати, сједио је стално с погнутом главом, коју је требало сваког часа подупирати, јер се клонила земљи као отежани плод, сазрио за смрт. А сједио је мирно, непоколебив, и по који пут знао се и осмјехнути на оне, који су патили због његовог страдања. Лијечио се у Бечу, Италији и Венецији, но видећи да ништа не помаже, одрекао се са самопрегоревањем живота и пошао да умре у љубљену Црну Гору. Ово је, можда, и ускорило његову смрт.«[96])

Његош је, као што је познато, одавно био подигао једну капелу на Ловћену (на Језерском Врху), те је и приликом њенога подизања и непосредно прије смрти изразио жељу, да у тој капели буде сахрањен. Но та му жеља није испуњена. У архивским документима нијесам нашао никакав податак о узроку неиспуњења те посљедње Његошеве жеље, али постоје сасвим вјероватни подаци у неким сувременим дјелима. Вук Поповић у већ наведеном писму двадесетак дана послије Његошеве сахране о томе је ово писао Вуку Караџићу: »Што нијесу га саранили

---

[95]) Љ. Ненадовић: О Црногорцима, 141-143.

[95a]) **Вукова преписка** VII, 109-112 (уп. **Записи** XXV, 138-140); код Поповића је омашка, да му је одежду "руска царица поклонила била", јер је за вријеме Његошево на руском престолу био цар Никола I; в. и Медаковић **П. П. Његош. . .**, 182.

[96]) **Записи** XIV, 26-27 (овом приликом нијесам могао доћи до оригиналног дјела инжињера Коваљевског).

на Ловћен како што је препоручио, свијесно су промислили: да не би почем тамо у пустињи, по наговору крвника, главу му когођ посјекао и понио, или ко од чобана наши(х) или њихови(х) (тј. из Боке Которске или из Црне Горе Р. Д.) с њега оно одјело свукао; али су уговорили: да послије треће године кости му пренесу тамо, и кућу ограде да у њој стоје људи.« Руски инжињер Ковањевски био је на Цетињу и крајем 1853 и почетком 1854 године. Он је тада нашао Његошев ковчег у Манастиру на Цетињу и пише да су велике кише омеле изношење Његошевог тијела на Ловћен у октобру 1851 године, али додаје и ово: »Осим тога извршиоци се нијесу без основа бојали, да би се Турци могли ноћу тамо прикрасти — наоколо није било никаквог насеља — осјећи главу, коју су још за живота скупо плаћали, и свечано је изнијети на трг скадарски«.[97])

Тако је Његош морао бити сахрањен на Цетињу, у историском Манастиру, гдје су његове кости остале неколике године. Сахрана је свечано извршена, али о њој нема никакве вијести у архивским документима која сам имао у рукама. Свештеник Вук Поповић писао је о сахрани 10/22 новембра Вуку Караџићу само оволико: »У недјељу вечер, трећи дан по смрти, укопали су га на Цетиње у цркви у гроб с(ветога) Петра у оној лијепој одежди. Тако је ктио Перо и Ђорђе. На погребу било је преко 100 свештеника и до 4.000 душа... Главаре из сваког племена приуставе да чују тастаменат...«[97a]) Нити из приручних ми докумената, нити из овога Поповићевог писма није могуће утврдити тачан дан Његошеве сахране. То није могуће утврдити тога ради, што се у овом Поповићевом писму налази једна контрадикција. Поповић, наиме, пише, да је Његош сахрањен »**у недјељу вечер, трећи дан по смрти**«. Његош је умро **у петак 19 октобра,** те је прва недјеља послије његове смрти била 21 октобра. Ако је, дакле, Његош сахрањен »у недјељу«, онда је то било **21 октобра**, а ако је сахрањен »трећи дан по смрти«, то би било у **понедјељак 22 октобра.** Ипак мислим да је сигурнији један од ових датума из савременог Поповићевог писма, но датум који касније наводе Медаковић и Томановић. Они обојица, наиме, кажу, да је мртви Његош држан »у своjему двору четири дана«, те би из тога излазило, да је Његошева сахрана извршена у **уторак 23 октобра.**[98])

Раније сам казао, да је Гагић тек 23 октобра увече примио извјештај са Цетиња о Његошевој смрти, а 25 октобра уручиће перјанику Радовану Пиперу овјерену копију Његошевога тестамента, те су народни главари морали остати послије Његошеве сахране да чују тестаменат. На Цетињу је, по једној ондашњој новинарској вијести, чекало преко 200 угледних Црногораца доношење Његошевог тестамента из Дубровника, за који су били пошли, по томе допису, перјаник Радован Пипер и Петар Вукотић, син сенатора Стевана Перкова, о коме раније наведено писмо Пера Томова и једно касније Гагићево ништа не кажу. У истоме листу налази се вијест и о томе, да је секретар Милаковић прочитао окупљеним Црногорцима

[97]) **Вукова преписка** VII, 112 и **Записи** XIV, 27.

[97a]) **Вукова преписка** VII, 111-112.

[98]) М. Медаковић **П. П. Његош**..., 182 и Л. Томановић **Петар II**..., 213.

на Цетињу донесени Његошев тестаменат, као и једно писмо руског конзула Гагића.[98a]) Сигурно је, да је Радован Пипер са копијом Његошевог тестамента кренуо из Дубровника 25 октобра, јер је тога дана Гагић написао своје спроводно писмо уз тестаменат, које је послао на име претсједника Сената Пера Петровића Његоша:

»Печално писмо — каже Гагић — Вашега Високоблагородија от 20-а текуштега Октомвра под № 76-п, посредством повјеренога Вашега перјаника Радивоја (омашка мјесто **Радована** — Р. Д.) Пипера, исправно сам примио и са жалостним сузама покропио га; но нисам се утјешио — нити ћу се скоро утјешити по изгубљењу мојега искрењејшега и високог почитанија достојњејшега пријатеља! Кои га је год познавао, а сва га је Јевропа познавала — от свакога је високо почитан и душевно љубљен био за његова отлична својства и качества (одлике — Р. Д.) душевна, за његову добродјетељ, великодушије, постојани характер, високи разум — једним словом за његову отмјену генијалност!

А Вас — и све остале Црногорце утјешити није ласно, ако познајете — како и сва Јевропа — што сте изгубили, коју сте подпору, коју ли заштиту и заступленије и коју обрану у вашем блаженопочившем Господару изгубили! Тужите и плачите за њим, јербо он заслужује вјечно воспоминаније потомства које га је добро познало. Црногорци би се веома осрамотили пред људма, а пред Богом грдно би сагријешили, кад би га се и мртва оглушили и у заборав предали. — У заборав предати га — било би, ако његов Тестаменат не би уважили и пренебрегли би његове мудре и за вас спаситељне совјете, то јест међу вама у миру и љубави да живите, са свима пак окружајућима вас народима и сусједима, — а особито с Австријцима —, да у добром споразумјенију живите и слажете се, у чему се једином најпоглавитија ваша обрана и сигурност састои; ово набљудавајући (пазећи — Р. Д.) бићете от највећега у Јевропи вашега покровитеља, Монарха Всеросијскога, от сваке напасти заштићени, помагани у потреби и љубљени, и от свију Јевропејски народа поштовани по витежкима вашима заслугама. — А ја нећу пропустити, у сваком случају вашега похвалнога поведенија, представљати на вид мојему Всемилостивјејшему Монарху и ходатајствовати (молити — Р. Д.) неотступно за ваше будуће спокојствије, напредак и срећу.

При овом чест имам препроводити вам от Духовнога Завјештанија или Тестамента блаженопочившега Господара вашега копију, овим консулатом засведочену, која ће вам служити за ваше владање.

Љубезњејше поздрављајући сву Господу Сенаторе, Војводе, Сердаре, Капетане и сву браћу нашу Црногорце, а особито Вас и Господина Ђорђа Петровића, — коих благоразумију благосостојаније Црногораца највише препоручујем, с душевном преданостију пребивам...«[99])

[98a]) Д. Вуксан: *Osservatore romano* о смрти Владике Рада — **Записи** IX, 154-155.

[99]) Цетињски архив.

Копија Његошевог тестамента и наведено Гагићево писмо прочитали су на Цетињу окупљеним главарима и народу 28 октобра. О томе је извијестио Гагића претсједник Сената Перо Томов Петровић званичним писмом број 78 од 2 новембра, у коме каже: »У прошавшу недјељу множеством собранога на Цетиње Народа Црногорскога и Брдскога и његови свије Главара прочитана је копија Тестамента блаженопочившега нашега Господара Владике, па за тијем прочитано је и Ваше високопочитајемо писмо од 25. Окт./6. Нојем. ов. г. под № 88-м, коим сте имали доброту пропратити поменуту копију. — Црногорци и Брђани врло добро знаду шта су и колико су изгубили у свом нигда незаборављеном Владики и за Њим туже; али знаду и то, да је њиовој туги најпречи и једини лијек Његов Тестамент уважити, Његове мудре савјете, које им је за живота свога давао, а особито међу собом у миру и у слоги живити; па да би то могли лакше у дјело произвести признали су сви јединокупно мене за својега Господара, с обећањем слушати мене безусловно у свему што се клони к њиовом благосостојанију, а ја ћу с помоћу Правитељствујућега Сената употребљавати сва могућа средства, да се мир и слога међу народом унапријед одржи и да Црногорци с пограничним народима, а особито с Аустријцима, у добром споразумјенију живе«. У наставку свога писма Перо Томов изражава наду, да ће руски цар Црногорце »у нужди од нападсти изванских непријатеља заштиштавати и помагати нам да се Правитељство наше подржати може« и моли Гагића, да народ препоручи »благоволенију нашега Покровитеља Всеросијскога Монарха, с увјеренијем од наше стране о непоколебимој свагдашњој нашој привржености к Његовом Престолу«.[100])

Његошева смрт ожаљена је од многобројних његових познаника и поштовалаца. Тако је тршћански учитељ Димитрије Владисављевић 27 октобра извијестио Вука Караџића о Његошевој смрти овим ријечима: »Жао ми је, да вам данас с оваким гласом доћи мора ово неколико ријечи, али кад је већ тако, а оно знајте, да нашега ријетког Србина — **Црногорског Владике Петра II** — већ више нема међу живима«.[101]) У ондашњем листу **Јужна пчела** објављен је допис од 27 октобра, у коме се налазе и ове ријечи: »Оно што нас за пуне двије године у страху и трепету држаше испуни се... над далекочувеним Петром Петровићем, обштељубљеним владиком и Господаром црногорским. Тако је. И он нам паде, дика рода нашега, јасна луч књижевности наше, нада и утјеха подложенога му народа.«[102]) Други један лист уз вијест о Његошевој смрти додаје сљедеће: »У Владици књижевнику губи словенство једног од највећих умова. Међу разним његовим дјелима, много слављеним код свих Јужних Словена, само **Горски вијенац** био би доста, да га овјековјечи.«[103]) 1 јануара 1852 године обавијестио је Илија Гарашанин

[100]) Цетињски архив.

[101]) **Вукова преписка** IV, 522.

[102]) Чупићева **Годишњица** XXIX, 188-189.

[103]) **Записи** IX, 153; уп. **Коло** од 16-X-1901, стр. 443.

Стевана Книћанина о Његошевој смрти овим ријечима: »Читаћете црну вест о смрти дичног и поносног Владике и Господара Црне Горе... Изгубисмо ми једног великог пријатеља у овом славном мужу, изгуби Црна Гора свога господара, а изгуби сво српство ваљан стуб један...«[104]) Заслужује навести и једну изјаву саучешћа приликом Његошеве смрти од Хаџајлије Феризовића, муслиманског првака из Никшића. Писмо није датирано, нити је наведено мјесто гдје је писано, а сигурно је морало бити написано прилично послије Његошеве смрти, јер се Феризовић много извињава што је закаснио са изјавом саучешћа. Феризовића је Његош сигурно био давно »омађијао« својим писмима или личним састанцима, јер је још 21 јуна 1844 године писао Његош херцеговачком везиру Али-паши и ово: »... такођер сам писао и Аџајлији Феризовићу за конат Ускока и Дробњака, него и ти ту ствар остави на њега, он је мудар и добар, с тога не (нас — Р. Д.) краја неће глава бољети, него ће све у лијепи начин ставити, надам се.«[105]) Овај Његошев пријатељ, а вјероватно и побратим,касно је сазнао за Његошеву смрт, па шаље својим побратимима Перу Томовом и Ђорђији Петровићу »и свему вашему г(о)споцкому браству љубезни и драги и млого жалостни поздрав«, а затим наставља мало неправилним српским језиком сљедеће:

»Молимо и просимо од вашега шама да ми бисте опростили што се нијесмо и приче јавили писмом у ту вашу велику жалост, а није сама ваша но многога и народе млоге узвијелила будучи ми(ло)стиви и доброга срдица милостиви Г(о)с(по)дар и покровител ови свијет промијенно: фалај Богу, од Бога је, сви чемо умирати и ови свијет мијенати. Но вас молим, знамо какве су брацке ране и жалости теке и такијех, а камоли оглашени и знавени по свијету и свуч више но у наше несложене земље, млогога је за ним жалост нашла... Просимо од вашега гласитога шама немојте нас заборавити: ми смо ваши од вазда и по сат бичемо. Знамо јесмо фалили: одоцкнили овом жалостивом книгом... и да је мулчим Богами бих дошао главом тамо за моје велико добро да се исплачем и с вама се видим, али Боже поклони здравле имачемо кат...« При крају свога писма Феризовић додаје поздрав црногорским сенаторима и изјављује им саучешће »за славнога Г(оспо)дара и сви смо остали за ним млого сиротни«.[106])

Многи Његошеви пријатељи и поштоваоци чине му и помене. Они се одржавају чак у Бечу и у Трсту. Помен у Бечу приредио му је кнез Михаило Обреновић, а одржан је 11 новембра. На помену је говорио о Његошевом животу и раду књижевник Јован Суботић.[107]) Недјељу дана касније одржан му је помен у Трсту. То је било 17 новембра. И на

[104]) Д-р Драгослав Страњаковић: Влада уставобранитеља 1842-1853 г., Београд 1932, 300-301.

[105]) Цетињски архив.

[106]) Цетињски архив.

[107]) **Записи** XX, 27—35 и **Сербскій лѣтописъ** за 1852 г., част I, стр. 20—42.

помену у Трсту је »потанко и лепо описан сав трудољубни живот упокојенога Петра Владике и жаоба за његовим млађаним важним животом.«[108])

Његошеви сувременици већ су били правилно оцијенили значај његових књижевних дјела. Један од њих, Стјепан Митров Љубиша, написао је свега два дана послије Његошеве смрти ове ријечи: »Његови умни производи освјетљавају младу нашу књижевност, и без икаквог ласкања могу се класични звати. . .«,[109]) док Љуба Ненадовић у своме пјесничком заносу каже: »И кад на овом свету нестане брегова и људи, мени се чини још ће трајати два црногорска колоса: Ловћен и Владика.«[110])

[108]) Чупићева **Годишњица** XXIX, 190

[109]) Kukuljevićev *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, knj., II, Zagreb 1852, str. 210.

[110]) Љ. Ненадовић **О Црногорцима**, 144.

Пренос Његошевих кости на Ловћен

Из ранијих мојих чланака види се, да су многа питања из Његошевог живота непоуздано и нетачно навођена у нашој историској литератури. Наши се научници не слажу ни у томе, када је Његош подигао своју капелу на Ловћену, па чак ни у томе, када су Његошеве кости пренесене са Цетиња на Ловћен. Сав мој труд да та два питања сигурно ријешим остао је узалудан, јер ни о првом ни о другом питању нијесам нашао никакав податак у документима Цетињског архива. Но мој труд ипак није био сасвим безуспјешан, па ћу и овим питањима посветити неколико редака.

О подизању капеле на Ловћену разни писци наводе разне податке, из којих се не може ништа поуздано казати када је подигнута. Протођакон Филип Радичевић је био рођен у Његошево вријеме, и могао се сјећати Његоша, јер сам утврдио из новчаних књига Цетињског архива, да је ступио у црквену службу 1858 године. Он сам каже да је у својим млађим годинама испитивао о Његошу његове савременике, па у својим успоменама наводи и то, да је Његош 1837 године излазио на Ловћен са рођацима и народним главарима, те је том приликом на Језерском Врху узео један камен и рекао: »Драга браћо! Са овим каменом постављам темељ мојој вјечној кући!« Радичевић не наводи када је Његош на томе мјесту саградио црквицу, али каже да је она била дуга 5 метара, а широка 3 и по метра.[1])

По причању неких Његошевих савременика Његош је »још за живота (**од прилика 1843**) био подигао капелу« на Ловћену.[2]) Д-р Лазо Томановић на једном мјесту каже, да је Његош подигао своју гробницу на Ловћену »**још 1845** године.«[3]) Милорад Медаковић је први пут дошао на Цетиње 1844 године и био ту до 1848 године. Он каже да је излазио са Његошем на Ловћен »кад је ставио својом руком основни камен цркви на врх Ловћена, коју је он саградио и посветио св. Петру«,[4]) а другом

[1]) Календар **Бока** за 1912 годину, Котор 1911 (у своје вријеме нијесам омашком забиљежио страну, а сада не могу доћи до календара да то допуним).

[2]) **Летопис** Матице српске књ. 306, св. 1 (за октобар 1925 — "Његошев број"), стр. 51. (курсив је свуда мој).

[3]) Цетињски **Зетски гласник** број 42-43 од 27 маја 1934, стр. 4; уп. *L. Durkowicz-Jakszicz: Petar* II *Petrović-Njegoš*, Warszawa 1938, 213.

[4]) Милорад Медаковић **П. П. Његош посљедњи владајући владика црногорски,** Нови Сад 1882, стр. IV.

приликом је забиљежно да је ту цркву »подига владика 1846 г.«[5]) Медаковићева година подизања црквице на Ловћену требало би да буде најближа истини, али како у Медаковићевим дјелима има и непоузданих навода, ја се ипак не могу одлучити за прихватање Медаковићеве године, без њене потврде из неког сувременог архивског документа.

Оваква неслагања постоје и у датуму преноса Његошевих кости на Ловћен. У два пригодна чланка из 1925 године пише, да је то било 1854 године. У једноме изрично стоји, да је пренос извршен »**14 октобра 1854 по старом**«.[6]) док у другоме пише: »По наредби Књаза Данила, **14. октобра 1854.** би пренесен Владика на Ловћен и сахрањен у његовој задужбини«.[7]) Историчар Ђорђе Поповић наводи, да је пренос Његошевих кости на Ловћен извршен »**27. авг. (8 септ.) 1855.**« године.[8]) Д-р Лазо Томановић у својој монографији о Његошу пише: »И тек г. **1855 у септембру** био је пренесен на Ловћен.«[9]) док руски научник Ровински узгредно напомиње, да је пренос извршен »**у 1855 г.**«[10]) Милорад Медаковић на два мјеста пише о томе и из текста се види, да је и сâм присуствовао преносу. У својој монографији о Његошу Медаковић каже, да је пренос извршен у **септембру 1855** године, док другом приликом само пише, да је пренос био **1855** године. Како је Медаковић присуствовао овоме преносу, ја ћу навести његов опис. Но потребно је нагласити, да Медаковић сигурно претјерује када износи мало даље наведене »савјете« и »забране« књажевога секретара књазу Данилу, јер је тај књажев секретар сâм— Медаковић. Медаковић у своме опису каже, да је Његошево тијело остало у Цетињском манастиру »до 1855 г., а те године мјесеца Септ. изнесу га и положе у гробницу у цркви светог Петра на Ловћену. Књаз Даниле са књагињом, са главарима и множином свештенства изпратише смртне остатке владике Рада до на Ловћен. Кад ће се носити смртни остаци владичини на Ловћен — док то чује његов отац стари Томо Марков, којем бјеше тад сто година, дојаши на коњу на Цетиње да и он испрати свога сина. Кад се отвори озидана рака, види се да је скриња много изагњила и да се тако однијети неможе те књаз Даниле нареди да се начини друга нова, у коју да се стави онако како је, али оћаше књаз Даниле да види владику, па то каже своме секретару, а овај ће му рећи, да то нипошто не чини, јер црковни канони забрањују отварати гроб прије седам година. »Али само малко да виђу какав је« — рећи ће књаз — а секретар: »Нимало — нипошто«; али књаз нареди да малко отворе, а у то дође и стари Томо, те кад отворе само једна рука бјеше цијела, коју старац са сузама пољуби,

---

[5]) Милорад Медаковић: **Цетиње, црногорска престолница,** Нови Сад 1894, 12; уп. Д. Вуксан **Споменица Петра II Петровића-Његоша,** Цетиње 1926, стр. VП.

[6]) **Летопис** Матице српске књ. 306, св. 1, стр. 51; упор. L. Durkovicz-Jakszicz: Op. cit., 213.

[7]) Д. Вуксан **Споменица Петра II** . . ., стр. VП; уп. **Записи** XXV, 141.

[8]) Ђорђе Поповић **Историја Црне Горе,** Београд 1896, 188.

[9]) Д-р Лазо Томановић **Петар II Петровић-Његош као владалац,** Цетиње 1896, 213.

[10]) П. А. Ровинскій **Петръ II (Раде) Петровичъ Нѣгошъ Владыка Черногорскій,** С. — Петербургъ 1889, 182.

а остало тијело бјеше као гњиб — па се много кајаше књаз Даниле, што није послуша' ријечи својега секретара.«[11])

Ово је једини опис преноса Његошевих кости на Ловћен до кога сам могао доћи, а који потиче из пера учесника у томе преносу. Но позната ми је и једна сувремена новинарска вијест о овоме преносу. Како је Медаковић писао своју монографију о Његошу 1881 године, то би се овој сувременој новинарској вијести морало више вјеровати. По овој новинарској вијести пренос је извршен **27 августа** 1855, док Медаковић каже, као што смо видјели, да је то било »мјесеца **Септ(ембра)**«. Та сувремена новинарска вијест објављена је у **бечким** новинама »Естеррајхише цајтунг«, одакле ју преносе београдске »Српске новине« од 13 септембра 1855 године, а дословно гласи: »Двадесет седмога августа пренесене су кости покојнога владике Петра II у цркву Св. Петра коју је он саградио. Та се црква налази на врху брда Ловћена, који је девет хиљада стопа висок.«[12])

Оваква неслагања наших научника не само у **мјесецу,** већ чак и у **години** преноса Његошевих кости на Ловћен приморала су ме, те сам прегледао сва сачувана акта Цетињског архива од **1 августа до 31 октобра и из 1854 и из 1855 године,** али ни у једном документу нијесам нашао помена о томе преносу. Тај преглед ипак није био сасвим безуспјешан, јер сам утврдио бар то, да доиста пренос није могао бити извршен нити 14 октобра 1854, нити 14 октобра 1855 године. Да пренос није био 14 октобра 1854 године може се утврдити на основи писма руског конзула у Дубровнику Јеремије Гагића од 12/24 октобра те (1854) године. У томе писму Гагић пише својима претпостављеним, да је књаз Данило »допутовао јуче касно у Рагузу (Дубровник — Р. Д.) и провевши код мене један сат отпутовао је на аустриском пароходу у Триjест и Вијену« (Беч — Р. Д.).[13]) Очигледно је, да књаз Данило не би отпутовао два-три дана раније од преноса кости свога славног и великог стрица и претходника и дозволио, да се тај пренос изврши без његовога присуства. Ако је преносу присуствовала књегиња Даринка, како тврде неки историчари, онда ни у томе случају пренос није могао бити 1854 године, јер се књаз Данило вјенчао са Даринком Квекић тек 12/24 јануара **1855** године.[14])

Пренос није могао бити ни 14/26 октобра 1855 године, јер у то вријеме књаз Данило такође није био на Цетињу. То се види из писма претсједника црногорског Сената которском поглавару Дојмију од 20 октобра те године. Тим писмом обавјештава се Дојми, да ће »подпредсједатељ Совјета Мирко Петровић сутра у 10 сати прије подне сићи на Праћишта« да се са Дојмијем договори о разним пограничним питањима, па затим пише и ово: »Ја би(х) био и прије задовољно захтијевању

---

[11]) М. Медаковић **П. П. Његош** . . ., 182 и **Цетиње** . . ., 12,

[12]) До **Српских новина** нијесам могао доћи, а још мање до **Естерраjхише цајтунга,** те сам се послужио текстом који је објазно Божидар Ковачевић у предговору уз **Горски вијенац** са својим коментаром, Београд 1940, стр. XXVI.

[13]) Цетињски архив.

[14]) **Записи** I, 278—279 и **XVI, 335.**

Вашега Високоблагородија, по одсуствије Њег(ове) Свјет(лости) Књаза, које траје од 10 дана на Ријеки, а данас се с Ријеке кренуо у Брда, задржало ме те нијесам оне учинио, чему сам у свако доба готов.«[15])

Има још једна корист од прегледа архивских докумената. Она се састоји у томе, што вјерујем да сам нашао и узрок недостатку извјештаја о преносу Његошевих кости на Ловћен 1855 године. Вјерујем да је томе крива колера, која се те године појавила у Турској, а која ће однијети приличан број жртава и у Боки Которској. Прве вијести о тој болести у документима Цетињског архива јесу из средине мјесеца јула 1855 године. 18 јула те године извјештава књаз Данило которског начелника Дојмиа како му се жали граховски војвода »да се ондашњим житељима поради наступивше болести (у Турској) препјатствија (препреке, сметње — Р. Д.) чине ступати у погранична мјеста Аустрије«, иако у Црној Гори нема те болести. Како нико из Турске неће бити пуштан у Црну Гору »с оне стране ђе би се опасна болест опазила«, књаз у продужењу свога писма моли Дојмиа за одобрење, да Црногорци без сметње прелазе на аустриску територију. 10 августа по новом календару (29 јула по старом) жали се которски начелник Дојми књазу Данилу како су била нетачна обавјештења књажева о томе, »да у дистрект будвански имаде једна ерђава болијест међу чељадима«, због чега је књаз и забранио својим поданицима улазак у тај крај, па га обавјештава да је и у будванском крају и у цијелој Боки »једно најбоље стање од здравља толико међу чељадима колико и у живиње«. Одмах послије овога извјештаја которског начелника доиста се појавила колера кроз Боку, јер имамо податке од свештеника Вука Поповића о опасној колери, која је баш тих дана захватила Боку. Поповић пише Вуку Караџићу о томе из Котора средином октобра, па каже и ово: »Код нас је колера почела од 22 августа и помрло је од ње до данас: најприје у рибарској варошици Муо 42 друга; — у Котору 98, осим 74 солдата; — у Рисну 39 и по Новској Крајини гдје-гдје око 40 друга... На 15—16 и 17 Сет(ембра) по 13 и до 17 душа умирало је у Котору на дан... Видећи Књаз Црногорски да се ми овамо чувамо један од другога забрани и он својим Црногорцима, под пијеном живота (тј. под пријетњом смртне казне — Р. Д.) да не слази ниједан у Приморје, и ево биће 45 дана, да нијесмо ниједног Црногорца није виђети међу нама!«[16])

Тачност Поповићевих података може се утврдити и из докумената Цетињског архива, јер је 24 августа (по старом) послат которском начелнику Дојмију слједећи акт са Цетиња: »Почем се о(в)ђе разпростро глас да се болест у приморским мјестима појавила и људи напрасно умиру, правителство овдашње, за предохранити разпрострањење исте у овој земљи ђе љекара за подобне болести нема, наредило је да се комуникација — мијешање са људима од Црне Горе и Приморја за вријеме прекине, док се не види или ће се болест даље разпростарњавати или ће малаксати.«

Својим писмом од 7 септембра по новом календару (26 августа по старом) которски начелник Дојми признао је тачност цетињских обавјештења о колери у Боки Которској, те у вези наведеног писма са Цетиња од 24 августа (по старом календару) извјештава потпретсједника Сената Ђорђију Петровића »да у село од Мула у мало чељади приказа се болијест колера јост (sic!) од 11 августа и од све прилике види се да је на свршетак не понављајући се«, па се ноћу између 2 и 3 септембра разбољело неколико грађана и војника у Котору и до 7 септембра умрли су од њих седморица, а умро је један становник и на Љутој. У наставку свога излагања Дојми наглашава, да »није тако злочесто« здравствено стање у Боки како га неки описују, што је — каже Дојми — и дало повода да се на Цетињу предузму наведене мјере у писму од 24 августа. Како которски начелник датира своја писма по новом календару, он овим писмом признаје да се колера појавила на Муу (предграђе Котора) 11 августа, а то је 30 јула по старом календару.

Нећу наводити даље податке о строгој забрани мијешања становника Црне Горе и Боке, али треба навести то, да је ова забрана била на снази и почетком октобра исте године. То се види из разних докумената, па и из једнога писма Стефана Бјеладиновића, који пише 2/14 октобра 1855 године руском конзулу Гагићу слједеће: »Због контумације за коју ме питате да ли још постоји због колере између Черне Горе и Котора могу Вам само то јавити, да она још постоји. Али могу Вам јавити то као истинито да Његова Свјетлост Књаз рад би што пријед да ова контумација прекине се и већ било се приближило да то и учине, али смерт попа Стевана Пејовића, за којега бићете чули да је овден умро од исте болести, узроковало је да се је ова контумација протегла...«[17])

Увјерен сам, дакле, да је пренос Његошевих кости на Ловћен доиста најприје могао бити у августу 1855 године, јер пренос на Ловћен у мјесецу октобру није погодан, па и када не би било никаквих података да он тада није могао бити извршен. Но ја ипак не рачунам да се наша наука може задовољити само оном узгредном вијешћу о томе преносу, коју је објавила бечка новина »Естерраjхише цајтунг«, већ треба и о овоме питању тражити поуздане архивске податке. Што њих нема у Цетињском архиву рачунам да се може објаснити наведеним подацима о свакој прекинутој вези у то вријеме између Цетиња и Котора, али не вјерујем да ипак аустриске власти у Котору нијесу о преносу и касније нешто сигурно сазнале и о томе извијестиле своје претпостављене. Ако су то урадиле, онда се сигурно може наћи траг тим извјештајима у Которском или Задарском архиву, па мислим да би се тек тада ово питање могло поуздано ријешити.

[15]) Цетињски архив.
[16]) Вукова преписка VII, 272—273.
[17]) Цетињски архив.

ПОГОВОР

Издавачко предузеће Народне Републике Црне Горе »Народна књига« понудило ме да изда све моје важније чланке о Његошу и његовим дјелима. Ту сам понуду радо прихватио, те сам Издавачком предузећу дао не само раније објављене своје радове, већ и неколика рада који сада први пут излазе из штампе.

Прикупљајући потребне ми податке из наше научне литературе дошао сам до увјерења, да је врло често бесциљно и некорисно позивање на старија наша научна дјела, као што су на пр. познате монографије о Његошу, јер је до њих данас скоро немогуће доћи, па сам тога ради намјерно кроз своје чланке наводио дословно сва важнија мјеста која могу користити расвјетљавању постављених питања. Ни сам нијесам могао доћи до разних дјела која су писали о Његошу и Црној Гори Његошеви савременици, па сам се морао служити само познатим ми њиховим преводима, или пак њиховим кратким изводима. Било је чак случајева, да приликом писања једнога чланка дођем до неког важнијег дјела, док другом приликом то дјело нијесам могао добити. Морам и то напоменути, да често нијесам наводио неке мање важне податке које сам имао у својим исписима, али је сасвим вјероватно, да сам испустио и понеки важни податак из наше научне литературе до кога нијесам могао доћи, или ми није био познат. Све се то мора имати у виду приликом оцјене ових мојих скромних радова.

Р. Ј. Д.

НАПОМЕНЕ

1) **Његошеви родитељи и браћа.** — Овај чланак је први пут објављен у цетињском часопису »Историски записи« књига II, свеска 1—2 (за мјесеце јули-август 1948 године). Уз посљедњу реченицу на страни 26 треба додати ову напомену:

У јулу 1949 г. повраћен је у Котор један дио старога Которског архива (уп. »Историски записи« књ. IV, стр. 110—111) и већ је решењем Владе Народне Републике Црне Горе донесена Уредба о оснивању Архива у Котору (»Службени лист НРЦГ« Број 33 од 30 новембра 1949 г.).

2) **Година Његошевог рођења.** — Чланак је први пут објављен у »Историским записима« књ. II, св. 5—6 (новембар-децембар 1948 г.). О мојим чланцима који су од почетка 1948 г. до данас објављени у »Историским записима« изашао је, колико ми је познато, само један стручни приказ у загребачком часопису »Хисторијски зборник« (Год. I, Број 1—4, Загреб 1948, стр. 265). Овим приказом обухваћени су само моји чланци из прве половине 1948 године, док је од каснијих мојих чланака, мислим, приказан само овај о години Његошевог рођења. Писац тога приказа (Божо Ђ. Михаиловић) нарочито се задржао на тумачењу Његошевих писама Книћанину из 1850 године, од којих је једно од 20 јануара, а друго од 18 августа поменуте године. Ма да је између тих писама разлика само **седам мјесеци,** ипак у првоме Његош пише Книћанину: »...али ја прославивши **тридесет више осам Божића...**«, док у другоме каже да му треба још »какова два мјесеца, па да ступим у **четрдесето љето живота мога**«, но Михаиловић ипак закључује да ова два писма »дају једнак и исти резултат« и сматра их »потпуно сагласним у свом казивању о годинама Његошеве старости« (цетињски часопис »Стварање«, свеска за септембар—октобар 1949 г., стр. 332—337). Одломке ових писама објавио је Андра Гавриловић још 1910 године (Чупићева »Годишњица« књ. XXIX, стр. 174—175) и до данас их нико, колико ми је познато, није сматрао »потпуно сагласним« сем писца поменутога приказа, Михаиловића.

3) **Његошево школовање.** — Чланак је први пут објављен у »Историским записима« књ. II, св. 3—4 (септембар—октобар 1948 г.). Главне закључке до којих сам дошао у овоме чланку искористио је д-р Видо Латковић у своме дјелу »Петар Петровић Његош« (Београд 1949), ма да то нигдје није поменуо. Латковић је користио и друге моје чланке (о Његошевој »Биљарди«, о Његошу и Пушкину итд.), али је пропустио да

употреби чланак »Његошеви родитељи и браћа«, па тога ради пише, да је Његош имао »три брата«, а он је доиста имао само два брата.

4) **Тестаменат митрополита Петра I.** — Први пут је штампан овај чланак у »Историским записима« књ. III, св. 5—6 (мај—јуни 1949 г.). При крају првога пасуса на стр. 64 ове књиге треба додати ову напомену:

Београдски професор Јеремије Д. Митровић својим писмом од 8 септембра 1949 године обавијестио ме, да је код једнога старог београдског занатлије пронашао оригинални тестаменат митрополита Петра I.

5) **Његошево укидање гувернадурства.** — Први пут чланак је публикован у »Историским записима« књ. III, св. 1—2 (јануар—фебруар 1949) и св. 3—4 (март—април 1949 г.). На страни 79 ове књиге, 12 ред одозго, иза ријечи: »...моћи одговорити на ово питање«, треба додати сљедећу напомену:

Антон Милошевић, сарадник »Историских записа«, својим писмом од 29 маја 1949 г. извијестио ме, да је Антон Радимир био син поморског капетана Божа Радимира (од старог добротског братства **Радомир,** касније **Радимир** и најпослије поталијанчено презиме **Радимири**). Антон Радимир родио се у Доброти 1760 године и био је такође поморски капетан, бродовласник и на добром гласу као трговац. »Играо је велику улогу у Боки при паду млетачке владавине 1797 године, као и при промјенама владавине у Боки на почетку XIX вијека као један од вођа протуфранцуске странке. Био је доброчинац народу, а живио је у добрим односајима са Црногорцима, напосе пак са митрополитом Петром I Петровићем Његошем.« Капетан Антон Божов Радимир умро је у Доброти 1 марта 1833 године, у својој 73 години живота.

Уз први пасус на стр. 103 ове књиге треба видјети нове податке о школовању каснијег гувернадура Вука Радоњића у Зорићевој Академији у Шклову, које сам објавио уз грађу из архиве негдашњих гувернадура Радоњића у »Историским записима« за мјесец октобар—децембар 1949 године.

6) **Његош није могао видјети мртвог Пушкина.** — Чланак је написан још у јулу 1947 г., а објављен је први пут тек у »Историским записима« књ. II, св. 3—4 (септембар—октобар 1948 г.).

7) **Његошева »љубов к полезним наукама и заниманијама«.** — Овај чланак сада први пут објављујем. Омашком сам испустио неколика податка које наводи Врчевић, па их доносим у овој напомени као допуну:

О овим питањима забиљежио је и Вук Врчевић неколико података. Но Врчевић је несигуран у свом излагању, а нарочито у хронологији. Тако, на примјер, он каже да је Његош други пут ишао у Русију 1833 године, а то је стварно било крајем 1836 и првих мјесеци 1837 године. Врчевић каже, да је Његош, приликом другога повратка из Русије, купио у Бечу разне ствари, па и **електричну машину,** »с којом је више пута у Биљарди електризирао шенатуре и друге главаре, да се има и он и они чему смијати«. Тада је набавио и разне сврдлове, »којима се тражи по мјестима вода за пиће и којим је нашао и учинио три бунара најбоље воде, за себе и за народ који живи на Цетиње«. Његош је, каже Врчевић, у Бечу наручио и нарочиту машину »за прављење, њим измишљених,

сребрних и златних медаља, којима је даривао Црногорце за јунаштво«. По Врчевићевом излагању, Његош је подигао на Ријеци Црнојевића »двије формалне **барутане«** за пушчани и топовски прах, а за прављење праха »био је набавио два вјешта Турчина из Анадолије«. **(Чланци и прилози о српској књижевности прве половине XIX века,** Књиге Матице српске Бр. 46, Нови Сад 1914, стр. 143—144).

8) **Његошева »Биљарда«** — Чланак је први пут објављен у »Историским записима« књ. I, св. 3—4 (март—април 1948 г.). Приликом штампања чланка испустио сам овај опис.

Милан Костић, ректор прве цетињске богословије, који је живио на Цетињу од 1869 до 1872 године, пише о бившем Његошевом двору ово:

»Богословија и институт смештени су у старој »биљарди«, т. ј. у старом кнежевом двору.

То је врло велико и понајбоље здање у Црној Гори. Сграђено је од камена, а покривено је оловом. Ограђено је са четири велика зида; на сваком углу стоји по једна повисока кула. — Здање је то у среди између две повеће авлије; а у авлијама има више дрва, већином вишања... Осим тога је у истом здању у доњем спрату и државна печатња и ризница. А ту је и државна благајница... Једна већа половина горњег и доњег спрата одређена је за богословију. Остало је назначено за женски институт« (Милан Костић· Школе у Црној гори, Панчево 1876, стр. 158).

9) **Архивски подаци о лицима »Горског вијенца«.** — Ово предавање први пут сам објавио у »Историским записима« књ. I, св. 1—2 (јануар—фебруар 1948 г.).

10) **Његошев новац.** — Овај чланак сада први пут објављујем, а написан је средином 1947 године.

11) **Његошева болест и смрт·** — Овај чланак такође сада први пут објављујем.

12) **Пренос Његошевих кости на Ловћен.** — И овај чланак сада први пут објављујем.

Р. J. Д.

ШТАМПАРСКЕ ГРЕШКЕ

Поред све пажње поткрале су се многобројне ситније штампарске грешке, те се моле читаоци да њих сами исправе.

Од крупнијих штампарских грешака треба исправити слиједеће:

На страни 25, 19 ред одоздо, стоји "неки познаници", а треба "неки моји познаници"
,, ,, 30, 1 ред одоздо, стоји "Српског", а треба "Скопског"
,, ,, 42, 12 ред одоздо, стоји "моенета", а треба "монета"
,, ,, 49, 8 ред одоздо, стоји "Симонна", а треба "Симеона"
,, ,, 57, у напомени додати ове ријечи: "и стране 43—44 ове књиге"
,, ,, 60, 10 ред одоздо, стоји "1886", а треба "1888. г."
,, ,, 94, 3 ред одозго, стоји "од септембра", а треба "од 8 септембра"
,, ,, 112, 6 ред одозго, стоји "чланци", а треба "подаци"
,, ,, 119, 21 ред одозго, иза ријечи **Ријеку** треба запета
,, ,, 123, 19 ред одозго, стоји "мокроскоп", а треба "микроскоп"
,, ,, 125, 7 ред одозго, стоји "подсредствено", а треба "посредствено"
,, ,, 127, 6 ред одоздо без напомена, стоји "*Brovnnro-Jodio*", а треба "*Bromuro-Jodio*"
,, ,, 133 налази се погрешно преломљени крај напомене 31) са стране 131
,, ,, 146, 1 ред одозго, стоји "Четири дана", а треба "**Два** дана..."
,, ,, 149, 19 ред одозго, стоји "двадесет", а треба "дванаест"
,, ,, 151, 20 ред одоздо, стоји "био", а треба "био је..."
,, ,, 154, 15 ред одозго, стоји "да пређу", а треба "да је пређу"
,, ,, 156, 17 ред одоздо, стоји "те створио", а треба "те тако створио"
,, ,, 159, 22 ред одоздо, стоји "пажње. Мислим", а треба "пажње, јер мислим..."
,, ,, 160, 4 ред одозго, стоји "которском", а треба "котарском"
,, ,, 168, 13 ред одозго, стоји "могао мислити", а треба "могао на то мислити"
,, ,, 170, 5 ред одоздо, стоји "клише", а треба "калуп"
,, ,, 175, 18 ред одозго, стоји "гувернадуру", а треба "гувернеру"
,, ,, 181, 12 ред одозго, стоји "јадном", а треба "јадноме"
,, ,, 181, 14 ред одозго, стоји "Петра", а треба "Пера"
,, ,, 181, 19 ред одоздо, стоји "нужду", а треба "нужди"
,, ,, 184, 17 ред одозго, стоји "танке раздробљене", а треба "танке и раздробљене"
,, ,, 184, 24 ред одозго, стоји "презеличенственога", а треба "превеличественога"
,, ,, 184, 25 ред одозго, стоји "тајинствени", а треба "тајинствени"
,, ,, 184, 14 ред одоздо, стоји "поменути", а треба "пометнути"
,, ,, 184, 4 ред одоздо, стоји "уши", а треба "уших"
,, ,, 186, 17 ред одоздо, стоји "допуњено транскрибовано", а треба испуњено и транскрибовано"

На страни 189, 19 ред одозго, стоји "стигао у", а треба "стигао је у"
,, ,, 190, 19 ред одозго, стоји "завальујући", а треба "захваљујући"
,, ,, 190, 10 ред одоздо, стоји "Сину", а треба "Сини"
,, ,, 192, 16 ред одозго, стоји "стихови жалосни", а треба "стихови сви жалосни"
,, ,, 192, 11 ред одоздо, стоји "само што", а треба "само оно што"
,, ,, 193, 22 ред одозго, стоји "више питао", а треба "више нико питао"
,, ,, 194, 19 ред одоздо, стоји "Његош добио", а треба "Његош је добијао"
,, ,, 194, 7 ред одоздо, стоји "разне потребе", а треба "разне ратне потребе"
,, ,, 199, 10 ред одоздо, стоји "по живот", а треба "по његов живот"
,, ,, 200, 22 ред одозго, стоји "На Цетињу", а треба "На Цетиње"
,, ,, 201, 1 ред одоздо, треба избацити ријеч "Ibidem"
,, ,, 204, 15 ред одоздо, стоји "Преосвајштењејши", а треба "Преосвјаштењејши"

Напомена. Штампарија "Обод" нема курзивног слога, па су све подвучене ријечи морале бити сложене масним слогом.

САДРЖАЈ

Штампа Штампарског предузећа "Обод" — Цетиње